

МАКЕДОНСКА АКАДЕМИЈА НА НАУКИТЕ И УМЕТНОСТИТЕ
MACEDONIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

**ПРИСТАПНИ ПРЕДАВАЊА, ПРИЛОЗИ
И БИБЛИОГРАФИЈА**

**НА НОВИТЕ ЧЛЕНОВИ НА МАКЕДОНСКАТА АКАДЕМИЈА
НА НАУКИТЕ И УМЕТНОСТИТЕ**

**OPENING ADDRESSES, CONTRIBUTIONS
AND BIBLIOGRAPHY**

**OF THE NEW MEMBERS OF THE MACEDONIAN ACADEMY OF SCIENCES
AND ARTS SKOPJE**

**ПРИСТАПНИ ПРЕДАВАЊА, ПРИЛОЗИ И БИБЛИОГРАФИЈА НА НОВИТЕ ЧЛЕНОВИ
НД МАКЕДОНСКАТА АКАДЕМИЈА НА НАУКИТЕ И УМЕТНОСТИТЕ**

ДОБРОДОСЛУЖИТЕЛСТВО, ЗА КОЕ ВЪВ ВЪЗМОЖНОСТИ СА ПРИЧИНИЛИ ДОБРЫЕ РЕЗУЛТАТИ
ВЪВ ВЪЗМОЖНОСТИ СА ПРИЧИНИЛИ ДОБРЫЕ РЕЗУЛТАТИ

МАКЕДОНСКА АКАДЕМИЈА НА НАУКИТЕ И УМЕТНОСТИТЕ

ПРИСТАПНИ ПРЕДАВАЊА, ПРИЛОЗИ И БИБЛИОГРАФИЈА

**НА НОВИТЕ ЧЛЕНОВИ НА МАКЕДОНСКАТА АКАДЕМИЈА
НАУКИТЕ И УМЕТНОСТИТЕ**

OPENING ADDRESSES, CONTRIBUTIONS AND BIBLIOGRAPHY

**OF THE NEW MEMBERS OF THE MACEDONIAN ACADEMY OF SCIENCES
AND ARTS SKOPJE**

САНДОВИЧЕВА ГРАДСКА КУЛУРНА ЗАДАЧА СКОПЈЕ

СКОПЈЕ 1970

Главен уредник акад. ГОРГИ ФИЛИПОВСКИ.

Тираж 800 примероци, дочатено во Универзитетската печатница — Скопје 1970

На Прво^{то} редовно изборно собрание на Македонската академија на науки^{ите} и уметностите, одржано на 25 декември 1969 година, се изврши избор на нови додисни членови во работниот и надвор од работниот состав, како и на странски членови. Нивните пристапи предавања се одржаа на 27 мај 1970 година во салата на Институтот за македонски јазик „Крсте Мисирков“ во Скопје. Едновремено, и во истите пристории, беше отворена вајарска изложба на додисниот член Димо Тодоровски. Дел од избраниите странски членови и членови надвор од работниот состав беа сречени да им прочитаат своите пристапи предавања, но им исртатија за нечайне во оваа книга.

Ова е ви^{тора} книга на пристапи предавања и прилози, што ја објавува МАНУ. За членовите во работниот состав во неа се дадени, покрај биографии и библиографски податоци.

Претседателство на МАНУ

ПРИСТАПНИ ПРЕДАВАЊА И ПРИЛОЗИ
OPENING ADDRESSES AND CONTRIBUTIONS

САМУИЛ БОРИСОВИЧ БЕРНШТЕЙН

Съртански член САМУИЛ БОРИСОВИЧ БЕРНШТЕЕН

Роден е во 1911 година. Излегува од школата на йознайтиот руски славист А. М. Селищев, којо што и то наследува на катедрата за славистика на Филолошкиот факултет во Москва.

Дойсен член е на Бугарската академија на наукиите, а од 1969 година е избран за съртански член на МАНУ.

Објавил голем број научни трудови, особено во областа на бугарскиот, а значаен е и нејовиот придонес кон изучувањето на македонскиот јазик.

О ПРЕДМЕТЕ МОРФОНОЛОГИИ

Еще в „Тезисах пражского лингвистического кружка”, опубликованных к первому съезду славистов (1929 год), отмечалась важность морфонологии. „Фонологическое и морфонологическое описание всех славянских языков и их диалектов — насущная задача славистики”¹. С тех пор прошло свыше 40 лет. За эти десятилетия славянская фонология достигла замечательных успехов не только в синхронном описании современных фонологических систем, но и в области диахронической фонологии. Этого нельзя сказать о морфонологии. Здесь существенных результатов нет. Причину я вижу в том, что до сих пор не удалось определить четких границ морфонологии, установить ее непосредственный предмет.

Н. С. Трубецкой в своей известной статье „Gedanken über Morphonologie” (1931) очень неудачно определил содержание морфонологии, ее место в системе грамматического описания языка. С одной стороны, он чрезвычайно расширил границы морфонологии, включив в нее описание и установление всех типов звуковых структур у различных видов морфем, с другой, сузил и принизил ее значение, заявив, что она представляет собою лишь связующее звено между фонологией и морфологией. С тех пор прошло много лет. До 50-х годов особого интереса к проблемам морфонологии не замечалось. Лишь в 50-е годы неожиданно в разных странах начали появляться в большом числе работы, посвященные описанию различных чередований и теории чередований. В настоящее время публикуется очень много книг и статей по различным вопросам славянской морфонологии. В Советском Союзе эта проблематика интенсивно разрабатывалась П. С. Кузнецовым и его учениками, в США — Э. Станкевичем.

В настоящее время в области теории морфонологии наблюдается большой разброс. Для многих исследователей характерно стремление чрезмерно расширить границы морфонологии. Одни из них пытаются всю фонологию включить в морфонологию, другие под морфонологией понимают акцентологию и изучение количества, третья, вслед за Бодуэн де Куртенэ, все чередования сводят к чередованию вариантов

¹ Цитирую по книге „A Prague School Reader in linguistics”, Compiled by J. Vachek. Bloomington, 1964, стр. 38.

морфем (т.е. алломорф) и т.д. Вот почему мне представляется целесообразным в настоящее время обсуждение общей теории чередований и определение задач морфонологического описания. Я обращаюсь к слушателям, которые, конечно, знакомы с современным состоянием морфонологии. Это освобождает меня от необходимости излагать историю вопроса, заниматься критическим разбором современных исследований. Думаю, что я лучше выполню свою задачу, если попытаюсь ясно изложить свою концепцию теории морфонологии.

Н. С. Трубецкой в свое время писал, что в грамматическом описании любого языка должен быть раздел морфонологии. „Только такие языки, которые не имеют морфологии в собственном смысле этого слова, могут обойтись также и без морфонологии: для подобных языков некоторые разделы, обычно относимые к морфонологии (например, раздел о фонологической структуре морфем), должны включаться в фонологию”². Конечно, если перед морфонологией ставить задачи изучения всех типов звуковых структур у различных видов морфем, нужно будет согласиться с Трубецким. Но ведь изучением звуковых структур морфем ведает словообразование, в какой-то степени фонология. Таким образом нужно найти границы всех тех разделов науки о языке, которые занимаются изучением звуковых преобразований морфем. Эти преобразования носят различный характер, подчиняются различным закономерностям и поэтому должны изучаться различными приемами. Попытаемся прежде всего установить те главные признаки, которые разграничивают фонологию и морфонологию. Мне представляется это в настоящее время чрезвычайно важным.

Нет никаких сомнений, что морфонология является детищем фонологии. Без фонологии не было бы и морфонологии. Разграничить фонетические позиционные изменения и чередования можно было лишь после создания общей теории фонем. Все это так! Однако в настоящее время легко обнаружить стремление стереть разницу между фонологией и морфонологией, что, в частности, характерно для некоторых американских лингвистов. А это приводит к смешению различных ярусов языковой структуры, к смешению различных лингвистических единиц (в частности, фонемы и альтернанта).

Фонолог имеет дело с фонемами и их преобразованиями. Каждая фонема в определенном языке или диалекте имеет свои константы признаки, которые не определяются и не зависят от грамматических позиций слова. Не зависит от этого ни определение условий нейтрализации дифференциальных признаков различных фонем, ни установление иерархии фонологических единиц, ни различие „сильной” и „слабой” позиции фонем, ни установление вариантов фонем. Сегментация речевого потока на фонологические единицы опирается на многие данные не только фонетического, но и грамматического и семантического характера. Однако в дальнейшем противопоставление

² Н. С. Трубецкой, Некоторые соображения относительно морфонологии. — Сб. „Пражский лингвистический кружок”. Москва, 1967, стр. 116.

фонем опирается на противопоставление минимальных пар слов или словоформ. Каждая фонема в определенном языке или диалекте получает свои постоянные признаки.

Характеризуя фонологический соотносительный ряд по твердости-мягкости в русском языке, Р. И. Аванесов исключает из этого ряда чередования $k : \check{c}$, $g : \check{z}$, $x : \check{s}$. Данный ряд в русском представлен 12 парами — $p : p'$, $b : b'$, $f : f'$, $v : v'$, $m : m'$, $t : t'$, $d : d'$, $s : s'$, $z : z'$, $l : l'$, $n : n'$, $r : r'$. „Остальные десять согласных фонем пар по твердости - мягкости не образуют. Одни из них являются внепарными твердыми, так как отсутствуют соответствующие мягкие фонемы. Таковы \check{s} , \check{z} , c , а также k , g , x . Другие — \check{s}' , \check{z}' , \check{c}' , j являются внепарными мягкими, так как отсутствуют соответствующие твердые”³. Однако для морфонологического уровня такая характеристика уже недействительна. Дело в том, что качество морфонологической единицы (альтернанта) определяется функцией морфонологического ряда: в одном соотносительном морфонологическом ряду альтернанты \check{s} , \check{z} , \check{c} будут мягкими, в другом — нейтральными по данному признаку.

Чередование, например, $k : \check{c}$ в глагольной парадигме настоящего времени в русском языке входит в соотносительный ряд чередований твердых и мягких альтернант. Русский язык в данном ряду содержит одиннадцать звеньев чередований: $s : s'$, $z : z'$, $t : t'$, $d : d'$, $b : b'$, $v : v'$, $m : m'$, $n : n'$, $r : r'$, $k : \check{c}$, $g : \check{z}$ (*несу*—*несёшь*, *везу*—*vezёшь*, *мету*—*metёшь*, *веду*—*vedёшь*, *гребу*—*гребёшь*, *рву*—*rvёшь*, *жму*—*жмёшь*, *жну*—*жнёшь*, *беру*—*берёшь*, *пеку*—*печёшь*, *стерегу*—*стережёшь*). В данном морфонологическом ряду альтернант \check{c} является мягким. В отличие от русского языка в чешском чередование $k : \check{c}$ в парадигме настоящего времени не характеризует чередования твердых и мягких альтернант (*reku*—*rečeš*, *nesu*—*neseš*, *beru*—*bereš* и др.). Именно этим объясняется неустойчивость здесь данных чередований:ср. *reči*—*rečeš*—*rečou*, *teči*—*tečeš*—*tečou*, *seči*—*sečeš*—*sečou*. Таким образом, в чешском альтернант \check{c} в данной грамматической позиции не является мягким. Не является мягким альтернант \check{c} и в русском морфонологическом ряду при образовании уменьшительных существительных: *сук*—*сучок*, *бык*—*бычок*, *рак*—*рачок* и под. Данный ряд в русском содержит, только три звена $k : \check{c}$ (*табак*—*табачок*), $g : \check{z}$ (*груг*—*гружок*), $x : \check{s}$ (*грех*—*грешок*). Образования *воз*—*возок*, *губ*—*губок* и др. свидетельствуют, что данный ряд не противопоставляет альтернанты $k : \check{c}$, $g : \check{z}$, $x : \check{s}$ по признаку твердости-мякоти.

Итак, фонема имеет свои константные черты, свои устойчивы дифференциальные признаки. Однако одна и та же фонема в морфологии уже может характеризоваться совершенно различными признаками, которые не определяются ни фонетическими, ни фонологическими условиями. Вот почему в морфонологии мы имеем дело не с фонемой, а с альтернатом.

³ Р. И. Аванесов, Фонетика современного русского литературного языка. Москва, 1956, стр. 170.

Морфонологический ряд состоит из определенного числа звеньев. Каждое звено обычно представляет два альтернанта. Поэтому звенья ряда часто называют парами. Однако известны морфонологические ряды более сложной структуры. Описаны ряды, звенья которых характеризуются тернарными противопоставлениями (ср. украинский говор Тарнопольщины — *š : s : s'* (*nošu* — *nosyš* — *nos'ar'*), *ž : z : z'* (*vožu* — *vožyš* — *vož'ar'*), *č : t : t'* (*verču* — *vertys* — *vert'ar'*) и др.⁴. И эти факты хорошо и наглядно демонстрируют различия между фонемами и альтернантами.

Хорошо известны случаи, когда альтернант включает в себя две фонемы. Бифонемные альтернанты встречаются во всех славянских языках (ср. russk. *пущу* — *пустынь*, *люблю* — *любишь* и т.д.).

В ряде случаев можно установить связь между морфонологией и фонетикой, связь, которая оставляет в стороне фонологию. Дело в том, что многие фонетические явления с определенными ограничениями могут быть переформулированы как чередования. Так русское аканье (явление чисто фонетическое) может быть сопутствующим признаком какой-то грамматической категории. Полное описание морфонологии русского языка предполагает выявление этой связи. Конечно, это следует делать лишь при условии четкого разграничения фонетики — морфонологии. Исследователь в данном случае опирается на грамматические признаки, он смотрит на фонетические изменения глазами грамматиста.

Можно привести примеры, когда в фонологии и морфонологии релевантные признаки в аналогичных ситуациях не будут совпадать. Так, в русских глаголах *носить* — *нести* фонолог видит противопоставление фонем *n* — *n'*, тогда как для морфонолога здесь представлено чередование альтернант *o : e*.

Итак, сегментной единицей морфонологии является альтернат, который должен занять равноправное положение среди таких сегментных единиц языковой структуры, как предложение, словосочетание, слово, морфема и фонема. Изучение поведения альтернант — задача морфонологии. Фонология же ведает изучением фонем. Вот почему можно вслед за А. Мартиэ утверждать, что изучение чередований „не имеет к фонологии никакого отношения”⁵. М. Комарек справедливо полагает, что слабое место морфонологической концепции Н. С. Трубецкого прежде всего состоит в том, что венский славист считал морфонологию частью фонологии⁶.

Основная проблематика морфонологии — изучение рядов чередований, их структуры, функционирования и истории. Именно наличие в языке рядов

⁴ K. Dejna, Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny. Wrocław, 1957, стр. 100.

⁵ A. Martine, Основы общей лингвистики, „Новое в лингвистике”, Выпуск III, Москва, 1963, стр. 450.

⁶ M. Komárek, Sur l’appréciation fonctionnelle des alternances morphonologiques.— „Travaux linguistiques de Prague”, 1. Prague, 1966, стр. 145.

чередований и дает право на существование самостоятельной области грамматики — морфонологии. Не все языки имеют ряди чередований (например, тюркские языки). Поэтому не все языки нуждаются в существовании морфонологии. Можно всесторонне изучить структуру турецкого языка без морфонологии, так как все преобразования морфем в этом языке подчиняются только фонологическим и словообразовательным законам.

И. А. Бодуэн де Куртенэ сводил все чередования в языке только к чередованию морфем. Хорошо известно его положение, что „... альтернирующими единицами могут считаться не фонемы, а целые морфемы, так как только морфемы являются семасиологически неделимыми языковыми единицами. Итак, с точки зрения свойственной языку психической жизни альтернируют между собой целые морфемы и их соединения: польск. *mog*- : *moż*-, *trus*- : *mroz*-, *placi* : *plac*- . . .”⁷. Это положение ученого тесно связано с его общей психологической концепцией, которая в значительной своей части уже преодолена в современном языкоznании. Однако в данном пункте влияние концепции Бодуэна де Куртенэ можно обнаружить в работах многих современных языковедов. Это проявляется в том, что все морфонологические чередования рассматриваются ими только в словообразовании на уровне алломорф, а не альтернант.

Конечно, в языке широко наблюдаются чередования алломорф. Практически, при анализе структуры конкретного слова мы имеем дело не с морфемой, а с алломорфой, которая лишь репрезентирует морфему. „... ни морфемы, ни фонемы не поддаются непосредственному наблюдению; они могут быть лишь выведены из непосредственно воспринимаемых фактов, отвлечены от них”⁸. Репрезентация морфемы в различных конкретных алломорфах подчиняется словообразовательным чередованиям, которые строятся на основе существующих в языке морфонологических чередований, но представляю более высокий ярус. В русских глаголах *мокнуть*, *макать*, *мочить*, *намачивать* на уровне морфонологии представлены чередования альтернант *o* : *a* и *k* : *č*, на уровне словообразования — чередования алломорф *tok*- : *tak*- : *toč*- : *tač*- . В данном случае единая морфема в различных грамматических условиях представляет четыре алломорфы, которые чередуются между собою. Таким образом нужно различать морфонологические и словообразовательные чередования. Первые изучаются в морфонологии, вторые — в словообразовании.

Существует еще третий тип чередований который можно назвать суперсегментным⁹. Он особенно ощутимо проявляется в парадигматике. Поэтому некоторые ученые его называют морфологическим

⁷ И. А. Бодуэн де Куртенэ, Избранные труды по общему языкоznанию, 1. Москва, 1963, стр. 273.

⁸ О. С. Ахманова, Фонология, морфонология, морфология. Издательство Московского университета, 1966, стр. 60.

⁹ Подробнее см.: С. Б. Бернштейн, О некоторых вопросах теории чередований, —, Советское славяноведение”, 1965, 5, стр. 52.

чередованием. В данном случае речь идет о чередовании ударных и безударных гласных в различных грамматических позициях (например, в различных падежных словоформах), о чередовании кратких и долгих гласных, о чередовании алломорф с различной интонацией. Суперсегментные чередования не относятся к морфонологии. Одни из них подлежат ведению морфологии (ср. чешские чередования им. ед. *kámen* — род. ед. *katene*), другие — словообразованию (ср. чешские чередования *hlava* — *hlávka*).

Границы между различными типами чередований изменчивы и непостоянны. Один тип чередования в иных системных отношениях может перейти уже в другой тип. Так, суперсегментные чередования с разной интонацией монофтонгов в прошлом (в ранние эпохи праславянского языка) относились к морфонологическим чередованиям, так как в то время восходящий или нисходящий тон монофтонга или дифтонгического сочетания являлся не суперсегментным элементом, а важнейшим конститутивным признаком гласного или гласного сонанта.

Итак, в языке можно наблюдать различные типы чередований. Морфонология изучает лишь один тип — чередования альтернант, которые осуществляются в виде соотносительных и несоотносительных (единичных) рядов. Морфонология входит в состав грамматики, в которой она занимает скромное, но вполне самостоятельное место.

Морфонологии приходится иметь дело не только с чередованиями, которые выполняют в данный момент определенную грамматическую функцию. Многие из чередований являются традиционными. Здесь мы вступаем в область уже исторической морфонологии, так как традиционные чередования — определенный этап в развитии грамматических чередований. Все чередования в прошлом выполняли грамматическую функцию. Позже в результате многих причин (главным образом в результате утраты синхронического тожества морфем) чередование можно обнаружить лишь в результате специального этимологического анализа (например, русск. *комар* и *шмель*). Однако многие из традиционных чередований и в настоящее время сохраняют тожество морфем, но эти чередования уже лишены грамматической функции (ср. русск. *беру* — *сборы*).

В результате языковой эволюции традиционные чередования вновь могут быть использованы грамматикой. В этом отношении очень показательны те старые чередования гласных (аблаут), которые уже в поздний период истории праславянского языка стали играть существенную роль в системе глагольного видового противопоставления (ср. русск. *положить* — *полагать*, *умереть* — *умирать*). Итак, следует разграничивать описательную и историческую морфонологию. Первая изучает структуру и функционирование грамматических чередований в современных языках, вторая — историю чередований, переход грамматических чередований в традиционные, разрушение традиционных чередований, переход традиционных чередований в новые грамматические чередования.

Морфонологические чередования осуществляются в языке в виде соотносительных и несоотносительных рядов. Соотносительный ряд представлен в том случае, когда в определенной грамматической позиции в чередовании последовательно выступают чередующиеся звенья альтернант (два и больше). Соотносительные ряды морфонологических чередований действуют в языке последовательно и автоматически. Поэтому, зная место морфемы в структуре языка, можно предсказать, как она будет подчиняться действию соотносительного ряда в различных грамматических позициях. Конечно, в ряде случаев такое предсказание может оказаться ошибочным, так как соотносительные ряды подвергаются различным ограничениям. С этими ограничениями часто не хотят считаться дети, в языке которых автоматизация морфонологических рядов нередко принимает универсальный характер.

В отличие от соотносительного ряда, несоотносительный ряд (т.е. единичное звено чередования) предсказать во многих случаях невозможно. Так, чередование гласных альтернант в корневых морфемах (гласный альтернант: нулевой альтернант) предвидеть нельзя, так как морфемы аналогичной структуры могут и не иметь чередований (ср. russk. сон — сна, но сом — сома). Это, однако, не распространяется на все случаи „беглых“ гласных. Чередование, например, в уменьшительном суффиксе *-ъкъ* (ср. russk. бережок — бережка, польск. *dworek* — *dworku* и аналогичные) представляет собою также несоотносительный ряд чередования, который между тем характеризует чередование в определенных грамматических условиях.

Среди морфонологических чередований следует различать парадигматические и деривационные чередования. Первые обнаруживаются в словоизменении одного слова (ср. ст.-сл. влькъ — вльцъ — вльче), вторые характеризуют чередования морфемы в разных словах (ср. ст.-сл. влькъ — вльчица). Парадигматические чередования сближают морфонологию с морфологией, деривационные — со словообразованием.

Парадигматические чередования преобразовываются или утрачиваются под активным воздействием морфологической аналогии. В результате аналогического выравнивания происходит разрушение или преобразование морфонологического ряда чередований. Аналогия действует и в деривационных чередованиях (ср. russk. *шлага* — *штажист*, но неологизм *штанга* — *штангист*). Однако судьба деривационных чередований в большей степени определяется изменениями границ между морфемами, преобразованиями морфемных швов. Уже давно утрачено деривационное чередование *k* : *c* в праслав. *starikъ* — *starica*, так как еще на праславянской почве сформировался суффикс *-ica* (ср. russk. лев — львица). В русских примерах *бединяк* — *бединячка* отсутствуют чередования альтернант *k* : *č*, так как *бединяк* и *бединячка* образованы от *бедин-*. В данном случае мы имеем дело с суффиксом *-як* и *-ячка* (ср. гордец — горячка).

Не одинаковы возможности морфонологических чередований в различных позициях слова. В славянских языках основная проблематика

чередованији связана главним образом с корневой частью слова. Это в равной степени касается как чередования гласных алтернант, так и чередования согласных. Соотносительные ряды чередований вне корневой части слова обнаруживаются реже. Наиболее устойчивой позицией чередования для корневых согласных является исход морфемы, так как в этом случае чередование не приводит к утрате тежества морфем. По-разному распределяются чередования в различных частях речи. „Изучение морфонологии русского языка показывает, например, что в этом языке ряды звуковых чередований в именных и глагольных формах не одинаковы”, — писал Н. С. Трубецкой¹⁰. Это положение следует уточнить: во всех славянских языках система морфонологических чередований устойчивее и богаче в глаголе, нежели в имени. Это в первую очередь относится к парадигматическим чередованиям.

Самуил Борисович Бернишев

ЗА ПРЕДМЕТОТ НА МОРФОНОЛОГИЈАТА

(Резиме)

Морфонологијата е дел од граматиката. Сегментна единица на морфонологијата е алтернантот, а не фонемата. Алтернантот функционира како составен дел на морфонологичните редови, кои се карактеризираат со бинарни, поретко со тернарни противпоставувања.

Постојат три вида редувања: морфонолошки, зборообразувачки и суперсегментни. Морфонологијата ги познава само првиот ред редувања. Задача на морфонологијата е — изучување на морфонолошките низи редувања на алтернантите, нивната структура, функционирање и историја.

Меѓу морфонолошките редувања треба да се разликуваат живите и традиционалните редувања. Изучувањето на преодот на живите редувања во традиционални спаѓа во доменот на историската морфонологија.

Морфонолошките редувања во јазикот се остваруваат во вид на соодносни и несоодносни редови (низи). Од своја страна тие редови можат да бидат парадигматички и деривациони. Првите се откриваат во збороизменувањето на еден збор, а вторите ги карактеризираат разни зборови, сврзани со услови на деривација.

¹⁰ Н. С. Трубецкой, Цит. соч. стр. 118.

АНДРЕ ВАЈАН

Српски член АНДРЕ ВАЈАН

Роден е во Суасон, Франција, во 1890 година. Професор е на Collège de France во Париз.

*Српски член е на ЈАЗУ и САНУ, а од 1969 година и на МАНУ.
Еден од највидниот современи слависти, тој е автор на дваесетина книжи и на јолем број статии посветени на различни прашања од областта на славистиката, меѓу другото и на македонската јазична проблематика,*

MACÉDONIEN MAŠTEA „MARÂTRE”

Le mot apparaît dans toutes les langues slaves: slavon *maštexa* et bulgaro-macédonien *máše(h)a*, r. *máčixa* (*máčexa*), pol. et h. sor. *macocha*, tch. *macecha*, slov. *máčeha*, s.-cr. *máčeha*. Le baltique a lit. *pámoté*, v. pr. *pomatre*, le latin *mátræstra*, le grec *μητριά*. Il s'agit donc d'un dérivé du nom de la mère, avec la finale *-xa* d'hypocoristique de r. *sváxa* „marieuse”, pol. *swacha*, sur *svatū*, pol. *gocha* „eau de vie” sur *gorzalka*, qui présente l'inconvénient de mutiler les thèmes.

Ici, le thème est conservé dans la forme vieux-slave du nom, *mašte-riša* chez Upyr' Lixyj (Sreznevskij), avec une autre finale expressive, *-ša*, celle de s.-cr. *nèbōjša* „intrépide”, *priſtaša* „partisan”, qui donne en russe des hypocoristiques, *Sáša* de *Aleksándr*, et des noms de femmes de gens de profession, *dóktorsá* „doctoresse”. On a donc affaire à une forme v. sl. *mašter-*prise par le nom de la mère, *mater-*.

La palatalisation de *t* en v sl. *št*, s.-cr. *ć*, etc., ne peut s'expliquer que par un contact avec *j*. Il faut partir, dans la flexion de *mati*, *mater-*, de la forme ancienne *mātr-* de lat. *māter*, gén. *mātris*, gr. *μήτηρ*, gén. *μητρός*, qui est conservée en balto-slave dans v. pr. *pomatre*; et d'un dérivé **mātry-* de cette forme, donnant v. sl. **maštr-*, s.-cr. **maér-*, etc., dérivé à suffixe *-y-* parallèle au suffixe *-u-* du grec *μητριά*. Puis **mātry-* a été remanié en v. sl. *mašter-* quand *matr-* a été éliminé par *mater-*.

L'intérêt du mot est de restituer dans toutes les langues slaves le traitement du groupe *trj* qui, en emploi non isolé, mais comme forme alternante de *tr*, tend à s'éliminer dès le vieux slave: de *sūmotriti* „observer”, *sūmoštrenije* (Gr. Naz.) et couramment *sūmotrenje*. Ce traitement est mieux conservé dans le groupe *strj*: *iz-ostriti* „aiguiser”, v. sl. *izoštrenū*, r. *izoščrënnij*, s.-cr. *öštren*, d'où *öštriti* et *öštar* „aigu” pour macéd. *ostri-, ostar*.

Et c'est ce traitement qu'il faut reconnaître dans le mot vieux-russe *praščurū* „arrière-grand-père”, r. et ukr. *práščur*, et pol. *praszcuz* au sens d'„arrière-petit-fils”. Terme de parenté, il doit s'expliquer comme tel, et de même que v. sl. *maštexa* n'est pas séparable de *mati*, de même il ne doit pas être séparé du nom du père.

Ce nom, antérieur à sl. *otiči*, était en balto-slave **ptē(r)*, **pter-*, comme dans l'avestitique (*p)tā, ptar-*, sans le développement de la voyelle d'insertion *ə de skr. *pitár-*, lat. *pater*, etc. C'est une forme **ptē* qui doit être à la base

de lit. *tēras* „père”, et **ptr-* est assuré par le dérivé sl. **strūjī* „oncle paternel”, slavon *stryi*, v. r. *strūi* et r. dial. *stroj*, qui répond à av. *tūiryō* de **pturya-*, lat. *patruus*. Un traitement slave ancien **pst-*, d'où *st-*, du groupe *pt* n'est pas admis dans ce mot par Trautmann dans son *Baltisch-slavisches Wörterbuch*, à cause du vieux-lituaniens *strūjus* „vieillard”, qui pourtant s'explique aisément, comme le moderne *strūjus* „oncle”, par un emprunt au slave; et, dans son *Russisches etymologisches Wörterbuch*, Vasmer, qui n'a pas toujours le sens des évidences¹, rechigne à l'accepter et préfère combiner deux explications contradictoires. Mais ce traitement est confirmé par le slavon *pastorukъ* „fils d'un premier lit”, s.-cr. *pästorak* et macéd. *pastorok*, qui s'analyse *pa-stor* „qui reste après, pa-, son père”, et par *nesterka* „nièce”, v. lit. *neptė*, lat. *neptis*.

Dès lors, le slave -*ščurū* est un dérivé en -*y-* du nom du père, comme lat. *patrius*, gr. πάτερ, mais avec un élargissement en -*u-* comme dans av. *tūiryō*, skr. *pītrvyaḥ* „frère du père”. On restitue **ptryu-*, et en slave apparemment **strjeuo-* avec métathèse en **stjeuro-*.

Et ainsi *praščurū* est la forme ancienne de *praotici* „ancêtre”, calque de προπάτωρ.

Андре Вајан

МАКЕДОНСКОТО МАШТЕА „MARÂTRE“

(Резиме)

Зборот се среќава во сите словенски јазици. Основата му е зачувана во формата *mašteriša* (кај Упирь Лихий). Се работи за ст. сл. *mašter-* спрема името на мајката, *mater-*. Треба да се поафа во флексијата на *mati*, *mater-*, од старата форма *mātr-* (лат. *māter*, ген. *mātris* итн.) и од една изведенка **mātry-* од таа форма, што би дало ст. сл. **maštr-*, срп. хрв. *mair-* итн., изведенка со суфикс -*u-* паралелен со суфиксот -*u-* од грчкото μῆτρα. Потоа **matri-* било преобразувано во ст. сл. *mašter-* додека *matr-* било елиминирано од *mater-*. Зборот ја чува во сите словенски јазици замената на групата *trj*, која, кога не е изолирана ами во алтернација со *tr*, подлежи на елиминирање во старословенскиот (ст. *šumotriti* : *šumotrenije* и обично *šumotrenije*).

Истата замена треба да се согледа во старорускиот збор *praščurū* „предедо“ рус. и укр. *práščur* и пол. *praszcuzur* во смисла на „премнук“. Како термин за сродство тој не може да се објасни ако се одделува од името на таткото. Паралелите од сродните јазици, како и самиот словенски материјал, покажуваат дека словенското -*ščurij* е изведенка

¹ Il a voulu expliquer le nom de Bitolja, gr. Μοναστήρι(ον), qui est v. sl. *obitělī* „monastère“, par rattachement à lit. *būtas* „demeure, maison“. Voir la *Revue des Études slaves*, VIII, p. 86—87.

на -ју- од името на таткото, како лат. *patrius*, грч. *πάτριος*, но со простирување на -и- како во ав. *tūlryō* скр. *pítr̥vuah* „брат на таткото“. Се востановува **ptryu-*, и во словенскиот секако **strjeno-* со метатеза во **stjeuro-*. Според тоа *praščurij* е стара форма на спрема *praotici* „предок“, калка од *προπάτωρ*.

БОЖИДАР ВИДОЕСКИ

Дојисен член БОЖИДАР ВИДОЕСКИ

Роден е во с. Звечан, Порече, во 1920 година. Дипломирал на Филозофскиот факултет во Скопје во 1949 година, докторирал на истичниот факултет во 1957 година. Од 1967 година е редовен професор на Филозофскиот факултет во Скопје.

Дојисен член на МАНУ е од 1969 година.

Објавил повеќе трудови од областа на македонскиот современ јазик, на македонската икономистика, а особено од областа на македонската дијалектичка.

ДИЈАЛЕКТНАТА ДИФЕРЕНЦИЈАЦИЈА НА МАКЕДОНСКИОТ ЈАЗИК

1. Македонскиот јазик спаѓа во онаа група од словенските јазици што се одликуваат со голема дијалектна раздробеност. Скоро секој географски регион, секој град со својата најблиска околина со по некоја јазична особеност се разликуваат од соседните области. Дијалектната диференцијација особено е забележлива на јазичната периферија. За илустрација да го земеме само охридското говорно подрачје. На еден релативно тесен појас околу Охридското Езеро можеме да изделиме четири до пет говорни единици. Една говорна индивидуалност претставува градскиот говор со говорот на приезерските села. Во него назалот *ж* е заменет со фонемата *ъ*: *ръка*, *йъй*; место вокалното *r* има двофонемна група *ър*: *йърсий*. Во Дебарца за *ж* наоѓаме *a*: *иаӣ*, *рака*, а вокалното *r* се пази: *ърсий*, *врф*, *врвоӣ*. Па дури ни градскиот говор не е единствен. Во стариот дел на градот, Варош, фонемата *x* уште се среќава во бројни примери и во сите позиции, сп. *харо*, *Охриӣ*, *іпрах*. Во приградските населби Месокастро и Кошишче *x* се загубило во сите позиции како и во другите западни говори. На северниот и западниот брег на езерото се јавува друг дијалектен тип. Во говорот на селата Радожда, Вевчани и Мали Влај *ж* се рефлектирало во широко *o* (*ô*) зад лабијална согласка, а зад нелабијална дало широко *e* (*ê*), сп. *йôш* : *рêка*. Различни континуанти во споменативе фонетски позиции наоѓаме и место вокалните *r* и *l*, сп. *йôрсий* : *сêрце*, *вôлк* : *кêлниӣ*. Во дримколските села *ж* > *ô*, *p* > *бр*, *л* > *бл* : *рôка*, *дбрво*, *жблôо*. Во градскиот струшки говор *ж* > *ъ*, *p* > *ър*, *л* > *ъл*, како во Охрид. Меѓутоа, меѓу овие два говора има други разлики. Во струшкиот групите *-oe-*, *-oa-* се измениле во *-ve-*, *-va-* : *шоар* > *швар*, *чоек* > *чвек*; 3 л. мн. на аористот и имперфектот завршува на *e*: *викае*, *гојгое*. Во охридскиот говор споменативе вокални групи се пазат неизменети: *шоар*, *чоек*, а во 3 л. во аористот и имперфектот има *-a*: *гојгоа*, *викаа*.

Вакво дијалектно шаренило на релативно мали ареали наоѓаме по целата периферија — на југ во Костурско, Солунско, на запад во Преспа, Дебарско и Полог, пак и на пограничјето спрема српската и бугарската јазична територија.

2. Во македонската дијалектна реч денеска наоѓаме повеќе од триста фонетско-фонолошки и граматички особености со кои се диференцираат меѓу себе поодделни локални говори. Некои од тие прти зафаќаат поголеми ареали, други се ограничени на помали или на сосем мали области.

3. Појавата на дијалектно-диференцијалните особености на историски план и во општи рамки може да се следи уште од старословенскиот период па до најново време.

Најголем дел од дијалектните особености настанале во периодот од XI до XV век. Во тој временски интервал се извршиле и најважните како фонетски така и структурни промени на македонскиот јазик. Тогаш се јавуваат ред иновации, а готово секоја од тие иновациони појави во одредени рамки се оформила и како диференцијално-дијалектна особеност.

Меѓу најстарите иновациони особености спаѓа губењето на слабите ерови (ъ, ъ) и замената на јаките во *o*, *e*: *сънъ* > *сон*, *дънь* > *ден*. Оваа фонетска појава ја зафатила готово сета македонска територија со исклучок на северната и источната периферија. Промената на *ъ* > *o* и *ъ* > *e* станала пред сè диференцијална прта на македонскиот по однос на српско-хрватскиот и бугарскиот. Со измената на еровите, од друга страна, се одвивал истовремено и процесот на дијалектната диференцијација во рамките на македонскиот јазик. На пограничјето спрема српската јазична територија фонетскиот процес одел во друг правец — *ъ* и *ъ* дале една фонема: *ъ*. На источното пограничје *ъ* преминало во *e*, додека *ъ* се запазило како посебна фонема, како дифузен корелат на вокалот *a*. Во разлошкиот говор, секако подоцна, овој глас преминал во *a*, сп. *бачва*, *даш*. — По губењето на еровите се развиле и други секвенци што оставиле траги врз дијалектизацијата на нашиот јазик. Така, на пример, во групите *цвѣй-*, *свѣн-* *звѣн-* губењето на *ъ*, одн. *ъ* предизвикало два нови фонетски процеса: во западниот дел на Македонија *в* се вокализирало и преминало во *у*, сп. *цүший*, *да осуней*, *зүний*, а во источна Македонија се развило пред *в* секундарно *ъ*, кое после во некои говори преминало во *a*, сп. *цъфиий*, *осъмнало* во кумановско-кратовскиот, *цафше*, *ке осамне* во штипско-струмичките, одн. *да осавне* во малешевско-пириинските.

Различно се рефлектираал во одделни наши говори и сек. *ъ* што се јавил пред сонантите *p*, *л*, *л'*, *m*, *n'* на абсолютниот крај на зборот, сп. од *вѣтъръ*: *вейер*, *вейар*, *вейор*, *вейър*; *огњъ*: *оин*, *оен*, *оан*, *оон*, *оън*; *седмъ*: *сегам*, *сегом*, *седем*, *седум* итн.

Од иновационите фонетски промени што се извршиле во XII—XIII век највидни траги во процесот на дијалектното дробење на нашиот јазик оставиле назалите *ж* и *ѧ* и вокалните *r* и *l*. — Процесот на деназализацијата не се вршел рамномерно на целата македонска јазична територија. Во крајните југозападни и периферните југоисточни говори и денеска наоѓаме запазен назализам, само со таа разлика што назалната компонента се изделува во посебна фонема, сп. *замбо*, *жа банди*.

(Бобошчица), *gōmbje*, *lenčina* (Нестрам, Костурско), *īrъnди*, *īovенgār* (Костур), *mъnč*, *drъnīo* (Сухо).

Доста рано во нашиот јазик се јавиле и некои ограничувања во дистрибуцијата на назалите, особено на *ж* и неговите континуанти. Тој не можел да стои на апсолутниот почеток и поради тоа се јавиле протетички гласови, и тоа во западниот дел на Македонија како протетички глас се јавил *j*: *jaičok* или *jъšok*, *jōšok*, *jēšok*, *jūšak*, а во источна и јужна Македонија има *v*: *vaičok*, *vъšok*.

И мешањето на назалите во некои позиции оставило траги во процесот на дијалектизацијата. Зад согласката *j* во западните говори место *ж* редовно наоѓаме иста вредност како за *ж*, сп. *jazik*, одн. *jъzik*, *jozik*, *jōzik*, *jēzik*, како *raka*, *roka* итн., додека во источните дијалекти *ж* редовно се заменува со *e*: *ezik*, *eīrva*. — Во некои пунктови во Охридско и Преспанско остаток од старата замена на *ж* со *ж* наоѓаме и зад *ч*, сп. *čygo* (стсл. *čydo*).

Особено важна улога во дробењето на македонскиот јазик на дијалекти изиграл назалот *ж*. На еден доста простран ареал во централна Македонија овој глас е заменет со *a*: *raka*. На граничниот појас спрема сриската јазична територија *ж* > *u*: *ruka*. Во јужна Македонија во кореновата морфема редовно стои *ъ*: *rъka*. На западната периферија како континуанти се јавуваат покрај *ъ* (во Горни Полог, Дебар, Струга, Охрид) уште и: *o* во малореканскиот, широко *o* во Дримкол и Голо Брдо, *a* или *am-an* во Бобошчица.

Паралелно со назалот *ж* се одвивале и процесите сврзани со т.н. секундарен *ъ* во кореновата морфема, како и развојот на вокалните *r* и *l*. Секундарниот *ъ* дал исти вредности како и *ж*: *a*, *ъ*, *o*, *ö*, сп. *maska*, *mъska*, *moska*, *môska*. — Во повеќето говори со рефлексот на *ж* се изедначила и вокалната компонента од континуантите на *r* и *l*, сп. *iaiš*: *iarsî*; *dalio* во Бобошчица, *īši* : *īrſi* : *dъlîo* во Горни Полог, Струга⁴ Костур, Воден, *rōka* : *ībōrſi* : *vōlk* во Дримкол. Вокално *r* се задржало во северна и централна Македонија, а вокално *l* само во малореканскиот и во дел од кичевскиот говор.

Во периодот од XII до XIV век во границите на македонската јазична територија настанале уште ред иновациони појави, како на пример: замената на *ы* со *и*, редукцијата на ненагласените вокали, депалатализацијата на некои консонанти (*ш-ж*, *ц-s*), замената на *ѣ* со *а* зад веќе затврдените *ц-s*, и др. Особено е голем бројот на иновационите црти во областа на граматиката. Да споменеме само некои од нив: ширењето на дативната наставка *-ove*: *mu rече Markove*, која е денеска карактеристична за дебарските говори, множинската *-ovi* кај едносложните именки од машки род, кај глаголите: наставката *-xj* во 3. л. мн. на аористот, *-me* во 1. л. мн. на презентот: *imame*, *-le* во множинската форма на активниот партицип: *bile*, потоа удвоувањето на објектот, промените извршени во именските и глаголските основи, аналитичкото степенување, и уште ред други. Најголем број од споменатите иновациони појави одразени се овде-онде во текстовите од односниот период со македонска

провениенција. Според тоа до извесен степен можеме и да ја утврдиме хронологијата на иновационите појави.

Сите приведениве црти во помала или поголема мера, во зависност од нивната територијална распространетост, придонесле за дијалектното диференцирање на македонскиот јазик.

Процесот на дијалектното дробење на македонскиот продолжува и подоцна. Во XIV век се скреќаваат веќе и примери со изменето *ч* во *ц* пред почетното *p*: *иљвиќ*. Во XIV и XV век се јавуваат ред иновации во врска со вокалот *b*, потоа во системот на акцентирањето, па во деклинацијата. Има написи што укажуваат дека во тој период во северна и централна Македонија *b* гласовно се изедначило со *e*. Во XV век во западна Македонија акцентот бил пренесен од последниот слог. Во деклинацијата наполно надвладеал аналитизмот. Може да се претположи дека во ова време во северните и централните делови на Македонија доста биле распространети и примери со *ќ*, *ѓ* место прасловенските *ѣj*, *gj*.

Некои од порано започнатите процеси се завршиле дури во XVI век. Од ова време имаме текстови, главно записи, во коишто е одразено губењето на фонемата *x* во некои позиции, како и наставката *-e* во З. л. мн. на минатите определени времиња.

Во XVII век согласките *c*, *ш* пред африкатите *ч*, *ќ* преминале во *x*. Најгаме потоа примери со изменето *k* пред *ї* во *x*: *хтытора*, или во *бъ: ѿвътои* (къ). На преломот од XVI во XVII век и во XVII-от се извршиле ред нови промени кои го засегнуваат претежно консонантизмот. Во одделни фонетски позиции, главно меѓу вокалите, се губат цела редица консонанти: *x*, *b*, *j*, негде и согласките *g*, *i*, *ж* и други. Како последица од тоа губење настанале нови односи во дистрибуцијата на самогласките, кои потоа предизвикале нови промени: појава на хијатски гласови, сп. *снава*, *снаја*, образување на дифтоншки групи: *снаи > снај*, *сїюлои > сїюлој*, *йолоина > йолојна*, *јазои > јаззи*, *јозгар > јојгар*, разни видови асимилации: *шоар > ѕоар^ap*, *сїреа > сїре^a*, контракција на самогласките: *їаа > їїд*, *куїши > күїш*, и уште многу други измени. Од консонантските промени извршени во ова време, а коишто имаат значење за дијалектизацијата на нашиот јазик, значајно место заземаат замената на *x* со *v*, *f*, или *j*, асимилацијата на групите *ci*, *ч*, *иќ* во *хи*, *хч*, сп. *їрасии > їракии*, *месие > мешие*, *круиче > крухче*, и др. Важни промени од дијалектен аспект се извршиле и во глаголскиот систем. Сè почесто се јавуваат нови глаголски форми настанати под влијание на соседните балкански неславенски јазици, како што се оние од конјугацијата со помошниот глагол 'има' од типот *има дојдено* и со 'сум': *сум дојден*. Нов граматички признак се јавува во распределбата на глаголите според основниот вокал. Важна улога во тој поглед на многу терени во Македонија изиграл карактерот на гласот на општиот глаголски дел, сп. *сееш*, *їкаеш*, *чуеш*, *миеш* — *броеш* : *носии* — *берии*, *сечии* и сл.

Процесот на дијалектното дробење на македонската дијалектна реч, како што гледаме, може да се следи од доста рано. Готово секоја

иновација што се јавила во јазикот станала истовремено и дијалектно-диференцијална црта, зашто иновационите особености многу ретко ја зафаќале целата јазична територија.

Оние црти што се јавуваат денеска како најкарактеристични меѓу поодделни говори или групи говори настанале, главно, во периодот до XV век, и само неколку од нив се од поново време. Тоа покажува дека основната дијалектна диференцијација на македонскиот се извршила најдоцна до XV век. А тој е и многу значаен период во развојот на македонскиот јазик. Со извршените промени кон крајот на XV век тој се јавува во едно ново качество, како јазик со релативно нова структура во многу различна од структурата на старословенскиот. Се разбира, не се беззначајни и оние промени извршени во поново време. На дијалектен план тие само ги дополнуваат контурите на веќе создадената дијалектна ситуација во Македонија.

4. Дијалектните диференцијални црти по своето потекло се од два вида. Најголем дел од нив настанале како последица на внатрешниот развиток на македонскиот јазик. Во оваа група би можеле да ги земеме: вокализацијата на еровите, мешањето на назалите, деназализацијата, појавата на секундарен $\dot{\varepsilon}$ во разни фонетски услови, појавата на хијатските гласови (в, ј), преструктуирањето на вокалните системи во одделни говори и др. Има, меѓутоа, и еден број појави што се јавиле под влијание на другите балкански јазици — како несловенските: ароманскиот (влашкиот), албанскиот, грчкиот, подоцна и турскиот, така и словенските. Влијанието на балканската јазична средина е најзабележливо во областа на граматиката и лексиката, помалку во фонологијата. Со влијание на балканските несловенски јазици се објаснуваат сите поважни структурни промени во македонскиот: губењето на деклинацијата и преминот на аналитичко исказување на падежните односи, појавата на постпозитивниот член, удвојувањето на објектот, исказувањето на директниот објект со предлогот 'на': Го видов *на Марко*, посесивната употреба на предлогот 'од': Куќата *од Марка*; во областа на глаголот: појавата на сложените форми со 'има': *има дојдено, имаше дојдено* и сл., конструкциите од типот *сум дојден*, модалните форми со 'ке': *ке одев, ке одел, ке беше одел*, губењето на глаголската л-форма, потоа препозитивната употреба на клитиките: *Го виде Марка, Му рече на човекот*, *Сите ја виделе гешето*, испуштањето на предлогот *в* (во): *Одам Бийола*. Уште е поголем бројот на лексичките дијалектизми од балканско потекло. Да го споменеме само суфиксот *-уле*: *гештуле, кукуле*, кој е особено продуктивен во западна Македонија. — Сите овие црти влегле длабоко во структурата на македонската дијалектна реч и се јавуваат како диференцијални особености меѓу поодделни локални говори или цели групи дијалекти.

Српското јазично влијание повеќе се чувствува во областа на фонологијата и лексиката. Со тоа влијание се објаснува екавизмот (замената на *ѣ* со *е*), дисимилацијата на консонантската група *чр-* во *црн, црево*, појавата на фонемите *ќ, ſ* место прасловенските *ij, gj*, палатализацијата на новите консонантски групи *ij, gj* (од *ть, дъј*) во *ќ, ſ*:

цвеќе, ливаѓе, потоа континуантот у место ж во десетина лексеми (куќа, вруќ, суд, гуска, гужва и др.), некои зборообразувачки морфеми, на пр. -*иќи* во северните и централните говори, фонетската разновидност на предлозите въ, възъ — у, уз: *у село, уз нејо, йомина ус куќа*, и повеќе лексички дијалектизми.

5. За дијалектната диференцијација на македонскиот јазик поголемо значење имаат, природно, оние иновациони особености што се јавиле во резултат на внатрешните процеси на јазикот. Според географската распространетост тие се од неколку типа.

Најголем број од тие црти се ограничени на македонскиот терен и не излегуваат надвор од рамките на македонската јазична територија. Повеќето од нив зафаќаат континуирани ареали. Тие се распоредени, главно, во централните и западните области. Така, на пример, веларизацијата на старото палатално *л* (од *lj*) целосно се извршила во Прилепско, Порече, Велешко и Скопско, сп. *недела, луѓи, клуч, йријашел*. На другата територија или се пази палатално *љ*: *недеља, кључ* — во северните говори, или тоа затврднало до степен на алвеоларно *л*: *недел'а, кључ, йријашел'* — во Полог, Дебар, Охрид, Битола, Костур, и во сите говори источно од Вардар. — Уште поголеми континуирани ареали во централна и западна Македонија зафаќаат: протетичките гласови *ј* и *в* во случаите како *јазик* и *визба*, измената на *в* во *у* во групите *цвѣ-, свѣ-, свѣ-*, промената на *и* во *ј* зад друг вокал: *ilaи > īlaј*, губењето на интервокалното *в*, промената на краесложното *х* во *в* или *ф*: *нивно — нифно, чевли, врф*. Во тој дел на Македонија доследно е спроведена старатата замена на *j* во *j*. На тој терен имаме фиксиран акцент на третиот слог. Вокалот од клитичките зборови се губи во првиот говор кога се тие ненагласени и следниот збор почнува со самогласка: *i'удри, k'оди, с'изми, м'изеде, ј'остај* (= го удри, ќе оди, се изми, ме изеде, је оставил). Само за западните говори карактеристични се и заменските форми је за датив и акузатив од 'тaa', демонстративнопосвојните *овејов, онејов, овејзин, онејзин, овивни, онивни*, презентската форма *се* во 3 л. мн. од 'сум', проширената партиципска форма *гонесол*, испуштањето на помошниот глагол во 3. л. на перфектот, фонетските разновидности *ручек, сїежер*, и др. — Изоглосите на споменативе црти затвораат пространи ареали од Тетово до Преспанското Езеро и на исток до Вардар и Црна Река. Западните и централните говори со овие особености се обединуваат во една поголема група, и истовремено со тие црти им се противставуваат на другите дијалекти. Географското единство и положба на овие особености, од друга страна, укажуваат дека тие настанале на западномакедонскиот терен, дека нивното огниште се наоѓа во западна Македонија.

На пограничени пространства во западна Македонија се спрекаваат: појавата на секундарно *s* во група со сонантот *л*: *colsа, наставката -е* во 3. л. мн. на минатите определени времиња: *викае, gojdoe, -eī* во 3. л. мн. на презентот: *викаеī/викēī*, метатезата на гласовната група *-ин-* во *-ни-* во повеќесложни зборови: *водéница — водéнница — водéјница*, фонетската измена на *у* во *в* во глаголскиот суфикс *-ye/-ya*, сп. *куйуаī >*

куйваӣ, *куйуеӣ* > *куйвеӣ*—*куйвиӣ*, потоа обликот на партикулата *ќа*, заменските форми *ја*, *мие*, *шее* и др. Некои од овие форми зафаќаат поголеми пространства (*ја* во сите говори северно од линијата Охрид—Велес). Има форми што ги поврзуваат охридско-дебарските со костурските (наставките *-е*, *-ей* кај глаголите, фонетската разновидност *куйва*—*куйви*, одн. *куйвиӣ*).

По јазичната периферија, особено на запад и на југ, можат да се сртнат уште ред други иновациони дијалектни особености, но кои се ограничени на релативно мали терени. На струшкото говорно подрачје вокалните групи *-иа-*, *-оа-*, *-ое-*, покажуваат поособен развиток: *-иа-* > *-ја-*, сп. *ракиа* > *ракја* > *рака* (во повеќесложни зборови), *-оа-* > *-ва-*: *шоар* > *швар*, *-ое-* > *-ве-*: *јазоец* > *јазвец*, *иегар* > *ивегар*. За костурскиот терен се сврзани глаголскиот суфикс *-ива*, сп. *зaborавива*, именскиот *-ниича*: *йолениича*, *морјениича*, потоа глаголските образувања на *-ије* од типот *жененїје*, *осунайїје*, и др.

Некои диференцијални дијалектни особености се јавуваат во истиот облик на два или повеќе пунктови во рамките на македонската територија. На пример, краесложното *л* со лабио-веларна артикулација се среќава во Тетовско, Преспа, Меглен, Пијанец и Кратовско, сп. *дол*, *долче*. Назалот *ж* со *ъ* е заменет во јужна Македонија и на неколку говорни подрачја на западната периферија: во Горни Полог, Дебар, Струшко, Охридско и Костурско. Меѓу овие зони наоѓаме други вредности: *о* во малореканскиот, *ö/a* во реканскиот, *ö* во дримколско-голобрдскиот, *ö/é* во радошко-вевчанскиот, *a/am-an* во бобоштенскиот, и пак *ö/üm-öñ* во нестрамскиот говор. Изоглосите на секоја од овие црти исто така ни се претставуваат како затворени линии, само со таа разлика што за една иста појава има повеќе ареали неповрзани меѓу себе. Во ваков случај не можеме да зборуваме за географско единство на односната појава и за единствено дијалектно огниште.

Не е мал бројот ни на диференцијалните дијалектни особености што ги преминуваат границите на македонската јазична територија. Овие црти се наоѓаат претежно на пограничјето со бугарскиот и со српскиот јазик.

На поголемо пространство во источна Македонија како иновациони дијалектни особености се јавуваат: секундарниот *ъ* во консонантските групи *цв-*, *св-*, сп. *цифтие/циафтие*, *осъмнало/осамнало*, замената на *ћ* со *а* зад *ц*: *циал*, *цигуло*, протетичкото *в* пред рефлексот на иницијалното *ж*: *ваийќ / въйќ*, разновидноста *са* во З. л. мн. од глаголот 'сум', удвојувањето на предпозитите *во* > *вов*, *со* > *сос*, фонетските разновидности на заменските форми *ниа*, *вия*, *и*, *нејн*, *нини*, *вој*, *ној*, или проширени со партикулите *-ка*, *-зе* или комбинирани двете: *ниака*, *менека*, *јазека*, *ишизека*, потоа редукцијата на неакцентираните вокали во југоисточните говори, сп. *уфчár*, *ивиџár*, парадигматичниот акцент и др. Со овие црти источните говори им се противставуваат на западните и се диференцираат од нив.

На еден потесен појас на источното јазично пограничје се среќаваат: прегласот на палatalното *о* во *е* во членската морфема, сп.

крај — *крае*, *маж* — *маже*, палатализацијата на крајното *ī* (*g*) во *к*: *зей* > *зек*, *йаī* > *иак*, и на *к* во *к* зад палатален консонант: *мајка* > *мајка/мака*, [вуйко]—*вуйко/вуко*, *иријашел'ка*, *пресийл'ка*, дисимилацијата на назалната група *мн* во *вн*: *ївино*, *стїовна*, промената на фрикативните *с*, *ш* во *х* во група со африкативните *ц*, *ч*: *круиче* > *крухче*, *мосче* > *мохче*, множинската наставка *-e* кај именките од машки род што завршуваат на палатална или некогаш палатална согласка: *овчаре*, *иријашеле, обичае, коне*. Со овие особености крајните источни говори — во Малешевско, Пијанец и Пиринска Македонија се изделуваат во посебна дијалектна индивидуалност во рамките на источното наше наречје.

Изоглосите на готово сите овие дијалектни диференцијални црти ги преминуваат границите на македонската јазична територија продолжувајќи на териториите на српскиот и бугарскиот јазик. Иновационите огништа на некои од приведениве црти се наоѓаат на македонски терен. Формите *ниа/миа*, *вия* и парадигматичниот акцент зафаќаат еден широк појас на линијата Солун—Штип—Куманово и само на север ја преминуваат јазичната граница. Поширок ареал зафаќа обликот *са*, но замената на *ж* со *а* укажува дека тој фонетски морал да се оформи во *ж* > *а* — говори.

Гласовните измени: *'o* > *e*, *ī* > *к*, *к* > *к* зад палатален консонант, *мн* > *вн*, како и промената на *с*, *ш* пред *и*, *ч* во *х* се среќаваат во малешевско-пиринските говори и во соседните бугарски дијалекти. Нивното огниште можело да биде дури и на самото јазично пограничје, спатено тоа пошироко.

Територијално се најраспространети протетичкото *в*, удвоените предлози *сос* (*със*) и *вов* (*въф*, *фъф*, *уф*), секундарскиот *ъ* во групите *цъв*, *съв*, потоа замената на *ѣ* со *а* зад *ц* и редукцијата на неакцентираните вокали. Првите се заеднички со бугарскиот јазик, во кој тие претставуваат општа особеност. Удвојувањето на предлозите, или поточно на предлогот *сос* (*със*) и секундарниот *ъ* во споменатите групи се јавуваат на широк простор и во граничните српски дијалекти. Групата *ца* и редукцијата се регуларни појави во сите југоисточни македонски говори и се среќаваат на голем простор на бугарската јазична територија. Сето ова укажува дека нивното огниште можело да биде и надвор од Македонија.

Како дијалектно-диференцијални црти на северното пограничје — спрема срpsката јазична територија се јавуваат: замената на двета ера со фонемата *ъ*: *дън*, *сън*, замената на *ж* со *у* во сите позиции: *рука*, *на руку*, замената на *л* со *у*: *вұна*, *жуīо*, во морфологијата: множинската наставка *-e*: *жене*, заменско-придавската *-ia*: *овоia*, *доброia*, потоа глаголските наставки *-мо* во 1. л. мн., *-в* во 3. л. мн. на презентот: *викав*, имперфектите *-смо*, *-сīе*: *викасмо*, *викасīе*, аористната *-ше*: *викāше*, партиципската *-ja* за машки род: *викáја*, и др. Со овие црти северните говори им се противставуваат на другите македонски дијалекти. Сите споменативе црти се карактеристични и за граничните српски дијалекти, а некои се и општа особина на српскохрватскиот. Очигледно е дека

нивното огниште се наоѓа на српската територија. Јужните нивни изоглоси допреле приближно до линијата Тетово—Скопје—Пробиштип.

6. Доста придонесле за внатрешното диференцирање на македонските дијалекти и оние иновациони особености што се развиле под влијание на балканските несловенски јазици.

Некои од тие црти ја опфатиле целата македонска територија и станале општомакедонски особености. Такви се: аналитизмот кај именските зборови, постпозитивниот член, отсъството на инфинитивот, категоријата определеност, повторениот објект и др. Овие црти карактеристични се и за бугарскиот, а се јавуваат и во источните и јужните српски дијалекти. Така тие станале општобалкански особености. Има, меѓутоа, извесен број јазични појави од овој тип (балканизми) што се јавиле на македонскиот терен и се задржале во рамките на македонската јазична територија зафаќајќи поголеми или помали ареали. Еден дел од овие црти влегле длабоко во структурата на дијалектната реч и станале релевантни во дијалектното диференцирање. Така, на пример, глаголските форми од конјугацијата со *има* + *глаѓачка* ѕидавка комплетно се употребуваат само во западните македонски говори. Колку што се оди по на исток и на север нивната честота се смалува. Во источна Македонија облиците од типот 'имал дојдено' и 'ке имал дојдено' веќе се необични, а оние, пак, во составот на кои влегува плусквамперфектот: *беше имал одено*, *ке беше имал одено*, воопшто не се употребуваат. Во северна Македонија се ретки и формите од типот 'има дојдено' или 'имаше дојдено'. Приближно така стои положбата и со распространетоста на глаголските конструкции со помошниот глагол *сум + н/ш—тартицијой*. Најраспространети се формите *сум дојден* и *бев дојден*. Облиците од типот: *сум бил дојден*, *бев бил дојден*, и оние со партикулата 'ке': *ке сум дојден*, *ке бев дојден* и сл. се ограничени, главно, на западномакедонскиот терен. Само во западните говори се јавува исто така и модалната форма од типот *ке беше одел*, деминутивноекспредсивниот суфикс -уле, употребата на предлогот 'од' со посесивно значење: *куќайќа од мајка ми*, испуштањето на предлогот *во*: *Ogi Битола*, употребата на заменската форма *му* и за женски род: *Му рече на женайќа*, негде и во множината: *Му рече на деца*, употребата на клитиките пред глагол на апсолутниот почеток на реченицата: *Го виде дешејќо*, *Му рече нему*, *Сум иши рекол* и сл. На уште потесен простор се среќава употребата на предлогот 'на' со директниот објект: *Го виде на дешејќо*. Вака се исказува објектот кај одушевените именки во костурскиот и дебарскиот говор. Во Костурско, освен тоа, се загубила глаголската -форма, поради што дошло до редукција на бројни сложени глаголски форми од системот. По губењето на перфектот, од една страна, се зајсилала употребата на формите со 'има', а од друга, ослабнала категоријата определеност кај глаголот, како и категоријата прекажаност. Во костурско-леринските и во охридскиот говор во процес се наоѓа и губењето на глаголскиот прилог. Со влијание на балканските јазици се објаснува и пазењето на дативот во бобоштенскиот, охридскиот дебарските, кичевско-поречките и полошките говори. — Сите споме-

нативе прти се вклопиле наполно во структурата на дијалектите каде што се употребуваат тие и станале нивни диференцијални особености. Изоглосите на повеќето од овие особености на исток и на север се вклучиле во изоглосниот спој што ги дели западните говори од другите две основни групи — источната и северната. Огништето на приведениве иновациони дијалектни особености од „балканско“ потекло се наоѓа во западна Македонија. Од својот центар тие се шират кон исток и север.

7. Иновационите прти што се јавиле на македонската територија под влијание на српскиот јазик немаат некое поголемо значење за дијалектизацијата на македонскиот. Тие и по својот број, видовме, не се многу. Повеќето од нив се наслоени во северните говори, потоа во централните, а колку што се оди по на југ и кон западната и источната периферија се среќаваат сè поретко. Најдлабоко во македонската територија продреле: групата *ipr-* : *ipрен*, *ипри*, фонемите *č*, *ř* добиени со новото јотување: *брáка*, *oíрајé*, заменката *он* и фонетската разновидност *у* на предлогот *въ*. Последниве две се среќаваат во новаардарските говори сè до Солунскиот Залив. Нивните изоглоси во облик на клин одат по правецот Тетово—Скопје—Велес—Воден—Солун, а на исток допираат до Петрич и Разлог. Изоглосата на групата *ip-* прави круг по целата западна и јужна периферија. Само на еден тесен појас покрај албанската граница се запазило неизменето *ч* (*ipr-*). Меѓутоа, во тие говори *ч* и не стои непосредно пред *r*, зашто пред *r* се јавил вокал, сп. *чъртий* во дебарскиот, *чбртий* во дримколско-голобрдскиот и реканскиот, *чартий* во бобоштенскиот говор и во југозападните костурски села, а групата *crb-* се изменила во *чере-*: *черей*, *чрево*. На јужната периферија старото *ч* во оваа позиција се пази уште со серско-латадинските говори, сп. *чърн*. Таканареченото ново јотување на групите *-iňj-*, *-gj-* во *č*, *ř* најдоследно е извршено во северните и централните говори. Во кичевско-поречките, дебарските, охридско-преспанските и на југ во леринските и долновардарските покрај случаите со *č*, *ř* се среќаваат и примери со запазени *iňj*, *gj*: *браїја*, *oíraigje*, или иак се јавуваат групите *ňč*, *řg*: *браїčка*, *ливагје*, добиени негде со контаминација, а негде можеби и по пат на апстракција на елементите *-ke/-ka* и *-fe* како одделни граматички морфеми за збирна множина. Во костурскиот редовно има *iňj*, *gj*: *браїја*, *сватија*, *гјавол*. — Приближно вака се распределени и континуантите на старите *iňj*, *gj*. Во северните и централните говори превладуваат примерите со *č*, *ř*, на периферијата доминираат *iňj*, *žđ* и *ičč*, *žđ*(*μ*). Меѓу нив не може да се повлече една изоглоса на појава, зашто секоја лексема во фонетската разновидност со *č*, има свои одредени граници. На најголемо пространство *č* се јавува во партикулата *če* и во наставката за глаголскиот прилог *-ečku/-jku*. Во неколку примери во централните и западните говори се јавува и континуантот *у* место *ж*: *кука*, *їужва*, *їуска*, *суд* и др. Првите два во овој фонетски облик се среќаваат и далеку на југ. Но веќе во костурскиот наоѓаме *къичча* или *ќбичча*, *съндач*, *сенди*, во Бобошчица: *каичча*. — Дијалектното огниште на сите овие особености се наоѓа надвор од границите на маке-

денскиот јазик, т.е. на територијата на српскохрватското јазичко подрачје.

8. Најголем број од јазичните иновациони особености, како што се гледа од претходното излагање, настанале во централна и западна Македонија. Од својот центар тие се ширеле во сите правци, само што тоа ширење не било рамномерно. На некои терени процесите се одвивале побавно, на други новите јазици се ширеле побрзо. Еден дел од дијалектните иновации се задржале на помали пространства внатре во рамките на јазичната територија; некои продреле на јазичната периферија, или само на еден нејзин дел, а помал број ја преминале јазичната граница.

Новите јазични особини, што станале и дијалектна одлика на областа каде што настанале, створиле опозиција со старите, коишто уште егзистираше во околните области. Со време некои од иновациите наполно превладеале, а старите јазици исчезнале. Но има терени по јазичната периферија каде што старите јазици продолжиле да виреат. Најмногу такви архаични јазици денеска наоѓаме на пограничјето со албанскиот и со грчкиот јазик. На целото тоа пограничје место прасловенските групи *ij*, *gj* се назат старите рефлекси *ish*, *jh* (иш, ж-жи) не само во кореновата, туку и во деривационите и граматичките морфеми. Во крајните западни говори добро се нази старото *s* пред *e*, *i*: *blasi*, *nosi-nose*. Исто така се спрекаваат и примери со неизменето *č* пред *r*: *črīšči* или *čvrīšči*, оди, *čariči*. На појасот од Маврово до Костур доста добро се чува и крајното *ii* во групите *-cii*, *-shii*: *lisii*, *šriščii*, *gošii*. На поголем ареал ја наоѓаме наставката *-ii* ов. 3. л. еди. на презентот; кај личните имиња од машки и женски род се чува дативот: *Cijojanu*, *Mari/Mare*. — Во централните и другите наши дијалекти, како што веќе спомнивме, *ipr > ipr*; *s* е заменето со *z*; групите *-cii*, *-shii* се упоростиле со испаѓање на крајното *ii*; во 3. л. еди. наставката *-ii* се загубила, а дативниот однос се изразува аналитички.

Уште е поголем бројот на архаични јазици во говорот на Бобошчица, во костурските и лагадинските. Во тие говори се спрекаваат и примери со заназен, но разложен, назализам, сп. *īranči*, *īrenči* (Бобошчица), *dōmbje*, *jārembīča* (Нејстрам), *myñč*, *z'ānči* (Сухо). Во бобоштенскиот и сушко-височинскиот ће се задржало како посебна фонема, сп. *v'āra*, *l'āi*. Во лагадинските добро се нази и консонантот *x*, постарата состојба на акцентското место, мекоста на некои согласки, множинската наставка *-enii(a)* кај именките од среден род, некои заменски облици, на пр. *χīlo* (< *kъīlo*), *κūiři* и др. — Но овој начин се формирале два типа говори: *центрагати* и *периферни*. Централните со своите иновациони дијалектни особености ни се претставуваат како прогресивни, а периферните, во кои уште се јавуваат стари јазици, како архаични. — Но кога зборуваме за архаични и прогресивни говори во рамките на македонскиот јазик, тој определување треба да го сфатиме доста условно. Во таков однос говорите можат да се сопоставуваат само по одреден број јазици. Меѓутоа, ако се земат предвид многубројните балканизми, кои се исто така нови феномени, и ако ги сопоставуваме дијалектите според нив (балканизмите), тогаш западната периферија се јавува како попрограмсивна

по однос на другите дијалектни области. И понатаму: западните и централните говори заедно се попрогресивни од источните и северните. Освен тоа, на периферијата, како што истакнавме еднаш и порано, има ред нови црти кои централните говори не ги познаваат. Тие црти не се опонираат веќе како нови спрема стари (архаични), ами како ка-чествено нови по однос на соодветните иновации во централните говори. Најдобро ова може да се илустрира со рефлексите на носовката *ж* и вокалното *л*. Во централното дијалектно огниште *ж* > *а*, а нему му се противпоставуваат рефлексите: *о*, *ö*, *ъ* во западните периферни говори, *ъ* (*ън* — *ъм*) во јужните, и *у* во северните. Вокалното *л* во централните е заменето со *ол*. Со овој рефлекс во западните говори се опонираат *ол*, *öл*, *ъл*, на исток има *ъ*, во северните *у* или *ъл*, и во јужните *ъл/лъ*.

9. Покажаната распределеност на дијалектните особености не упатува на еден ваков заклучок.

Уште со појавата на старите иновациони јазични особености во западниот дел од македонската јазична територија почнало да се оформува едно главно иновационо огниште. Во историскиот развој на македонскиот јазик бројот на новите црти се зголемувал и со тоа тој (јазиков) сè повеќе се оддалечувал од прасловенскиот тип. Иновационите особености, кои истовремено станале и дијалектни диференцијални црти, со време се ширеле на поголеми простори. Паралелно со нивното ширење се зголемувал и ареалот на иновационо огниште, оформено сега како главно, основно дијалектно огниште. Дијалектната реч на ова огниште под определени историско-културни околности прерастува во основно, централно наречје во рамките на македонската јазична територија.

БЕЛЕШКИ:

¹ Иновационите појави во македонскиот хронолошки се класирани според книгата на *Блаце Конески: Историја на македонскиот јазик*, Скопје 1965.

² *B. Koneski, B. Vidoeski, O. Jašar-Nasteva: Distribution des balkanismes en Macédonien*, Skopje 1965.

³ *Б. Видоески*, Основни дијалектни групи во Македонија, Македонски јазик, г. XI—XII, 1960/61, стр. 12—31.

⁴ *Б. Видоески*, Македонските дијалекти во светлината на лингвистичката географија, Македонски јазик, г. XIII—XIV, 1962/63, стр. 87—108.

Božidar Vidoeski

DIFFERENTIATION DIALECTALE DE LA LANGUE MACÉDONIENNE

(Résumé)

Dans la première partie du présent article, l'auteur fait l'inventaire des traits caractéristiques d'après lesquels se différencient les dialectes macédoniens. Cet inventaire est chronologique, car il suit dans le temps les inno-

vations linguistiques apparues depuis l'époque du vieux slave à nos jours. Une attention particulière est faite aux différences dialectales dues à la disparition de *š* et de *њ* et aux continuantes du nasal *a* et des *r* et *l* vocaliques. L'auteur divise les traits différenciels des dialectes macédoniens en deux groupes: traits dus à l'évolution interne du macédonien et traits développés sous l'influence des autres langues balkaniques.

Dans la seconde partie de cet article, l'auteur fixe la distribution géographique des phénomènes dialectaux. Il distingue, sur ce plan, plusieurs groupes. La plupart des particularités sont limitées au seul terrains macédonien. Elles sont distribuées, en général, dans les régions centrales et méridionales de la Macédoine, et leurs isoglosses forment, en règle générale, des lignes fermées comprenant des aires plus ou moins importantes. L'autre groupe de particularités dépasse les frontières du territoire de la langue macédonienne. Leurs isoglosses couvrent des régions du territoire de la langue bulgare et serbe.

A la fin, l'auteur de l'article montre quels sont les foyers d'innovation les plus importants quant aux traits différenciels des dialectes macédoniens.

ВЕЛИБОР ГЛИГОРИК

Академик ВЕЛИБОР ГЛИГОРИЋ

Роден е во Ријашт во 1899 година. Дипломиран на Правниот факултет во Белград. Од 1958 година е редовен професор на Филозофскиот факултет во Белград.

Редовен член е на Српската академија на науки и уметностите, а од 1965 година е нејзин претседател. Дописен член е на ЈАЗУ, а од 1969 година и на МАНУ.

Автор на бројни трудови, особено во областа на литеатурната, театарска и ойативената критика.

ОЗЕЛЕЖЈЕ ТРАДИЦИЈА СРПСКЕ КЊИЖЕВНЕ КРИТИКЕ

Почетци српске књижевне критике у Доситејево време у знаку су афирмације. Љубомир Недић рекао је за Доситеја да је „писао за једно поколење које је књигу узимало врло озбиљно, готово као светињу”. Критички негацција долази од Вука Каракића. Књижевна критика је Вуку део борбе за свест народа о своме духовном и моралном бићу, за изворност књижевног стварања и језика у народном животу. Вук је унео у критику романа Милована Видаковића критеријум здравог разума, узет из народног живота и духа, критеријум суочења књижевног дела са оним што је у народном животу *стварно истинито*.

Пришао је књижевном делу емпиријски, побијајући критиком негације оно што је у њему противно чињеницама, било историјским, било животним, а такође и што је из патриархалности противно логици живота, народском лицу живота и народној етици. Језик критике му је из текућег живота. Критика му је темпераментна. Жести се на јунаке Видаковићевог романа. Пише: „на неким местима Љубомир и Светозар говоре и раде као будале, и ветрењаци, и рјави људи”. Језик критике му је из текућег живота поготову када у роману нађе на подражавање туђинском градском животу. Вук се жести понајвише на јунаке Видаковићевог романа када извртоперавају народне обичаје. Узвикује озлојеђено: „Овде морамо казати да је Љубомир прави магарац и безобразна будала! Зар му је мало што бунца и лудује у другим стварима, које показују његову магарећу памет, него се меша и у обичаје народне и у светињу”.

У време Вуково, интелигенција не допушта и не прашта лудовање писцима. Не прихвата чудаке и фантасте међу њима. Јаков Игњатовић приповеда у мемоарима с горчином о песничкој судбини Симе Милутиновића Сарајлије. Буни се против карикатуре која је о лицу овог песника створена. Врећа га што се о том овеичној песнику раног романтизма говори у Београду као шарлатану, што му се интелигенција подсмева. „Приповедали су”, записује Игњатовић, „како је (Милутиновић) о своме трошку начинити дао једну чрезвичајно велику мрежу, па да покрије с њом у великој дужини Саву и све у онај пар онде налазеће се рибе похвата, па када је мрежу бацио покидала се. После су приповедали како је Сима у Црној Гори на удице курјаке хватао или хтео

хватати. И то се приповедало тим тоном када та чудоредност Чубрина већ да је такла грозницу лудости".

Вукову критику водио је полемични дух из борбе око правописа и књижевног језика. Негација му је одређено убојита. Не подноси измишљања и незнაња, изневеравања светиња народних живота, повреде народног морала и етике, ни књишкост. Вук је реалист и рационалан у критици.

Српски романтизам имао је свога критичара у Светиславу Вуловићу. Његова критика је књижевна, и претежно афирмава. Вуловићев критеријум је субјективан. Вуловић одабира вредности према своме срцу, и према своме књижевном укусу. Лирик је критике. Оптимист је, заљубљен романтично у лепоту поезије. Главни покретач је његовом животу у поезији: љубав.

На врху су за његов књижевни видик: Његош, Бранко Радичевић и народна поезија. Далеко је више афинитетима у лирици него епу. Лирик Бранко Радичевић младошћу своје поезије и љубави највише му прираста за срце. Вуловић се одушевљава поезијом и одушевљава друге. Песникову личност идентификује са песничком инспирацијом и стварањем. Биограф је, али не онај сувојаран. Лириком је у животу песника о коме пише. Портретира га уживљено у његов лик и његову песничку судбину.

Вуковац је. Прихватајући да је Видаковић грешио, и да је смешно грешио, даје му значај који је овај заслужио на првом ступњу развитка српске књижевности. Када је реч о песницима, Вуловића не буни необичност живота. Поводом Симе Милутиновића Сарајлије пише: „са својом најближом околином геније се тешко може погодити; од којих је даље они га љубе и славе. Његово владање је међу људима необично, као што су необичне и мисли његове, а свет воли чисту, углађену, накићену обичност“. Вуловић даје високо место у романтизму Сарајлији, мада у афирмацији прилази његовој поезији и таквим критичким опаскама, да није прави песник.

Вуловић је близак, интиман као савременик, Ђура Јакшић. Дао је његов портрет уживљено приповедачки. У његовом доживљају Јакшић је романтик, уклети песник. Пише надахнуто о Јакшићевој поезији, уз критичке замерке. Језгронит је у критичкој синтези.

Тражи поезију и у књижевној прози. Јакшићеве приповетке му „наликују на лирске песме песникове“. Видаковић је у његовој критици најпре песник, па приповедач. А када упућује критичке замерке Игњатовићу, највећа му је да он „није прави песник“. А бити песник то је за Вуловића најпотребнија особина која приповедачу треба. Ипак, даје Игњатовићу признање да он, од свих дотадашњих приповедача има највише песничке снаге. Када је у просторима поезије, Вуловић се креће путем песничких слобода. Када је у просторима књижевне прозе и драмске књижевности, у великој мери везан је за друштвени круг у коме живи и дела.

Како млад човек писао је позоришну критику. Први импресионист критичар је у њој. Ослобођен је класичне, заправо тада постојеће псевдо-класичне драматургије, у ногледима и у стилу. Процењује драмско дело пробирачким књижевним укусом, субјективно, персонално. Духовит је и козеричан у опаскама, гибак у стилу. Побија драмско дело Матије Бана независним критичким мишљењем, критичком негацијом без компромиса. Њему је официјелни Матија Бан као драмски писац парофразиста, кописта. Блиска му је комедија Косте Трифковића. Она га занима, јер је Трифковић лирик у хумору.

Наговештава неким својствима европски дух критике у српској књижевности. Неким својствима пак укорењен је у живот малих вароши Србије. Када је на терену прозе, рационалан је у анализама, ускогруд када су у питању моралне категорије. Као моралист, у цензурама је из патриархалног породичног поретка. Патриархална породица му је светиња. Критика му се учаури у њене видике. Дух његове критике конформиста је у просторима прозе. Интуитивиста у поезији коју доживљава романтичном маштом и срцем, рационални је, па и приземни реалиста у регионима прозе.

Том времену блиска је појава критике Светозара Марковића. Пледира за реализам критике. Реализам Марковићеве књижевне критике друштвеног је значења. Део је његове друштвене критике. Често је цитиран његов текст о реализму критике, онај у коме је рекао: „Критичари реалисти не питају никада, да ли је какво дело написано по свима вечитим и непроменљивим законима о лепотом, или да ли је идеји дата естетична форма, која јој по „рецепту” припада. Место свега тога реалисте просто узимљу садржину предмета и њу анализују...“ Марковић даје садржини књижевног дела, и њеној идејности, прворазредни значај, заузима се за истиниту животну стварност у њој, за критички однос књижевности према стварности, за њену савременост у духу и смеру друштвеног напретка.

Супротставља јој се критика Љубомира Недића. Она даје преимућство форми књижевног дела. Противи се друштвеној критици, критичком реализму у књижевности, са конзервативних идејних позиција. Недић је снажна критичарска индивидуалност, самосвојна и својеглава. Критика му је претежно критика негације. Први пут у српској књижевности, код њега се она изграђује теоретски. Недовољно темељио када се тиче науке. Недић се у критици ослања на пројектоване норме које по некад у пракси изневерава. Субјективан је, од оног ибзеновског персонализата који је кадар да буде сам против свију. Не признаје култове, легенде, митове и ионуларности. Логичар је у критици. Отвара у њој пјетрес (ту реч воли) књижевног дела и писца, аргументацијом тужиоца или браниоца. Долази до језгрозитих синтеза које су у пар речи сентенциозно звонке у критичким формулатијама. Његова критичка негација је сродна Вуку, убојита када руши устаљена мишљења и илузију.

Он би да изгради концепцију књижевне критике, да јој додели вини план у развитку српске књижевности, да је ослободи од дневних предубежења и заблуда. Истиче да „критика још никога није направила писцем; и оно није прави писац који се поводи за критиком“, да је кри-

тика грана књижевности, да је уметност, и да се критичар рађа исто као и песник. Противник је биографској методи у проучавању књижевног дела. Критичар мора да има пред собом једино књижевно дело. Заузима се за искреношт критике, за „слободан искрен, отворен претрес дела и писаца”.

Веран је народним традицијама, народној књижевности. Националино је ускогруд, национално утежа сидика. Противник је не само по-гледима Светозара Марковића у књижевности, већ и његовим социјалистичким идејама, његовом друштвеном покрету. Мада је теоретски заступао тезу да критика не треба да се поводи за дневном политиком, приговарало му се с разлогом да је књижевном критиком улазио у политичке обрачуне. Приговарало му се такође с разлогом, поводом критика о Змају и Лазе Костића, да је у њема устајао против књижевне хегемоније Нсвог Сала. Скерлић је видој у Недићу догматичара, конзервативца, вристрасног критичара са симпатијама и антивизијама, но и Европљанина, модерног духа, који је у српску критику унсе нова схватања и вину опишу духовну културу.

Недић наслеђује оку рационалност осудни за лудост у поезији. Историја одбојности здраворазумиог критичког мишљења понавља се и у случају Недићевог става према поезији Лазе Костића. Поезији Лазе Костића даје обележје: „лудост од поезије”. Критичар се љути на песника. Замера му, „Када треба извести какво поређење, он (Костић) ни од чега не зазире; он је готов да му жртвује и тачност, и лепоту, и здрави разум, све”. Чуди се Костићевим метафорама и поетским слободама. Каже: „Али Л. Костићу обично долази на памет мисли и поређења која ником другом животом не би на памет дошла. Кome би још могла доћи на пр. вратоломна, готово патолошка мисао да главу сравњује са малим алфа, а кукове са великим онега...” „Противно својим нормама, ирашта Сарајлији језичке кованице. Сарајлија је њему прави и истински песник. Необуздан у машти, Костић му је поред свег особењаштва обичан човек и његов говор му је просто ачење. У Недићевој критичкој представи Костић глуми генијалност.

Најближа је Недићу и његовом времену поезија Војислава Илића. Отац Војислава Илића, песник романтизма Јово Илић, родоначелник је породице поета. У његовој кући Србија је деветнаестог века, старих и нових времена. Њу је познавао и Недић. Нушић је записао: „Песничка кућа Илића била је осамдесетих година једини књижевни клуб у престоници. Сви покушаји и ранији и познији да се оснује какво књижевно друштво које би књижевнике зблажило и дало јачега подстицаја књижевности, нису ни близу добаџивали оном утицају који је у том ногледу имала кућа Илића. Кроз ту кућу, на којој су и дању и ноћу врата била отворена, ирошло је неколико генерација књижевника; на прагу те куће сусретали су се стара романтична књижевност, која је већ изумирала, и нова, романтична која се место ње јављала; кроз ту кућу једном речју, продејфиловала је цела наша књижевност седамдесетих и осамдесетих година”.

Поезија Војислава Илића блиска је Недићевим концепцијама уметности. То доприноси да му је и критика о Војиславу његово најбоље критичарско дело. У прилазу поезији Војислава претеже критичка афирмација. У Недићевој оцени Војислав је од свих песника савременика, „највише уметник — песник, уметник у правом и најлепшем значењу овог лепот имени”. Недић посебну пажњу посвећује сликама у поезији Војислава Илића. Посвећује пажњу елегичном тону његових песама, а највише артизму. Поезија Војислава Илића служи му као пример за теоретски став о приоритету форме у поезији. У њој жели да нађе такође свој националан видокруг, и своје рационалне мере и нормативе.

„Време стварања у књижевности изгледа да је прошло, и да је настало време критике. Она је апсорбовала све књижевно интересовање, и она поглавито занима не само публику, него и писце”, писао је за своје време Љубомир Недић. Међутим ове речи, што се тиче критике, биле би прикладније за време Богдана Поповића и Јована Скерлића. Процес стварања и успона критике у српској књижевности довршавао се њиховим радом. Добио је пуну зрелину. Време је изласка српске књижевности у просторе европске. Књижевна критика врши мисију растајања српске књижевности деветнаестог века са њеним токовима на темељима народне књижевности.

О Богдану Поповићу Скерлић пише: „Он није самоук у књижевности као Светислав Вуловић, или дилетант као Љубомир Недић, но је имао солидну спрему и ушао у књижевни рад када је свој дух потпуно формирао и укус потпуно утанчao код најбољих писаца старих и нових књижевности. Он је западњак и у српску књижевност уводи европски дух и европска мерила”. Богдан Поповић је естета теоретичар књижевности и уметности. Пружа модерној српској књижевности узоре из новије француске, према своме укусу. Придаје, изграђеним системом и методом, много значења форми у књижевном и уметничком делу. Он је књижевни, у исто време и када уметнички, критичар, за артизам је, и за васпитање укуса. Педагог је, естетски саветник писцима и читаоцима. Ерудит, зналац светске историје књижевности и уметности, протагонист осмишљене и оријентационе књижевне политици, ауторитет је писцима. Он је учитељ и књижевном критичару и историчару Јована Скерлића, ма да је у супротности са основним поставкама Скерлићевих теза о демократизацији уметности. Најближи је његовој естетици и концепцијама артизам поезије Јована Дучића.

Скерлићева критика, што се тиче домаћег тла води порекло од Вукове и Марковићеве критике. Заступа тезу да „уметност ако хоће да живи треба да се врати своме првом извору: широкој и свежој маси народној”. Пише: „Као и на све друго народ има право на цвет мисли људске, на уметност. И због тога, место старе, наивне, збуњене, чисто негативне девизе: *уништење естетике*, чује се нов поклич: *демократизација уметности*”. Скерлић коригује Светозара Марковића и његове следбенике, а такође коригује и Љубомира Недића. Он је за склад садржине и форме. Противан је девизи: „уметност ради уметности” за коју се залаже његов учитељ Богдан Поповић. За њега су песници Хе-

редија и Војислав Илић у затвореном интелектуалном кругу, а Његош је са *Горским вијенцем* у великим ширинама живота, у народним масама.

У Скерлићевој личности сједињује се критика афирмације и критика негације. У критици афирмације одушеви се лепотама књижевног дела. Импресионира, импресионира читаоце. И он има своје симпатије и антипатије, не онако реско упадљиве у подели као код Недића. Реалист је и рационалист. Најближи му је поезијом од савременика Милан Ракић, јер је градски, београдски песник, интелектуалан и осећајан, медитативац и умерено маштовит. Оличава српску грађенску интелигенцију у стварању новог двадесетог века, и то ону трезвену, ону која зна шта хоће. Скерлић воли снагу живота. Туђи су му предели душевних пустиња и смрти. Воли експанзивну, паганску младост Бојићеве поезије, а одбија се од погребног марша поезије Симе Пандуровића и утвара Дисових. Он је за здравље, за здрави разум и здрава осећања у поезији.

Противник је лудовању у поезији као и Љубомир Недић. Прихватају је оно предубеђење о глуми генијалности код Лазе Костића, као и одбојни став према Костићевим песничким слободама. Приговара Костићу да баца под ноге здрави разум и логику обичних људи, да за себе узима право да као бог ствара што му ћуд духа захтева.

Скерлић није волео оне писце који „бацају под ноге здрави разум и логику обичних људи“. Такав је писац у његовом виђењу и песник боем Дис, коме је упутио најжешћу критику негације. У његовој оцени Дис је провинцијски сноб, књишки песимист и епигонски декадент. Не верује његовој песничкој речи. Затвара очи пред аутентичном лириком овог песника. Види у Дисовој поезији књижевно глумачење, песничко верглаштво, имитације без духа и талента. Доприноси таквој негацији, поред мобилизације снаге народа за судбиносне историјске догађаје, такође и особењачки лични живот Дисов, искочивши из обичајности, од његових бојемских месечарских ноћи до венчања са прстеном од кишобранске жице. У афекту беса, Скерлић пише памфлет. „У јато голубе“, као да узвикује његова жучна критика. Прихвата Тенову крилатицу: „Поезија то је здравље“, и она га води у критици када оцењује прву збирку песама Симе Пандуровића, када уопштено говори о струји песимизма у српској поезији, о „лажном модернизму“, како је он назива.

У критици негације Скерлић наслеђује Вукову критику у оним основама са којих тражи од књижевности здравље, трезвост, верност истинитој стварности, одбојност према књијшкости. Уз то нека врста правничког публицистичког резоновања је у таквој негативној критици. Такве основе биле су полазне и у критици Љубомира Недића. Код Скерлића су у више прелива, нијанси, преточене у концепцију градске, урбанизиране поезије, мада је с друге стране поручивао песницима да је велика храброст бити прост и природан.

У традицијама српске књижевне критике Скерлић је највећи формат. Оличава је српску књижевну критику у процесу њеног пуног сазревања. Он није вршио само критички претрес појединачних дела, или опуса писаца. Вршио је критички претрес своје књижевне епохе и читаве историје српске књижевности, дејствујући и усмеравајући развитак књи-

жевности у своме времену. Луцидан, бритак, језгронит и речит је у казивању критичких мишљења и оцена. Умео је да види суштину књижевног дела, специфична својства писца, и да открије таленат на помолу. Под његовом феноменалном радном енергијом и под дејствима његовог изузетног талента, запретила је опасност да критика не постане власт над књижевним стварањем. Запретила је опасност да писци не буду поданици критике.

У Скерлићевом времену његов сапутник је критичар, књижевни и позоришни, Бранко Лазаревић. Импресионист је у критици, необавезно субјективан, есејистички диспониран у доживљају уметности, нагињући духовитој, духовно елитнијој козерији. Његова критика на излету трага сладокусно за уметничким лепотама, и при томе је инвентивна откривачка.

Поред овог сапутника који је оличавао пре првог светског рата, младост критике, Скерлић је имао непосредно следбенике у критици. Најдаративнији је од њих књижевни и позоришни критичар Милан Богдановић. Наследио је од Скерлића његову концепцију демократизације уметности, а од Богдана Поповића и Скерлића, својих учитеља, приврженост новијој француској књижевности и естетици. По импресионистичком критичарском хабитусу, по лирском персоналитету, сродник је Вуловићевој критици. Критика афирмације му је најближе својство. Импресионист је и оптимист. И он је лирик критике. Највише га привлачи поезија. И код њега је, као и код Вуловића, у критици основни покретач: љубав. Богдановић је у критичкој афирмацији страсни критичар. Страсно воли поезију и позориште. У страсности може да буде пристрасан, онако као што су пристрасни заљубљени у лепоту и љубоморни због ње.

Остао је веран својим учитељима и узорима. Није жељeo да путем критике негације ставља у ревизију њихове критичке судове. Није имао велике амбиције да буде историчар књижевности мада је једно време, краткотрајно, наставник историје књижевности на београдском Универзитету. Прва предавања су му, по ослобођењу, о комедиографу Кости Трифковићу. Та наклоност му је заједничка са оном Светиславом Вуловићем. И друге сродности могле би се наћи између ових критичара који су свугде тражили поезију, ону која би одговарала њиховом унутрашњем свету.

Заљубљен у уметност, Богдановић је имао велики дар, спојен са однегованим књижевним укусом, да открива нове вредности. Његове критике отварале су видике у уметничка бића књижевних дела Мирослава Крлеже, Иве Андрића, Милоша Црњанског, Десанке Максимовић и других савремених даровитих писаца. У младим данима критике широкогруд је, и не цепидлачи у критичким оценама. Подлеже рационалности у традицијама критике, но с времена на време даје јој отпор. За песничке слободе је, задржавајући се ипак у суштинама традиција критике. Ближа му је овоземаљска стварност него козмички сан. Истина живота му је највиши смисао уметности. И у фантастичности тражио је логику живота.

Ишао је даље од традиција. Његова концепција реализма је вишестранија. Поборник је поетског реализма који је испуњен животном истином, који се не одваја од истините стварности, али јој даје дубљи, човечни смисао и просторније поетске димензије. Младост љубави је у Богдановићевом односу према лепотама живота, као великим даровима природе човеку, и он их младошћу романтике и ужива. Богдановић је надахнуто младошћу љубави написао и своје најбоље критике. Младост му је у експанзији виталности дала поетску инспирацију за превод Ролановог поетског романа *Кола Брењон*, у коме је нашао есенцију своје животне и уметничке поетике.

Посебно поглавље развитка књижевне критике је у време између два рата. У том времену је с једне стране критика Марка Ристића која се супротно традицијама посвећује ирационализму у естетици, а с друге стране утицајна је књижевна критика Ђорђа Јовановића и Јована Поповића, у коју улазе марксистички погледи и идеје како у односу на традиције, тако и на савременост књижевности, са широким видиком у свет, у Интернационалу. Та критика непосредније се везује, што се тиче традиција, за критику Светозара Марковића.

Осврт на ново доба у српској књижевној критици, захтевао би посебније расматрање. Превирања су у српској књижевности таласаста, понекад и бурна. Закључио бих ово излагање о неким обележјима традиција књижевне критике, запажањем Светислава Вуловића, које гласи:

„При брзом мењању, при брзом растењу и развијању младог ког народа, брзо старе сви облици друштвеног, мисли и навике. Што је пре десет година било ново, сад је већ старо. Десетине година су што и векови”.

Velibor Gligorić

TRAITS CARACTÉRISTIQUES DES TRADITIONS DANS LA CRITIQUE LITTÉRAIRE SERBE

(Résumé)

Au début du XIXe siècle, dans les belles lettres serbes, la critique de Dositej Obradović est didactique. En s'affirmant elle contribue à la propagation du livre. Mais la critique négative vient de Vuk Karadžić, grand réformateur de la langue littéraire. Pour lui, la critique littéraire fait partie de la lutte qu'il a entreprise pour rendre le peuple conscient de sa personnalité spirituelle et morale, pour chercher dans la vie du peuple l'authenticité de sa création littéraire et de sa langue. Son critérium consiste à confronter l'œuvre littéraire avec ce qui est réellement vrai dans la vie de la nation serbe et dans ses coutumes.

Au temps de Vuk Karadžić, les intellectuels ne reconnaissent comme écrivains ni les fantasques ni les fantaisistes. Cette attitude se manifeste dans la critique littéraire de Vuk Karadžić dont l'esprit de polémique, né de la

lutte autour de l'orthographe et de la langue littéraire, guide la critique. Il ne supporte ni les inventions ni l'ignorance, ni l'infidélité à ce que la vie nationale a de sacré, ni la violation du moral et de l'éthique du peuple. C'est un réaliste et un rationaliste en critique littéraire.

Au milieu du XIXe siècle le romantisme littéraire serbe a son critique en la personne de Svetislav Vulović dont l'oeuvre critique est littéraire et en grande part subjective. Il détermine la valeur d'un travail selon son œuvre et son propre goût littéraire. C'est un auteur lyrique en critique, un optimiste, épris de poésie à la manière romantique. Le principe animateur de sa vie en poésie, c'est l'amour. Vulović se passionne pour la poésie et communique son enthousiasme à autrui. En tant que biographe, par son lyrisme il devient le poète de la vie de son sujet. Dans la prose narrative, il exige de la poésie. Quand il entre dans le domaine de la poésie, il choisit la voie des libertés poétiques. Il est le premier critique impressionniste dans le domaine de la critique théâtrale. Par certaines particularités, il fait présager l'esprit européen dans la littérature serbe.

Au milieu du dix-neuvième siècle apparaît la critique de Svetozar Marković, grand militant du progrès social. Marković plaide pour le réalisme de la critique littéraire qui pour lui est une partie de sa critique sociale. Il donne une importance primordiale à la teneur de l'œuvre littéraire et à son caractère idéologique, il est le défenseur du rapport critique entre les belles lettres et la réalité sociale.

La critique littéraire de Ljubomir Nedić qui prend place dans la deuxième moitié du dix-neuvième siècle, donne la prépondérance à la forme esthétique de l'œuvre littéraire. Il s'oppose à la critique sociale et au réalisme critique. Nedić a une puissante individualité d'auteur critique. Critiquer consiste pour lui à faire le plus souvent une critique négative. Sa critique est subjective. Il ne reconnaît pas la valeur des cultes personnels, des légendes, des mythes et de la popularité. Il est logique dans sa critique; il est considéré comme „le perquisiteur libre, franc, loyal, des œuvres et des écrivains”. Du point de vue national il est d'esprit étroit. Il est rationaliste et ennemi de „la folie” en poésie.

Des changements essentiels surviennent au commencement du dix-neuvième siècle dans la critique littéraire serbe que conduisent dans le cadre européen Bogdan Popović, esthète de grande influence, et Jovan Skerlić, personnalité vraiment puissante de la critique. Ceux-ci sortent des milieux français de la critique littéraire. Bogdan Popović „introduit l'esprit européen et son équilibre dans la littérature serbe”. Il est le théoricien de l'esthétique en littérature et dans les arts, et prenant ses exemples selon son propre goût dans la nouvelle littérature française, il les offre comme modèle à la littérature moderne serbe. Il est partisan de l'art pour l'art. C'est un érudit qui fait autorité pour les écrivains. C'est le maître qui enseigne au critique et à l'historien des lettres, à Jovan Skerlić, bien que leurs points de vue sur la littérature soient divergents.

En la personne de Jovan Skerlić se réunissent la critique positive et la critique négative. Dans sa critique positive, il s'enthousiasme pour les beautés de l'œuvre littéraire, il est impressionné par les mérites de l'ouvrage et il

fait impression sur le lecteur. Il est réaliste et rationaliste. Il aime la force et la beauté de la vie. Les régions désertiques de l'âme et de la mort lui sont étrangères et il reste l'adversaire des „folies en poésie”. Il adresse la critique négative la plus violemment à ce pessimisme qu'il considère comme livresque et à cette poésie duquel il juge décadente.

Dans le cadre des traditions de la critique littéraire Skerlić est le plus grand du point de vue critique, il étudie à fond les ouvrages littéraires de son temps, de son époque littéraire, et aussi toutes les histoires littéraires serbes. Dans l'élocution de ses jugements et appréciations de critique il est lucide, tranchant, concis et éloquent de sorte qu'il exerce une grande influence sur les écrivains et les lecteurs.

Son compagnon de route est Branko Lazarević, critique littéraire et théâtral qui est impressionniste en critique, subjectif et d'un esprit de narrateur. Le successeur de Jovan Skerlić est Milan Bogdanović, son élève, critique de lettres et de théâtre. De Skerlić il a hérité de l'idée de démocratiser l'art, tandis que de Bogdan Popović et Skerlić, ses maîtres, il tient son attachement à la littérature et l'esthétique françaises les plus récentes. Par son individualité lyrique, il est apparenté à la critique de Vulović. C'est un impressionniste et un optimiste. Et lui aussi est un lyrique de la critique qui est surtout attiré par la poésie. C'est également l'amour qui est l'animateur de sa critique, car il aime passionnément la poésie et théâtre. Très épris d'art, il avait le grand talent de savoir découvrir les artistes de valeur. Il se soumet au rationalisme dans les traditions; mais, de temps à autre, il lui résiste. Sa manière d'entendre le réalisme est multiforme. Il soutient le réalisme poétique. Ses meilleures critiques lui sont inspirées par la jeunesse de l'amour.

Un chapitre à part a été écrit pendant la guerre sur l'évolution de la critique littéraire. D'une part c'est la critique de Marko Ristić qui lutte pour surréalisme, d'autre part c'est la critique de Djordje Jovanović et de Jovan Popović, défenseurs du réalisme socialiste.

Un coup d'œil rétrospectif sur la critique littéraire de l'époque récente exigerait qu'elle soit considérée en particulier.

БРАНИСЛАВ ЃУРЃЕВ

Академик БРАНИСЛАВ ГУРГЕВ

Роден е во Сремски Карловци во 1908 година. Дипломирал на Филозофскиот факултет во Белград, докториран во 1952 година во Белград. Од 1957 година е редовен професор на Филозофскиот факултет во Сараево и директор на Ориенталниот институт.

Редовен член е на Академијата на науки и уметности на Босна и Херцеговина, а од 1968 година е нејзин претседател. Доцент член е на ЈАЗУ, а од 1969 година и на МАНУ.

Објавил голем број трудови од историјата, историската методологија и социологија.

PROBLEM PRIVIDNE PROTIVREČNOSTI U SVEDOČANSTVIMA ISTORIJSKIH IZVORA

Moderno postupak sa istorijskim izvorima ima svoju predistoriju u unapredjenju takozvane istorijske kritike od XVI do XIX veka. U svom prvom obliku u humanističkoj i poznohumanističkoj istoriografiji istorijska kritika se razvijala pretežno kao eruditsko-filosloška kritika izvora.

U prvoj polovini XIX veka razraduje se metod istorijske kritike, odnosno metod kritičkog proučavanja izvora i utvrđivanja činjenica. To je sredinom XIX veka uobličila istorijska škola Leopolda Rankea (1795—1886). Shodno svome konkretnoidealističkom shvataju i principu objektivnosti koji je ta škola istakla, Rankeova istorijska škola je uzela kriterij verodostojnosti u prilazu izvorima, pa je cenila više spomenike i akta od narativnih izvora. Tada se postavlja vrlo oštro pitanje saglasnosti, odnosno protivrečnosti u svedočanstvima izvora, podvrgavajući kritici naročito narativne izvore.

Pozitivistička istoriografija pokušava da jednostavni konkretnoidealistički prilaz stavi na sociološke, zapravo psihosocijalne osnove, a unutar svoje apsolutnosociološke teorije unosi nedosledno izraženi prirodno-istorijski prilaz istorijskim problemima. Međutim, uticaj Rankeove škole na pozitivističku istoriografiju u usvajanju metoda proučavanja izvora bio je veliki. Najpoznatiji pisac udžbenika istorijske metodologije pozitivističkog pravca E. Bernhajm (1850—1942) polazio je u mnogome od stavova Rankeove škole, kad je reč o postupku sa istorijskim izvorima. Zapravo je on postignuća Rankeove škole u tome razradio i formulisao.

Bernhajm postavlja i problem protivrečnih svedočanstava u istorijskim izvorima. On ističe da protivrečnosti u svedočanstvima počivaju na subjektivnoj prirodi „tradicije“ (kako on naziva narativne izvore), jer ta vrsta izvora može izražavati jednostranost u opažanju ili u iskazu, zatim nerazumevanje, a može davati čak i lažan iskaz. Svodeći problem samo na okvire narativnih izvora, Bernhajm ne uzima u obzir da neke vrste „preostataka“ (kako on naziva sve vrste izvora koji nisu napisani ili stvoreni da budu istorijsko svedočanstvo), kao što su zakonski spomenici, povelje i akta, imaju društvenu subjektivnu notu. Osim toga on ovde ne uzima u obzir, iako na drugim mestima to ističe, da „pravi preostaci“, kad se ne radi o njihovim sasvim neposrednim svedočanstvima — a ta svedočanstva su kod nekih vrsta vrlo ograničena — moraju biti opširno interpretirani da bi se mogli upotrebiti kao zvori, pa da time istoričar unosi subjektivnu notu. Nema nikakva opravdana

razloga tumačiti pojavu protivrečnosti u svedočanstvima istorijskih izvora samo time što narativni izvori imaju subjektivni karakter, uperiti oštricu kritike samo na narativne izvore.

U ovoj tačci se moralno intervenisati, jer u modernoj istoriografiji mnogi autori, i to vrlo cenjeni, iskazuju omalovažavanje narativnih izvora u korist „preostataka“ još jače nego što to čini Bernhajm.

Bernhajm kaže da se protivrečnosti u svedočanstvima istorijskih izvora mogu odstraniti na tri načina: a) ako se utvrdi prividna protivrečnost, a stvarna podudarnost u svedočanstvu izvora, b) ako se dokaže da protivrečnosti nisu to u pravom smislu, već da se mogu složiti, odnosno kombinacijom jednih i drugih podataka rešiti i c) ako se eliminisu jedan ili više podataka kao netačni.

Pod prividnom protivrečnošću u svedočanstvima izvora Bernhajm podrazumeva stvarno samo slučaj kad jedan i drugi prividno protivrečni izvor upotrebljavaju druga imena za iste stvari, za isto mesto ili lice, kad upotrebljavaju druge termine i izraze za iste pojave. On kaže da se takve prividne protivrečnosti jednostavno mogu ukloniti jezičkom interpretacijom. On razlikuje te slučajeve od slučajeva u kojima su u jednom svedočanstvu izostali neki momenti, a u drugom su ostali, ali se stvarno uklapaju jedni u druge i uzajamno dopunjaju. Bernhajm kaže da se kombinacijom podataka iz jednog i drugog izvora u tom slučaju može dobiti razrešenje. I taj drugi slučaj je samo specifični vid prividne protivrečnosti u svedočanstvima izvora.

Treba istaći da Bernhajm opominje istoričara da ne sme praviti proizvoljne kombinacije da bi na silu doveo u sklad protivrečna svedočanstva izvora. Ali ne veli u vezi s tim čime se takva jedna kombinacija verificira, iako inače govori o verifikaciji svedočanstava izvora uopšte.

Da pitanje prividne protivrečnosti u svedočanstvima izvora može nekad biti od presudnog značaja u radu istoričara navešću dva primera iz naše istorijske problematike, dva krupna problema koja sam rešavao.

U istoriji srpske crkve pod turskom vlašću do obnovljenja Pećke patrijaršije (1557) jedan od osnovnih problema jest pitanje da li je u to vreme postojala autokefalna srpska crkva ili je bila podvrgнутa Ohridskoj arhiepiskopiji. Il. Ruvarac, a posle njega R. Grujić i drugi tvrdili su na osnovu jednih svedočanstava da je srpska crkva posle pada Despotovine pod tursku vlast (1459) bila ukinuta i podvrgнутa Ohridskoj arhiepiskopiji. Ali Ruvarac nije mogao objasniti otkud se onda u zapisima iz prve polovine XVI veka spominju arhiepiskopi koji „pridržavaju presto sv. Save i vladaju crkvama“.

Lj. Stojanović je, međutim, na osnovu spomenutih podataka i dokumentata o takozvanoj buni smederevskog mitropolita Pavla, zaključio da je do 1532. godine postojala samostalna srpska crkva i da je tek tada zvanično podvrgнутa Ohridskoj arhiepiskopiji. Ali je i posle toga srpska crkva faktično ostala samostalna. Ali ni Lj. Stojanović ni J. Radonić koji je primio Stojanovićeve dokaze nisu mogli objasniti otkud se onda neke eparhije bivše Pećke patrijaršije i do 1532. spominju kao podvlasne Ohridskoj arhiepiskopiji.

Izgledalo je da su izvori stvarno međusobno protivurečni i da nema drugog izlaza nego ići na pitanje koji su od njih verodostojniji. U jednom svom

ranijem radu, a vrlo detaljno u referatu na prošlogodišnjem kongresu istoričara u Ohridu koji nosi naslov *Odnos između Ohridske arhiepiskopije i srpske crkve od pada Smedereva (1459) do obnavljanja Pećke patrijaršije (1557)* dokazao sam da su spomenuta svedočanstva samo prividno protivrečna, da su u tom vremenu južne eparhije bivše Pećke patrijaršije zajedno sa samom Peću bile pod jurisdikcijom Ohridske arhiepiskopije, a da su severne ostale pod autokefalnom srpskom crkvom koja nije više bila Pećka patrijaršija. Pošao sam od toga da jedini podatak iz izvora koji govori o tome što je bilo sa srpskom crkvom 1459. godine svedoči da su turske vlasti tada priznale srpsku crkvu. Dalje sam uzeo u obzir da je srpska crkva posle 1454/55. godine obuhvatala samo severne krajeve, da je to dokazano i dobro poznato. Na kraju sam uneo kao dokaz i to da su Turci u organizaciji pravoslavnih crkava obično ostavljali stanje kakvo su zatekli, ako bi ih priznali. Kada je protivrečnost između spomenutih izvora tako razrešena postalo je mnogo što-šta jasno što je inače bilo u izvorima zagonetno.¹ To spominjem zbog toga što jedna ovakva „kombinacija podataka” — kako taj postupak naziva Bernhajm — ne sme da pravi nove teškoće sa izvorima, kad je reč o činjenicama i odnosima koji su u vezi. Naprotiv, ako ona uklanja i te nejasnosti, ona se time verificira.

Naveo sam ovaj primer iz dva razloga: prvo, da pokažem da prividna protivrečnost među izvorima može zadirati u ključne istorijske probleme i, drugo, da se često prividna protivrečnost među izvorima ne može ukloniti samo konfrontacijom prividno protivrečnih izvora nego da se interpretacijom drugim svedočanstvima može i dokazati i razrešiti.

Naveo bih drugi primer, a i taj problem sam rešavao. Kao što se zna, u starijoj našoj istoriografiji vođena je polemika da li je Crna Gora u XVI i XVII veku bila pod turskom vlašću ili je bila slobodna. Il. Ruvarac i naročito posle njega J. Tomić doneli su nepobitne dokaze da je Crna Gora u to vreme bila pod turskom vlašću, ali su se njihovi protivnici pozivali pored narodne tradicije na svedočanstvo dokumenta o sastanku glavara u Kućima 1614. godine, i naročito na tekst geografa Sajfrida iz druge polovine XVII veka, jer oni kažu da su Crnogorci slobodni. Iako je dokumentat o zboru glavara u Kućima falsifikat, on kao događaju savremeni falsifikat, kao savremeno svedočanstvo o stanju u Crnoj Gori, ima svoju vrednost. Izgledalo je kao da Sajfrid protivreči podacima o turskoj vlasti u Crnoj Gori. U svojoj raspravi *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku* dokazao sam da taj

¹ U svojoj raspravi koju sam gore citirao objasnio sam neke nejasnosti u izvorima koje se ne tiču osnovnog pitanja (na primer, zašto carigradski patrijarh Genadije Shoharije u odgovoru despotu Đurđu, pisanim između 1454. i 1456. godine, kaže da je Peć pod^{*Latino}nima i što to znači za njegov stav u pitanju izbora novog srpskog patrijarha), pokušao rešiti neke protivrečnosti među varijantama u popisima srpskih patrijaraha (na primer, kraj starog niza u popisu srpskih patrijaraha: Nikon — Arsenije — Nikodim — Arsenije; prvog Arsenija ne spominje „smederevska” varijanta, drugog ne ubraja „pećka” varijanta i zašto to radi) itd. Prilikom razrešavanja prividne protivrečnosti među podacima istorijskih izvora kombinacijom podataka moraju se u izvorima podaci, osnovni i sporedni, složiti ili opravданom kritikom objasniti ili odbaciti. U konkretnom slučaju morao se objasniti podatak iz poslanice carigradskog patrijarha Jeremije iz kojeg izlazi da je Pećka patrijaršija pod Ohridskom arhiepiskopijom u to vreme.

izvor govori o slobodi Crnogoraca u okvirima Turske. Reč sloboda upotrebljena u Sajfridovom tekstu interpretirana je od strane istoričara ne u značenju koje joj sam izvor daje nego u značenju koje joj pridaje istoričar. A to što Sajfrid kaže slaže se sa savremenim mletačkim svedočanstvima o povlasticama Crnogoraca i sa podacima turskih izvora o filuridžijskom statusu stanovništva Crne Gore, odnosno slaže se sa zaključkom da je Crna Gora imala autonomiju pod turskom vlašću u to vreme. Tada se može razumeti otkud u falsifikovanom dokumentu o sastanku glavara u Kućima tvrdjenje o slobodi Crnogoraca, kao što se da objasniti na čemu počiva kasnija crnogorska tradicija o slobodi Crne Gore u to vreme.

Ovde treba nešto istaći. Pri komplikovanoj situaciji, kao što je autonomija jedne zemlje u okvirima tuđinske vrhovne vlasti, može jedan izvor, gledajući s jedne strane, reći da ta zemlja ima slobodu, a drugi izvor, gledajući s druge strane, kazati da je ta zemlja pod tuđinskom vlašću. Eto, i takav slučaj prividne protivrečnosti u svedočanstvima izvora može biti.

Prividna protivrečnost može postojati i u podacima jednog izvora. Tu većinom nije moguće izvršiti konfrontaciju jednih podataka sa drugima pa da se dobije razrešenje. Citiraču jedan dokumenat da pokažem to. Dokumenat je iz Crne Gore, a može se datirati oko 1667. godine.

„Da se zna kako imasmo priču s Nikolom Radičevićem i s Ratkom Đurovićem za baštinu erkovnu. I moliše se vladiki kir Romilu da stave 12 vlastel da iznadačija je baština. I postaviše 12 svedok i tako iznadoše istinom i zakleše dušom i bogom da je tu baštinu priložio gospodin Ivan Crnoevik crkvi koju je sagradio. I tako se moliše vlasteli po rieči Ratkove žene i dece i rekoše da dadu crkvi 10 dukat Ratkova deca za nih dio treći. I az vladika Romil ne hteh da ih uzmem, zašto ne smesmo ot vlastel crnogorskih crkvnog prodatavat. Posle smislismo da ne valja ta baština toliko što je nih treći dio. I tako reče žena Ratkova s decom, a posvedočiše 12 vlastel Crnogorac koji tu behu i svi seljani pred Petkom. Mi uzesmo 10 dukat, a nima ostavismo baštinu.”

Nekom može izgledati da je taj dokumenat smušen. Vlasteli su dosudili da je baština crkvena, pa su zatim molili vladiku da primi ponudu Ratkove udovice i dece i da im proda njihov treći deo, ali on nije smeо od crnogorske vlastele crkveno prodavati, pa se premišljao izvesno vreme dok nije pristao. Vlastela mole da se proda, a vladika nije smeо crkvenu baštinu prodavati opet od vlastele! Ali će pre biti da taj dokumenat nije smušen nego da je kratko formulisano, odnosno natuknuto, ono što su savremenici i vladika razumevali, a mi ne možemo razumeti bez interpretacije drugim izvorima. U tumačenju ovog dokumenta u raspravi „Crkvene baštine” i „vlasteli crnogorski” u dva crnogorska dokumenta iz XVII veka (JIČ 2/1964) pošao sam od toga da izraz „vlasteli” i „vlasteli crnogorski” u ovom dokumentu ne znače isto. To je sigurno jedino polazište ako nećemo uzeti da je vladika Romil napisao besmislicu. U podacima iz drugog dokumenta koji sam uporedivao sa ovim, čini mi se, našao sam rešenje. „Vlasteli” u ovom slučaju znači potrotnici, članovi umirnog suda, a „vlasteli crnogorski” znači zbor „knezova

i vlastele ot Černe Gore” — kako to svedoči drugi dokumenat — zbor koji je bio ovlašćen da menja odnose na crkvenim zemljama.²

Da svedemo.

Prividna protivrečnost u svedočanstvima izvora može postojati:

1) ako jedan izvor upotrebljava jedne izraze ili termine, a drugi druge, za iste stvari, pojave, mesta i lica;

2) ako mi pripšemo terminu ili izrazu jednog izvora značenje koje on nije htio izraziti, već je htio reći ono isto što kaže i drugi izvor;

3) ako jedan izvor izostavi neke detalje, a drugi ih spominje, pa oni izgledaju protivrečni, a stvarno se dopunjaju;

4) ako jedan izvor pri komplikovanoj situaciji ili statusu jedne zemlje, pokrajine, socijalne grupe ili ustanove uzima jednu stranu u obzir, a drugi drugu;

5) prividna protivrečnost u podacima jednog izvora ili u odnosu na druge izvore može nastati i tako što je sastavljач, autor, kratko formulisao ono što su savremenici razumevali ili za sebe kratko formulisao, a mi to ne razumemo bez interpretacije iz drugih izvora.³

Prividna protivrečnost u svedočanstvima izvora može se razrešiti:

1) jezičkom interpretacijom koja odgovara shvatanju autora izvora, koja je objektivna, dobijena iz samog izvora, kad je reč o slučajevima koje sam naveo pod 1 i 2;

2) kombinacijom jednih i drugih podataka kad je reč o slučajevima pod brojem 3. Ali ta kombinacija može biti nekad ostvarena samo uz pomoć interpretacije podacima iz drugih izvora;

3) razrešenjem u čemu se sastoje suprotnosti jedne komplikovane situacije ili jednog komplikovanog statusa kad je reč u slučajevima pod br. 4. To se može ostvariti gotovo isključivo uz interpretaciju podacima iz drugih izvora;

4) isključivo interpretacijom podacima iz drugih izvora kad je reč o slučajevima pod br. 5.

Zapravo metodološki pouzdan postupak je samo kad razrešenje prividne protivrečnosti prati interpretacija podacima iz drugih izvora. Inače ono ima hipotetičan karakter. A kombinacija u razrešavanju prividno protivrečnih svedočanstava se još verificira ako razrešava i sporedne protivrečnosti

² Zbog šturosti u saopštavanju onoga što nas zanima u jednom i drugom dokumentu, trebalo je posegnuti i u druge izvore koji mogu svojim podacima nešto doprineti rešavanju problema, ali su i ti izvori vrlo šturi u svedočenju o onom što nas interesuje, a pri tome ih je malo. Stoga ovaj moj zahvat nema baš sasvim istu sigurnost kao razrešenje protivrečnosti među izvorima u prva dva navedena primera.

³ Nedovoljno kritičkim prilazom pojedinim vrstama izvora pri njihovoj konfrontaciji može se nekad pri radu istoričara izazvati veštačka protivrečnost među izvorima. To se može desiti kad se zbog odsustva ili oskudnosti određenih svedočanstava u jednoj vrsti izvora (recimo, u toponomastici) poriču svedočanstva izvora druge vrste (recimo, svedočanstva savremenih svedoka događanja). Ali ovako veštački izazvana protivrečnost među izvorima, mislim, ne spada u ovo izlaganje, to pitanje pre spada u ocenu izvora, odnosno u izlaganje kakve sve devijacije metoda mogu nastati u oceni izvora.

u izvorima. Ako kombinacija izaziva nove nejasnosti kod inače verodostojnih izvora, ona podleže sumnji. Razrešenje prividne protivrečnosti se mora slati sa svim onim što je sa pojmom ili zbivanjem u vezi, ukoliko su podaci izvora zaista verodostojni.

Treba na kraju svesti sve to na jedno metodološko pravilo, na jedan savet istoričaru. Kad se javi protivrečnost u svedočanstvima izvora, istoričar mora prvo istražiti da li nije slučajno ta protivrečnost prividna. Ali dokazivanje prividne protivrečnosti u svedočanstvima izvora mora biti egzaktan metodološki postupak, a ne dosećanje. Na primerima, mislim, dokazao sam da istoričar mora tako postupiti. Što sam izabrao kao primere svoje rade, to je zato što istoričar najbolje to shvati kad u svome konkretnom radu to proživi.

Branislav Đurđev

DAS PROBLEM DES ANSCHEINENDEN WIDERSPRUCHES IN DEN ZEUGNISSEN GESCHICHTLICHER QUELLEN

(Zusammenfassung)

Ein anscheinender Widerspruch in den Quellenzeugnissen kann bestehen:

- 1) wenn zwei Quellen für dieselben Dinge, Erscheinungen, Orte und, Personen verschiedene Ausdrücke gebrauchen;
- 2) wenn wir dem Termin oder Ausdruck einer Quelle die Bedeutung zuschreiben, die diese nicht ausdrücken wollte, sondern dasselbe sagen wollte, was auch die andere Quelle aussagt;
- 3) wenn eine Quelle manche Einzelheiten ausläßt, die die andere erwähnt, so daß diese widersprüchlich aussehen, während sie sich tatsächlich ergänzen;
- 4) wenn eine Quelle in einer komplizierten Situation oder einem Status eines Landes, eines Gebietes, einer sozialen Gruppe oder einer Institution die eine Seite, und die andere Quelle die andere Seite in Betracht nimmt;
- 5) ein anscheinender Widerspruch in den Angaben einer Quelle oder in Bezug auf andere Quellen kann auch so entstehen, daß der Verfasser, das was die Zeitgenossen verstanden hatten, kurz formuliert oder für sich kurz formuliert hat und wir verstehen das nicht ohne Interpretation aus anderen Quellen¹.

¹ Durch ein nicht genügend kritisches Herantreten an die einzelnen Quellenarten bei ihrer Konfrontation, kann manchmal bei der Arbeit des Historikers ein künstlicher Widerspruch zwischen den Quellen hervorgerufen werden. Das kann Vorkommen, wenn wegen Nichtvorhandenseins oder Mangels an bestimmten Zeugnissen in einer Quellenart (z. B. in der Toponomastik) die Zeugnisse einer anderen Quellenart negiert werden (z. B. die Zeugnisse zeitgenössischer Augenzeugen). Ich glaube aber, daß ein so künstlich hervorgerufener Widerspruch zwischen den Quellen nicht zu dieser Darlegung gehört. Diese Frage gehört eher zur Quellenbewertung, bzw. zur Darlegung der verschiedenen Methodenabweichungen, die bei der Quellenbewertung entstehen können.

Der anscheinende Widerspruch in den Quellenzeugnissen kann gelöst werden:

1) durch sprachliche Interpretation, die der Auffassung des Quellenverfassers entspricht, die objektiv ist und aus der Quelle selbst gewonnen wurde, wenn es sich um die Fälle, die ich unter 1) und 2) angeführt habe, handelt;

2) durch das Kombinieren der einen und der anderen Angaben, wenn es sich um die Fälle unter Nr. 3 handelt. Doch die Zusammenfügung kann manchmal nur durch Hilfe der Interpretation mit Angaben aus anderen Quellen verwirklicht werden;

3) durch die Lösung, worin die Widersprüche einer komplizierten Situation oder eines komplizierten Status bestehen, wenn die Rede von den Fällen unter Nr. 4 ist. Das kann fast ausschließlich durch Interpretation mit Angaben aus anderen Quellen verwirklicht werden;

4) ausschließlich durch Interpretation mit Angaben aus anderen Quellen, wenn es sich um die Fälle unter Nr. 5 handelt.

Einen methodologisch zuverlässigen Vorgang haben wir eigentlich nur dann, wenn die Lösung des anscheinenden Widerspruches von der Interpretation mit Angaben aus anderen Quellen begleitet wird. Sonst hat diese nur einen hypothetischen Charakter.

ДИМЧЕ КОЦО

Дойисен член ДИМЧЕ КОЦО

Роден е во Охрид 1910 година. Дипломирал на Факултета за историја на уметноста на Филозофскиот факултет во Белград 1937 година. Од 1963 година е редовен професор на Филозофскиот факултет во Скопје.

Дойисен член е на Германскиот археолошки институт во Франкфурт на Мајна и йочесен доктор на науките на Универзитетот во Београд. Дойисен член на МАНУ од 1969 година.

Објавил ред студии и научни трудови во областа на средновековната византиска и македонска уметност и др.

ГЛАВНИТЕ КАРАКТЕРИСТИКИ НА МАКЕДОНСКАТА СРЕДНОВЕКОВНА УМЕТНОСТ

Проучувањата на македонската средновековна уметност започнуваат со преродбата на балканските народи. Првите проучувачи се странски научници¹. По нив доаѓаат балканските, а меѓу нив, како најмлади, македонските. Странските научници ја имаат честа први да ги откријат вредностите на македонската средновековна уметност. Кондаков и Мије се првите научници што во своите дела на уметноста во Македонија ѝ посветија значајно место. Со делата на овие научници светската наука разбра дека постои една уметност што може да стои до врвните средновековни постигања во Европа. Особено проучувањата на Мије го отворија патот кон сознавањето на вистината за културното ниво на македонскиот народ во средниот век. Неговите огромни познавања се гаранција за веродостојноста на неговите заклучоци.

Меѓутоа, овие проучувања добија нови димензии кога во проучувањата на средновековната уметност во Македонија се вклучија и младите балкански научници. Во прв ред српските и бугарските. Нивните проучувања дадоа нови резултати. Се открија непознати споменици, излегоа на видело вистински ремек-дела. Светот во средновековната уметност во Македонија виде дело на еден народ што во тогашните услови го приклучуваа кон веќе слободните балкански народи и тоа едновремено кон српскиот, бугарскиот и грчкиот народ. За жал, научниците тогаш не успеаја да се ослободат од претензиите на своите влади и во научната литература се внесоа доста ненаучни мислења. Но и во овие услови научниците дојдоа до значајни резултати, особено во проучувањата на иконографијата. Заслугата на овие научници, во прв ред на В. Р. Петковиќ, е во тоа што многу нејасни иконографски проблеми станаа јасни, или толку јасни, што нивните ученици или помлади научници можеа да продолжат со поголем интензитет во натамошните проучувања на иконографијата во средновековната уметност. А познавањето на иконографијата е неопходен услов за натамошни анализи во уметноста. Уште во

¹ *Н. П. Кондаковъ, Македонія, Археологическое путешествие, Санкт Петербург 1909;*

Н. П. Милуковъ, Християнские древности Западной Македонии, Известия Русского археологического института в Константинополье, София 1899.

овој период на проучувањата на македонската средновековна уметност почнаа да се согледуваат нејзините главни карактеристики и да се прават заклучоци што во натамошните проучувања не можеа да се игнорираат. Заслуга на францускиот учен Габриел Мије и на српскиот учен Владимир Р. Петровиќ е што во македонската средновековна уметност се открија елементи кои водат кон една школа. За Мије уметноста во Македонија од втората половина на XIII в. до доаѓањето на Турците претставува една целост², а за Петковиќ фреските во Св. Андреа на р. Треска се дело на една школа за него, се разбира, тогаш српска, но сепак независна сликарска школа³. Правилниот однос на овие учени се потврди со натамошните проучувања на македонската средновековна уметност. Без оглед на многуте нови податоци, констатации и анализи, иконографски и стилски, кои на моменти целосно ги надминуваат резултатите на Мије и Петковиќ, а во некои гранки дури ги отфрлуваат, резултатите од проучувањата на овие учени, сепак, претставуваат фундамент на кој се гради нашата млада наука. Зашто нивните резултати, со доволна научна акрибија, го покажаа патот по кој треба да одат идните научници.

Проучувањата на средновековната уметност во Македонија претставуваат составен дел од проучувањата на уметноста на балканските народи, а во крајна линија и од проучувањата на византиската уметност. Овој факт од ден на ден станува сè поевидентен. Оној што сака добро да ја проучи македонската средновековна уметност, треба пред сè да ја познава византиската уметност, а во нејзините рамки и уметноста на балканските народи. Овие народи биле ориентирани главно кон еден заеднички културен центар, кон Цариград. Тие христијанската вера главно ја примиле од тој центар и настојувале во однос на културата да го достигнат тој центар. Затоа е природно што поголем дел од балканските народи имаат многу заеднички елементи во духовната продукција, во прв ред во уметноста. Овој непобитен факт некои учени го превидуваат и сакаат да побегнат од вистината. А вистина е дека на Балканот во средниот век во основата кај српскиот, бугарскиот, македонскиот и грчкиот народ постоела една уметност, касноримската и рановизантиската, врз која се градело, и која била толку блиска со уметноста на соседните балкански народи, што нивните разлики можат да ги откријат само тесните специјалисти. Најдобар пример за оваа констатација се фреските и иконите. За Грција, Бугарија и Македонија може да послужи и архитектурата. Само тесните специјалисти наоѓаат особености што се следат низ векови и што се продукт и придонес на секој народ. И за слуга на учените е што овие особености денес се толку проучени, така што може да се создаде слика, иако приближна, за физиономијата на уметноста на одделните балкански народи.

² *Gabriel Millet, Recherches sur l'iconographie de l'évangile aux XIV, XV et XVIe siècles, Paris, 1916*, стр. 630-632.

³ *B. R. Петковиќ, Једна српска сликарска школа XIV века, Гласник Скопског научног друштва, књ. III, Скопје 1928*, стр. 51—61,

Со проучувањата главно на балканските учени, се установија основните карактеристики на средновековната уметност на балканските народи. Се разбира не секогаш сосема јасни или доволно јасни, но сепак толку јасни што можат да ја определат физиономијата на уметноста кај овие народи. Денес е веќе јасно дека не постои континуирана врска меѓу македонската и бугарската средновековна уметност, освен ако се земе како врска заедничкиот основен извор, културниот центар на Византија, Цариград. Поставките на некои бугарски учени, на пример на Мавродинов, за постоењето заеднички белези на архитектурата од IX, X и XI в. во Бугарија и Македонија денес не можат да се бранат, зашто новите проучувања дадоа материјал за сосема спротивни поставки. Најдобар пример за потврда на ова се црквите на Климинета и Наума кои ги продолжуваат месните традиции во Македонија и кои немаат допирни точки со архитектурата во Бугарија. Речиси иста е и положбата меѓу српската и македонската средновековна уметност. Она што е карактеристично за српската средновековна архитектура и декоративна пластика, го нема во македонската уметност. Во таканаречената Рашкa школа кај српските цркви доминираат романските елементи, кои во Македонија ги нема, со исклучок на периферните, гранични области — елементи што во Рашкa ќе продолжат и тогаш кога Македонија влегувала во рамките на српската средновековна држава⁴. Дали ќе се земе декоративната пластика од манастирот Студеница, како најстара од Рашката школа (Сл. 1).* или онаа од Дечани, како најмлада, нема значење. Во Македонија нема декоративна пластика што е работена во овој дух. Декорацијата во Св. Атанасиј во Лешок, што е во романски стил, претставува исклучок, како што се исклучок и иконостасите во Марков манастир и Старо Нагоричино. Велам исклучок, зашто само периферните области на северниот дел од Македонија претрпеле минимално влијание од Рашката школа. Во другите делови на Македонија декоративната пластика од XI в. до најново време е во друг стил, има друга развојна линија и врви по друг пат, различен од оној на романиката. Со еден збор, декоративната пластика од Рашката школа е свртена кон Запад, а онаа во Македонија кон Исток. Затоа во декоративната пластика во Македонија има ориентални елементи сè до XIV в. (Сл. 2).

Исти релации констатираме, само во поблага форма, и по однос на архитектурата. Српските средновековни споменици до втората половина на XIII в., односно до кралот Милутин, а делумно и по него, па сè до последниот српски цар Урош V, синот на Душана, главно за основа имаат еднокорабна куполна црква со нартекс под еден покрив, (Сл. 3) што лесно може да се види и кај оние сложени планови како што е планот на Сопоќани или Дечани, што дава впечаток на трикорабна романска базилика, какви што се најчесто романските цркви во западноевропските земји.

* K. Петров, Декоративна пластика на спомениците од XIV век во Македонија, Годишен зборник на Фил. факултет, Скопје, 1963, кн. 15, стр. 232—258.

* Прилозите за овој труд се отпечатени на 77—96 страница.

Еднокорабната црква е суштествена одлика на српската архитектура од Рашката школа.

Во тој ист период во Македонија, за разлика од Рашка, во црковната архитектура доминираат разнообразни архитектурни форми и основи, и тоа од еднокорабни преку триконхи и куполни или бескуполни базилики до крстообразни еднокуполни или петокуполни цркви. (Сл. 4). Македонија е навистина богата со типови на цркви. По ова богатство до неа стојат Гrcија и Бугарија. Затоа во науката постојат разни мислења за развојниот пат на архитектурата кај грчкиот, бугарскиот и македонскиот народ.

Архитектурата од Рашката школа има и други одлики што не се суштествени за македонската архитектура. Една од нив е користењето на вестибили кои постепено прераснале во певници. Овие трансформации создадоа богати и оригинални форми во архитектурата од оваа школа што најмногу импонираат со своите монументални маси, најчесто предадени со добро обработен камен. За разлика од Рашката школа, во македонската архитектура, како и во византиската, доминира живописноста, постигната со хармонично користење на редови од камен и тули и со една дотогаш непозната богата керамопластична декорација. Да ги споредиме само Бањска и Дечани со некој македонски споменик, на пример со Св. Богородица Перивлептос во Охрид, па ќе видиме колку е веродостојна горната констатација. Во Македонија место делканиот камен доминира тулата, место нервирите полуобличестиот свод, место лизените и корнизите со консоли, запцестите венци изведени од тули. Во науката денес се сосема јасно дека овде се работи за две спротивни архитектонски концепции. Оваа состојба делумно се објаснува и со географската положба на овие две земји. Рашка е на крстопатот на патиштата и влијанијата што водат од Ниш, односно Исток кон Запад и од Запад, односно од Зета кон Исток. А Зета во средниот век била поблиска до Запад отколку до Исток и таа служела како мост за ширење на западните влијанија во Рашка.

Македонија пак е во центарот на Балканот, во оној негов дел каде што се крстосувале главните патишта што воделе од Цариград и Солун за другите делови на полуостровот. Потоа, Македонија е близу или сосема близу до Цариград, а Солун, втората столица на Византија, е еден од нејзините најглавни градови. Јасно е дека Рашка и Македонија во средниот век имале различни услови за развиток во секој поглед. Преку Македонија и од Македонија во Рашка се пренесувале доминантните и нови културни концепции, вклучувајќи ги и ликовните. Овој однос останал речиси непроменет и во периодот кога Македонија влегла во рамките на српската средновековна држава, бидејќи со ширењето на српската држава на југ не се намалило, ами се засилило културното влијание на Византија.

Еден важен факт треба овде да се подвлече којшто до скоро, до ослободувањето, се третираше еднострano. Збор е за следното. Во науката се сметаше за научно оправдано мислењето дека со проширувањето на границите на една средновековна држава облигатно се проширувала

и нејзината култура, и новосозданите творби се сметаат за дело на новата власт. Меѓутоа, се забораваше на тоа дека новоосвоените области и територии можеле да бидат на повисоко или на пониско културно ниво отколку старите. Ова се случи и со оценувањето на развитокот на уметноста во Србија по нејзиното проширување на југ и сите споменици што се подигнати во периодот на српското владеење во Македонија се третираат како српски. Меѓутоа, анализата на спомениците дава можност за друг заклучок. Таа покажува дека и по вклучувањето на делови од Македонија во рамките на српската средновековна држава уметноста во Македонија продолжила да оди по својот добро трасиран пат, што значи дека суштествените одлики на македонската уметност не се измениле. Заслуга на југословенските научници е што во Македонија се констатира обратен процес од оној што се бараше пред ослободувањето. Да споменеме само дека Бошковиќ и Ману Зиси укажуваат на поголемо влијание во овој период од македонската уметност врз српската отколку обратно (Богор. Левишка, Грачаница). Дадената ситуација правилно ја оцени уште Василије Марковиќ, кога ги определуваше условите на културниот развој на српската средновековна држава од Милутина наваму, но неговата оцена не најде поддршка во науката или поточно не најде следбеници што поподробно би ја разработиле⁵.

Разликите меѓу живописот на балканските народи што биле под силно културно влијание на Византија се релативно помали во споредба со разликите што постојат во архитектурата и декоративната пластика. Кај сите балкански народи што го примиле христијанството од Цариград иконографијата на живописот е иста или речиси иста. До колку постојат разлики, тие се парцијални и продукт на провинцијска адаптација на иконографијата што се формирала во центарот на Византија или се пак претстави на локални светци и илустрации на нивните житија. Меѓутоа, во ликовното третирање на композициите, односно во оној феномен што го определува степенот на креативното и воопшто во креативноста на ликовната проблематика, кај одделни народи се оформиле особености што учените настојуваат да ги искористат како материјал за определување на развојниот пат на ликовната уметност кај тие народи. Во овој правец во последно време се прават големи усилби со применување на микроанализи, кои веќе дадоа позитивни резултати и кои ја потврдија мислата дека и во византиската уметност микроанализите се исто толку корисни колку и во уметноста на западноевропските народи. Макро и микроанализите покажаат дека во Македонија со децении се вршеле сложени ликовни процеси кои со проучувањата на компаративниот материјал овозможуваат да се оддели она што претставува суштествен феномен во средновековниот живопис во Македонија. Пред сè денес се смета за сигурно дека, за разлика од другите пластични уметности во Македонија, во живописот, а делумно и во архитектурата, ретардациите, враќањето кон минатото, со еден збор традициите биле важен

⁵ Василије Марковић, Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији, Сремски Карловци, 1920, стр. 8—14 и 90.

фактор. Изгледа дека не е далеку од вистината мислата на оние научници кои во Охридската архиепископија гледаат фактор за чување на традициите воопшто и посебно на традициите во живописот. Денес е речиси утврдено дека Ѓаконот Јован, референдарот на Охридската архиепископија, раководел со изведувањето на живописот во црквата Св. Никола во Манастир — Мариово, и дека тој ги определувал зографите. Тој ја порачал и познатата икона св. Ѓорѓи во Струга, што ја изработил зографот Јован, на која се констатирани блиски стилски елементи со оние во Манастир, што укажува на постоење на една определена концепција раковедена од еден центар. Оваа концепција ја реализирале зографи со различни ликовни одлики, чии вкрстувања биле толку сложени, што е тешко да им се определи времето. Овие вкрстувања биле корисни, зашто ја обогатувале уметноста, ја правеле поразновидна, посложена (Сл. 5—11).

Споменатото мислење за улогата на Охридската архиепископија во развитокот на уметноста во Македонија значи и делумна корекција на мислењето на Светозар Радојчиќ, којшто за суштвените одлики на средновековната уметност во Македонија и за условите под кои таа се развиваала го пишува следното: „Стилови Михајла „првот“ Еутихија, митрополита Јована и Макарија у својј својој разноликости покazuју да је Македонија била стециште хетерогених стилова, подручје на коме су разнородни утицаји у великом богатству варијаната несметано живели један поред другога, не укрштајући се нарочито и не покazuјући много тенденције ка стапању у једну целину“. И понатаму: „Вероватно су историјски услови македонског тла пресудно утицаји на прилике у уметности. Богате културне традиции македонских области створиле су добру основу за развој уметности, али вечно смењивање политичких власти изазивало је пометњу у културном животу: шаренило из политичке историје пренело се и у организам македонског сликарства. У Македонији није било ни власти, ни институције, ни друштвеног слоја, који би, било у политичком било у духовном животу, могли да остваре неки континуитет“⁶. Овде очигледно се заборавила Охридската архиепископија, чијшто континуитет можеме да го следиме од втората половина на X век до 1767 година, која била несомнено многу значаен фактор за развитокот на културниот живот во Македонија, вклучувајќи ја и уметноста. Но споменатото мислење за улогата на Охридската архиепископија не ја негира веродостојноста на мислењето дека Македонија била постојано во тесен контакт и со новите движења во византиската уметност. Нерези и Курбиново за XII в. и Манастир, Св. Богородица Перивлептос во Охрид и Св. Никола во с. Варош кај Прилеп за XIII в. се потврда за предното. Меѓутоа, во Бугарија, Грција и Србија новите концепции во византиската уметност побрзо и полесно го пробивале својот пат отколку во Македонија. Живописот во Милешево и Сопокани, во Рашка, и живописот во Бојана, во Бугарија, се најеклатантни примери за интенциите на нивните творци во приближувањето кон новиот палеолошки стил ако овие уметници не се и меѓу претставниците на оние сили што

⁶ Св. Радојчиќ, Мајстори старог српског сликарства, Београд, 1955, стр. 99.

го подготвија уште во првата половина на XIII век раѓањето на последниот голем стил и период во византиската уметност (Сл. 12—14). Колку пак во Грција во духот на новите прогресивни разбирања се отишло напред се гледа на суптилните и рафинирани мозаици во црквата Св. Апостоли во Солун, кои се сметаат за блиски до величествените мозаици во Кахрие цами со кои дефинитивно победува новиот стил во византиската уметност.

Во овој последен голем период на византиската уметност, што може да се споредува со најголемите постигања не само на византиската, туку и на европската уметност, во рамките на македонската уметност и натаму се развивал еден исклучителен елемент што не е констатиран, барем со досегашните проучувања, во уметноста на другите балкански народи. Тоа е извонредниот усет за драматизам, за внатрешни, психички доживувања, за една реалност што светците сака да ги симне од небо на земја и да ги претстави со својство на луѓе од крв и месо. Оваа одлика на македонскиот живопис, што ја следиме од Св. Софија во Охрид преку Нерези и Курбиново до Св. Богородица Перивлептос во Охрид и Марков манастир во с. Сушица — Скопско, денес е призната од сите византологи, макар со разни, често пати и дијаметрално различни толкувања (Сл. 15—17). Фактот што драматизмот во македонската средновековна уметност, и тоа како колективниот така и индивидуалниот, го достигнал врвното дури и во споредба со европската уметност, значи потврда за еден развој што е дело на вистински големи движечки сили. Овој факт проучувачите на средновековната уметност на балканските народи ги доведе до можни и научно обrazложени дистинкции меѓу македонската средновековна уметност и уметноста на другите народи на Балканот. Затоа со право драматизмот го сметаме за суштествена одлика на средновековниот живопис во Македонија. Тој стои како пандан на смирените, достоинствени, најчесто антички мирни фигури или композиции во уметноста на другите балкански народи, што некои учени ги третираат како основна одлика на уметноста на овие народи. Да констатираме со потенцирање дека во Македонија има индивидуален драматизам, а до колку драматични ситуации има и во живописот на другите балкански народи, тие се создадени не преку различните индивидуални доживувања на присутните личности, ами со распоредот на фигурите, со тенденцијата на уметникот да создаде општ, колективен драматизам во кој учествуваат речиси рамномерно сите присутни (Сл. 18).

Овој значаен факт без добро познавање на византиската уметност може да доведе до ненаучни заклучоци. Тој може да се протолкува како почетна фаза на една уметност, различна од византиската, што веќе станала присутна на Балканот.

Вистината, меѓутоа, е на спротивната страна. Овој драматизам, овој реализам е дело на една средина што тргнала по еден пат различен од оној што со столетија се минувал од византиските уметници, но на која во дадените услови ѝ се испречиле непремостиви пречки. И ако новите елементи во македонската средновековна уметност се еквивалент на оние елементи што се сметаат за нови во уметноста на западноевропските народи во XIII и XIV в., во прв ред кај италијанските уметници,

кои во науката се познати како проторенесансији, во Македонија тие нови елементи не можеа да станат и не станаа она што станаа во Западна Европа — основа на една нова епоха и уметност што во науката е позната како Ренесанса. Зашто во Македонија, а и на целиот Балкан, стегите на византиската концепција биле толку силни, што не можеле лесно да се раскинат. Историјата до и по доаѓањето на Турците тоа најдобро го потврдува. И сепак драматизмот и реализмот во македонската средновековна уметност остануваат како специфичен феномен на македонскиот уметник, иако тој не успеал да ги надмине рамките на византискиот стил, на византиската уметност, зашто корените на византиската уметност биле толку длабоки што можеле да се искоренат само во нови општествени услови, дијаметрално различни од постојните. Веродостојноста на ова мислење ја потврдува и византиската естетика. Таа, како што правилно ја објасни Michelis⁷, во основата на својата концепција го има возвишеното, сублимното. Сè што било задоено со возвишеност, се разбира возвишеност според поимите на еден христијанин, на верник во натприродното, во божественото, во нашиот случај во Христа, се сметало за уметничко дело. Излегувањето од тој поим значело напуштање на она што било суштествено во византиската уметност. Во Македонија зографите тоа не можеле да го направат, зашто и тие ја застапувале истата естетика и, се разбира, тие во дадените услови не можеле да направат таков пробив кој би ги одделил од сопствените разбирања, од она што еден цел милениум се градел како идеал на византиската уметност. Но сепак обидот што го направиле зографите во Македонија е настан од извонредно значење. Тој ја покажува онаа страна на проучувањата што на учените им открива непознати, нови области во византиската уметност, се разбира во византиската уметност гледана како целост, како уметност што ги обединува не само уметностите на балканските народи, туку делумно и привремено и уметностите на народите во Предна Азија, Северна Африка, Југозападна Европа и голем дел од средновековна Русија. Македонската средновековна уметност со оваа своја одлика укажува на можни значајни процеси што се одвивале во рамките на византиската уметност и што биле одраз на определени историски, економски и етнички услови кај народите што ја негувале византиската уметност. Зашто византиската уметност не е дело на еден народ, на грчкиот или на кој и да е друг народ што влегувал во рамките на Византија. Византиската уметност ја наоѓаме и нејзиниот развој го следиме освен во Византија и во други држави и кај народи што привремено влегуваде, или воопшто не влегувале, како Русија, во рамките на Византија. Византиската уметност е креација на повеќе народи врзани со одредени алки во историскиот разиток на Византија, како центар, и на другите држави како близки или едномислени членови на она општество што во науката е познато како феудално. Во рамките на ваквите разбирања средновековната уметност во Македонија, како и во другите делови на Балканот, значи придонес и патоказ кон нови проучувања,

⁷ P. A. Michelis, *Esthétique de l'art byzantin*, Paris, 1959, chapitres III, IV et V.

неопходни за откривањето на процесите што се одвивале од појавата на византиската уметност до нејзиниот крај.

Една од одликите на македонската средновековна уметност е задржувањето на многу стари иконографски елементи. На Балканот никаде како во Македонија досега не се констатирани толку стари иконографски елементи. Некои од овие елементи, како оние во композицијата Богородица Пелагонитиса, водат дури во ранохристијанскиот период⁸ (Сл. 19—21). Блиски композиции од аспектот на иконографијата на композицијата Богородица Пелагонитиса наоѓаме во ранохристијанскиот Рим и Египет. Иако уште не се установени сигурните патишта и услови што го овозможиле долгото задржување на стари иконографски елементи во Македонија, по аналогии што произлегуваат од општиот развој на македонската средновековна уметност и од нејзиниот карактер, може да се заклучи дека се работи за долговековно почитување на традициите. А тие во Македонија навистина имале длабоки корени не само во фрескосликарството и иконите, ами и во архитектурата. Еклатантен е примерот со црквата на манастирот Св. Наум. Денешната трикорабна црква на овој манастир, заедно со трибилоцот, нартексот и капелата со гробот на Наума до скоро се сметаше за дело од времето на Наума⁹ само поради тоа што не се знаеше за големото значење на традициите во Македонија (Сл. 22). Денес сигурно се знае дека црквата што ја подигнал Наум по образец на Климентовата црква Св. Пантелеймон во Охрид нема никаква архитектонска врска со сегашната црква на манастирот Св. Наум¹⁰. Таа била триконхос, а не трикорабна базилика. Сегашната црква е подигната во турскиот период. Но и тогаш се сосидала црква со архитектонски одлики на архитектурата од пред турскиот период. Непознавањето на овој факт научниците што го проучувале овој споменик до ослободувањето ги наведе на погрешни заклучоци, имено дека Наум подигнал трикорабна базилика со нартекс на која подоцна биле дозидани две куполи. Се разбира, традициите биле негувани и кај другите балкански народи. Со најновите проучувања е установено, на пример, дека задужбината на Стеван Немања, црквата Св. Богородица кај Куршумлија, по својот план е идентична со една црква во Царичин Град, подигната за време на владеењето на Јустинијана¹¹. Познатата Кружна црква во Преслав, иако според еднодушното мислење на бугарските учени е сосидана во X в.¹², во својата архитектурна концепција крие елементи од Јустинијановиот период. Ист е случајот со Св. Софија во Солун. Меѓутоа, тради-

⁸ Karl Woermann, Geschichte der Kunst, Dritter Band, Leipzig 1924, Taf. 2; André Michel, Histoire de l'art, Tome I, Première partie, Paris 1926, fig. 21.

⁹ М. Злоковић, Старе цркве у областима Преслав и Охрида, Старијар, књига трећа (1924—1925), Београд 1925, стр. 143—147; В. Р. Пешковић, Преглед црквених споменика кроз повесници српског народа, САН, Београд 1950 стр. 209.

¹⁰ Д. Коцо, Проучувања и археолошки испитувања на црквата на манастирот Св. Наум, Зборник на Археолошкиот музеј Скопје, књ. II., 1958, стр. 56—80.

¹¹ Ђорђе Стручевић, Рановизантиска црква код Куршумлије, Зборник радова књ. XXXVI, Византолошки институт, књ. 2, Београд 1953, стр. 179—182.

¹² Кръстьо Мияшев, Архитектурата в средновековна България, Българска академия на науките, София 1965, стр. 95—96.

Никола Мавродинов, Старобългарско изкуство, София 1959, стр. 150.

циите во македонската средновековна уметност како да се посилни од традициите кај другите балкански народи. Колку е оваа хипотеза веродостојна ќе покажат натамошните проучувања. Засега неа сè повеќе ја поддржуваат византологите, пред сè од најмладата генерација. Да се надеваме дека микроанализите ќе дадат нови резултати и во проучувањата на оваа материја.

Уметноста е, како што е познато, многу сложена материја. Таа е неразделен дел од духовниот живот на општеството, на средината, на човекот. Многу сложени се нишките на разбојот што ги создава уметничките дела. Многу сложени се процесите што водат до нив, до нивното оформување. За да се создаде едно уметничко дело потребно е ангажирање на повеќе фактори. Затоа одликите на една уметност не се определуваат лесно и лесно не можат да се откријат. До споменатите одлики на македонската средновековна уметност можеше да се дојде благодарејќи на долготрајната работа на цела плејада научни работници што работеа врз проучувањето на уметноста кај балканските народи. Заслуга на овие научници е тоа што ние денес можеме да констатираме дека на Балканот во средниот век постоела една голема уметност, во која достоен дел зазема и уметноста на македонскиот народ.

Dimče Koco

LES CARACTÉRISTIQUES PRINCIPALES DE L'ART MÉDIÉVAL MACÉDONIEN

(Résumé)

Les études d'un grand nombre de savants étrangers et yougoslaves ont permis de saisir certains traits caractéristiques de l'art médiéval macédonien en tant que partie intégrante de l'art balkanique. En voici les plus importants:

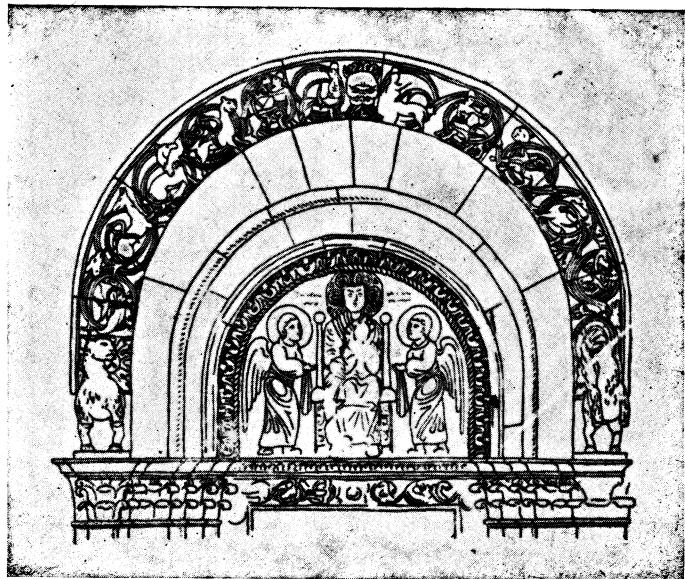
1° Variété de plans et de formes architecturales, proches ou semblables à ceux de Constantinople et qui, à certaines époques seulement, s'éloignent quelque peu de l'architecture bulgare et serbe.

2° Plastique décorative présentant des analogies avec celle de l'Orient dont elle se rapproche le plus. C'est surtout de la plastique décorative grecque qu'elle se rapproche, et moins de la serbe. Cette constatation vaut également pour la période où la Macédoine faisait partie de l'Etat médiéval serbe.

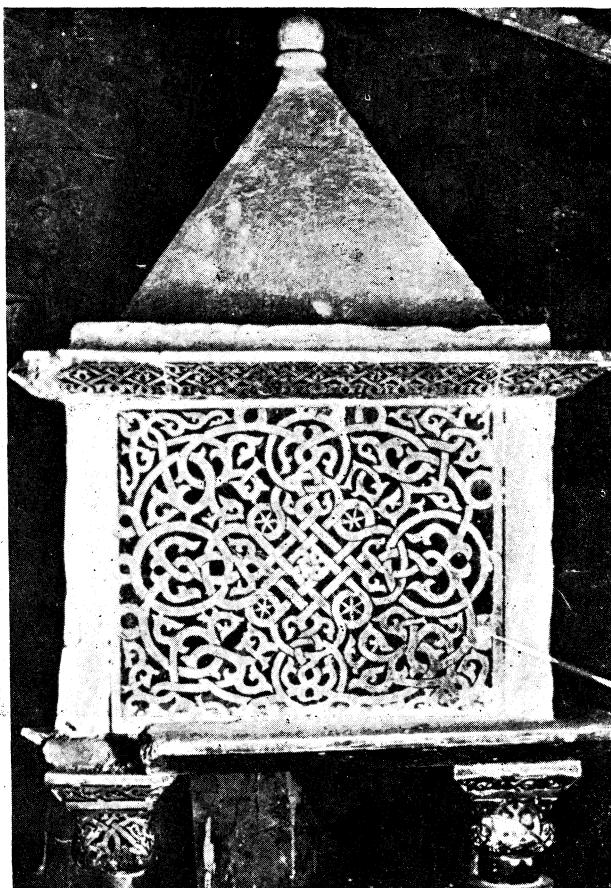
3° Bien que la peinture des peuples balkaniques présente des conceptions très proches, souvent identiques, elle se caractérise en Macédoine,

contrairement aux autres pays balkaniques, par un sentiment très vif de la réalité et des mouvements de l'âme, et aussi par un dramatisme puissant et autentique.

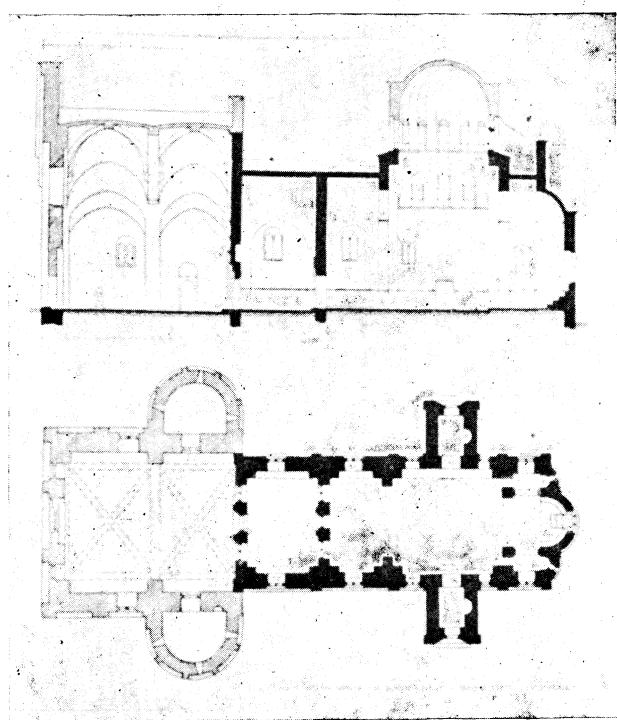
4° Les traditions de l'art macédonien constituaient une particularité positive et permanente qui incitait l'archevêché d'Ohrid à chercher dans le passé des modèles pour le présent. Cette démarche est évidente dans les fresques de Manastir et dans l'architecture de l'église appartenant au monastère de Saint-Naum, datant de l'époque turque, mais qui jusqu'aux récentes recherches était considérée comme oeuvre de Naum lui-même.

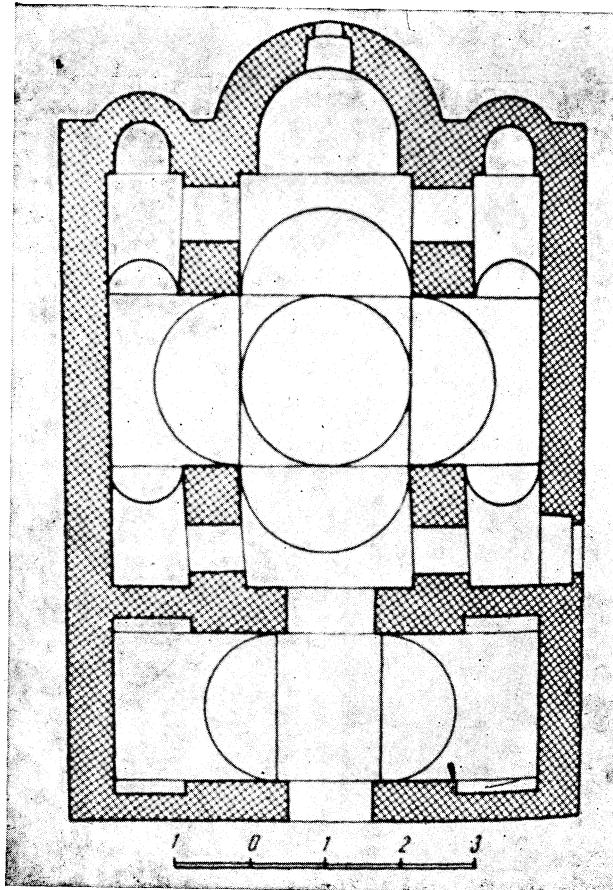
Сл. 1. — Декоративна пластика од Студеница (XII век)

Сл. 2. — Дел од мермерниот амвон на охридскиот архиепископ Григориј — Св. Софија во Охрид (XIV век)

Сл. 3. — Надолжен пресек и основа на црквата Св. Богородица
во Студеница (XII век)

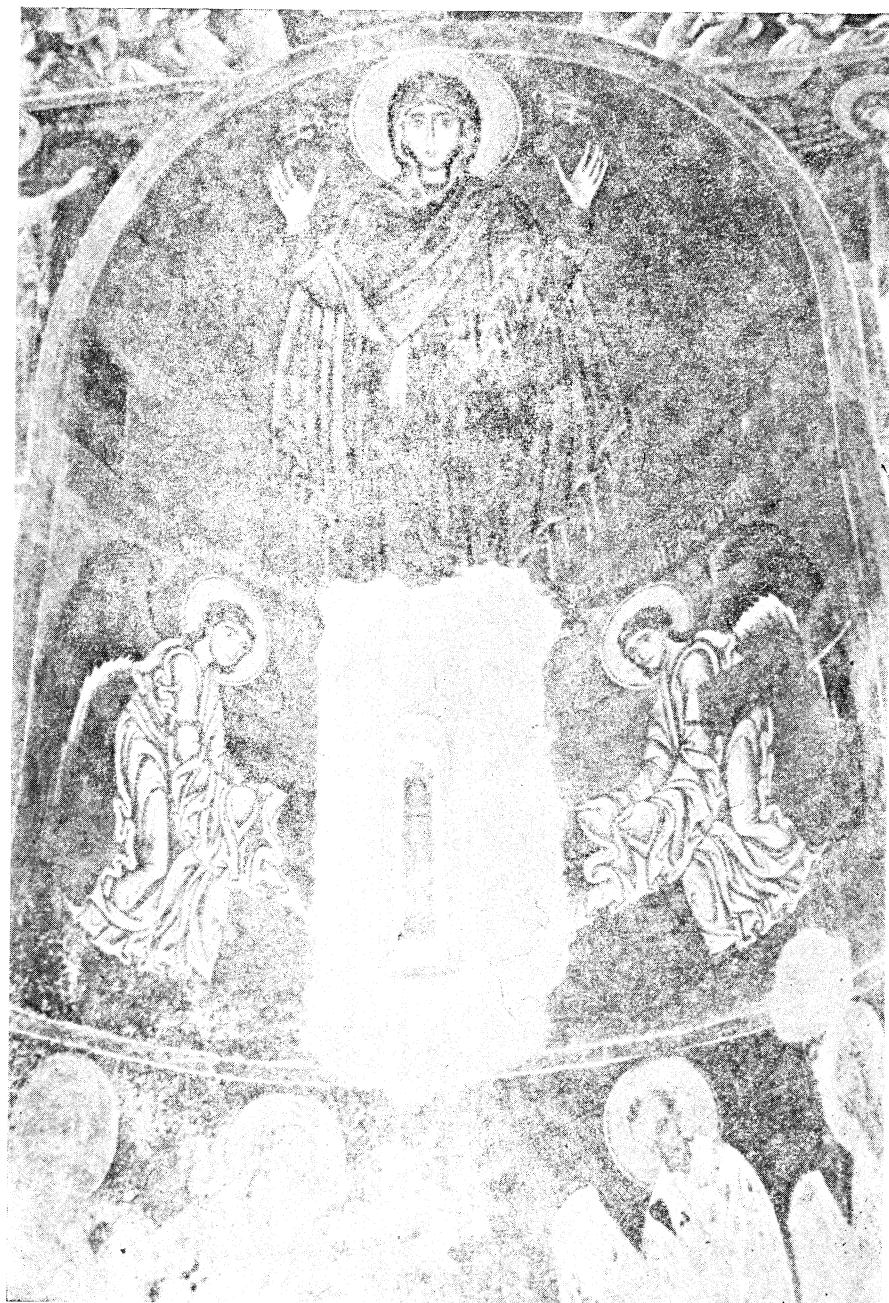
Сл. 4. — Основа на црквата Св. Герман во с. Герман (Х век)

Сл. 5. --- Портрет на игумен — фреска од криптата во Св. Лука
во Фокида (XI век)

Сл. 6. — Св. Никифор — фреска од Манастир (1271 год.)

Сл. 7. -- Живопис од олтарната апсида — Св. Никола во с. Варош
(крај на XII или почеток на XIII век)

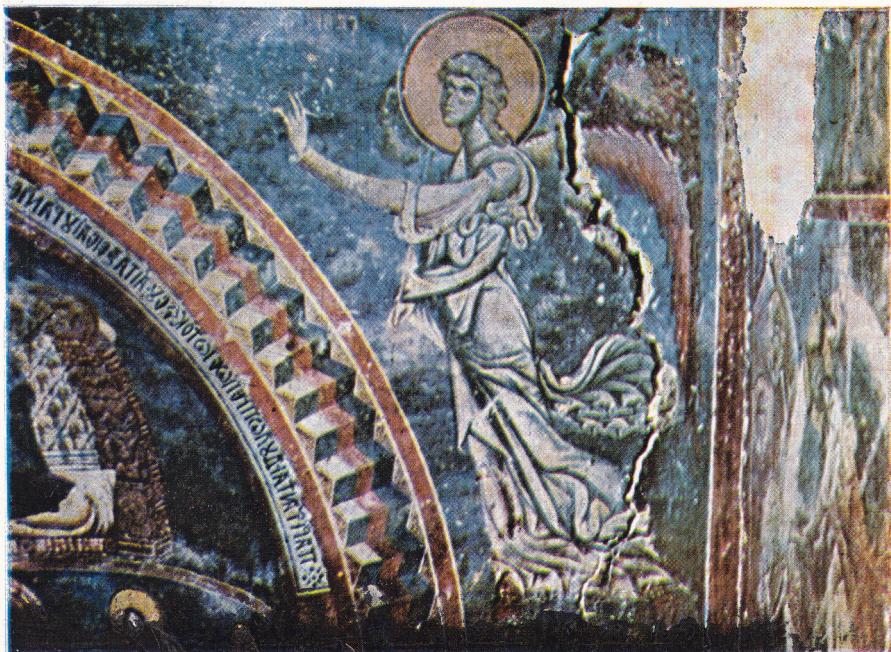
Сл. 8. — Архангел Гаврил -- фреска од Манастир (1271 год.)

Сл. 9. — Апостоли од композицијата Пристапување на апостолите —
фреска од Манастир (1271 год.)

Сл. 12. — Христос меѓу книжевниците — фреска од Бојана (1259 год.)

Сл. 10. — Архангел Гаврил од Курбиново (1191).

Сл. 11. — Св. Ѓорѓи — дело на зографот Јован (1266).

Сл. 13. — Светец од Сопочани — фреска (втора половина на XIII век)

Сл. 14. — Светец во цел раст — фреска од Сопочани
(втора половина на XIII век)

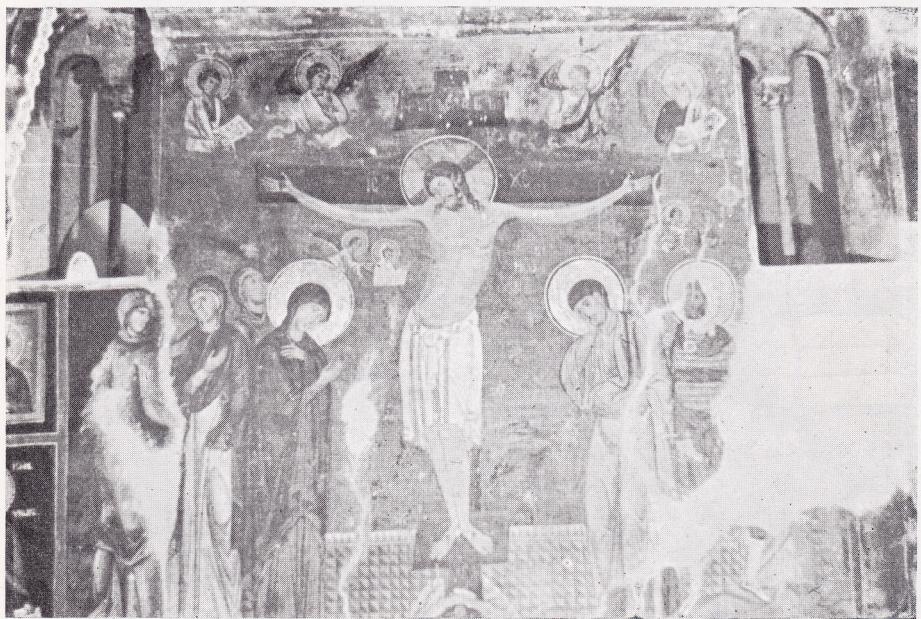

Сл 16. — Оплакување — Нерези (1164 год.)

Сл. 17. — Оплакување — фреска од Св. Богородица Перивлептос во Охрид (1295 год.)

Сл. 18. — Распјатие Христово — фреска од Студеница (околу 1209 год.)

Сл. 19. — Богородица Пелагонитиса — икона од Макариј Зограф
(1422 год.)

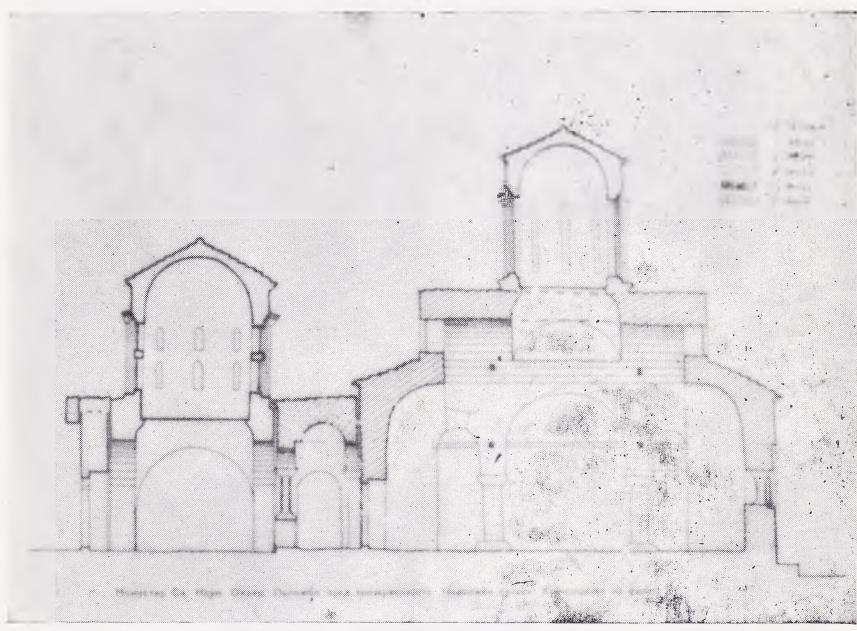

Сл. 20 . — Богородица со Христа — фреска од катакомбата
Св. Пришила во Рим

- фреска од катакомбите Св. Пришила во Рим

Сл. 22. — Надолжен пресек на сегашната црква на манастирот Св. Наум

ХОРАС Г. ЛАНТ

Сирански член ХОРАС Г. ЛАНТ

Роден е во Колорадо Сиринз, САД, во 1918 година. Студирал на универзитетите Харвард, Калифорнија (Беркли), Праја, и Колумбија (Њујорк). Редовен професор е на Харвардскиот универзитет.

Сирански член на МАНУ е од 1969 година.

Автор е на ред стручови од различните области на славистика. Покажува голем интерес за современата македонска проблематика во областта на изучувањето на македонскиот јазик и литеатура. Во 1952 година објавил прва научна праматика на македонскиот јазик,

ON THE APOCRYPHAL GOSPEL OF ST. THOMAS

The New Testament tells us very little about the life of Jesus, for the chief concern of the work is to provide an authoritative recording of the divine messages of god who became man in order, by his sacrifice, to save all men. Thus it is that two of the evangelists, Mark and John, introduce Jesus as an adult already entering on his public ministry. Matthew mentions the visit of the magi, as confirmation of the divinity of the newborn Jesus, and the flight into Egypt to escape Herod. Only Luke provides an extended account of events before the miraculous birth of Jesus, the birth itself and the rituals which follow, and finally the one episode from Jesus's childhood, when, at the age of twelve, he held discussions with the learned men in the Temple. These few details, together with the central story of the crucifixion and resurrection, provide sufficient occasions to be marked as major celebrations in the church year and further illustrations of the universality of the divine „good news". Every detail has its theological significance.

Yet the importance of the mysterious religious message was not enough to satisfy the curiosity of believing Christians about Jesus the human being. The Gospels imply that he lived among ordinary mortals for thirty years, presumably sharing their humdrum life without calling attention to his divinity. What did he do? What were his relations with Mary and Joseph and their family? With his playmates? Surely the first disciples of Jesus recounted every memory they had of where and how Jesus lived, but little of this information was considered important enough to be written down. Doubtless the stories tended to be modified as they were passed from community to community, and very early some effort was made to write down important episodes so that they might be preserved with the authority of eyewitness accounts. Each succeeding generation of ordinary Christians continued to speculate about just what Jesus did and how he lived, and story-tellers elaborated on the details they had heard or read. Stories about the gods of other religions were suitably adapted, and anecdotes were invented to illustrate important points of belief. Yet one of the major reasons for talking about Jesus and his family was surely to make the god-man seem closer to the mortal believer and at the same time to provide entertainment.

Throught the centuries, the written traditions of various Christian groups became intertwined with the oral, folkloric traditions about the „hidden" life of Jesus and its significance. Inevitably there were times when church

authorities had to object to some episodes on grounds of doctrine, or simply for reasons of good taste. When a continuing censorship of the written works was not sufficient, the church could condemn a work completely as heretical.

Among the clusters of non-canonical stories about different aspects of the life of Jesus that have come down to us are two or three cycles about the childhood of Jesus. The most wide-spread appears to have been the so-called *Protoevangelium of James*, preserved in numerous manuscripts in many languages, which probably originated as early as the second century. It must have been translated into Slavonic by the eleventh century, although unfortunately no early copies are known. This *Protoevangelium*, although not acceptable for use in church, was apparently free enough from specific heretical teachings to be tolerated as supplementary reading for the pious.

The so-called *Gospel of Thomas*, about which I wish to speak today, must have been rather different in character. It is often entitled The Childhood of Our Lord Jesus Christ, and ordinarily opens with a first-person statement by „Thomas the Israelite”. It contains about twenty miraculous episodes, and ends with the narrative of the 12-year-old Jesus in the temple, corresponding to the canonical passage in Luke. This work — perhaps cycle would be more accurate a term — seems to have originated in the early Christian period, and has come down to us at least partially in Greek, Syriac, Latin, Armenian, Georgian, Ethiopian, Arabic, and Slavic versions. Yet the number of manuscripts is very small and the contents vary greatly, both as to number of episodes and as to the details of wording within episodes. It seems obvious that this work contained a good deal of heretical material and was much less tolerated by church authorities in many lands.

Fourteen known Slavic manuscripts contain some form of this cycle of infancy stories. (The term *gospel* is a misnomer and in fact is not part of the Greek, Latin, or Slavic tradition.) The six older manuscripts are in the Slavonic typical of the time and place in which they were copied. Three represent the Serbian tradition, two from the 14th and one from the 16th century, and one — unfortunately only a fragment — is a glagolitic Croatian version of the 15th century. There is one Bulgarian copy, probably copied in Loveč in the latter part of the 14th century, and one somewhat garbled Russian copy of the 16th century. From the 18th and early 19th centuries we know of eight copies written in strongly Ukrainianized Slavonic. These texts vary considerably among themselves, but individual passages usually correspond closely to one or another of the Greek or Latin copies. The three published Greek manuscript witnesses are from the 14th—16th centuries, i. e. no older than the Slavonic; nor are the full Latin texts any younger. Yet here, as in so many cases, it is clear that the loss of earlier copies is merely historical accident: the work was well known to Greek and Latin authors much earlier. A Latin fragment of the fifth century and the Syriac manuscripts from the same time confirm this fact beyond doubt. Scholars have adduced convincing evidence that this cycle of stories originated as early as the second century.

The author of a recent study, Dr. Aurelio de Santos Otero,¹ concluded that the medieval Slavonic copies go back to a single translation made from Greek in Bulgaria no later than the eleventh century. Moreover, he feels confident enough in the total unity of the work to undertake, on the basis of a comparison of Slavonic, Greek and Latin variants, a retroversion that purports to give the details of the Greek text from which the Slavic translator worked. At best this bold effort is premature, but more seriously one wonders whether the very nature of the text allows such a procedure.

The major difficulty is the constant interweaving of oral and written tradition in this sort of popular work. A scribe may not only make minor emendations; he may feel free to make major excisions or additions or both, based on the oral versions of the story he has known from childhood or on variant written Slavic or Greek copies that he may have at hand. Episodes from the *Protoevangelium* or other cycles may well be incorporated. The exact wording may have, or acquire, special doctrinal significance in some milieus and therefore be subject to censorship elsewhere. Under such circumstances, the best we can expect is to establish a common wording for our hypothetical early Slavonic version in some chapters, plus a plausible inventory of episodes that may well have been current during the early centuries of Slavic Christianity.

Even if we assume a common translation underlying the six known copies, there is no necessity to conclude that the differences must have resulted merely from the normal changes that occur during several centuries of copying. It is perfectly possible that a text translated even after 1250 could have been radically emended by a series of nearly contemporary editor-copyists. For the language even of the three oldest copies has been rigorously brought up to the standard of the mid-fourteenth century, with the expected local variations in spelling, morphology, and partly in vocabulary. There is, however, some very shaky evidence arguing in favor of an early translation. One is the imperative *gredi* 'δέψο'

 and the other is the archaic pronoun *eterъ*. Both are found in such distribution among the copies that makes it unlikely that these were the conscious literary archaisms they represent in such writers as Epifanij Premudrij (died 1420). Further, in one copy the age of Jesus in the first episode is given as four, whereas in others, as in Greek, it is five. This might indicate a glagolitic original, where the letter *d* represented 'five', but it was simply

¹ See the bibliographical note at the end of this paper. All major sources are cited in de Santos.

This is not the occasion either to document my specific disagreements with de Santos or to spell out my reasons for a somewhat different theoretical approach. I should say at least, however, that his concern with establishing *one* Greek prototype has influenced too strongly his evaluation of variants within the Slavic tradition. The major defect in his work is that he tried to establish a svodnyj tekst without having before his eyes the full text of one of the most important witnesses (the 14th-c. Serbian manuscript of the Hludov collection). Ignorance of this text has repeatedly led to dubious or clearly false conclusions. Finally, his experience in dealing with medieval Slavic manuscripts seems to have been inadequate for the very complex task he undertook. For more specific criticisms see my review of his book. Compare also the rather sharply worded similar objections in Aitzetmüller's review, as well as the mistakes Grabar discusses gently in her review.

carried over by a Cyrillic copyist and thenceforth read as 'four', (Yet it must be observed that another copy has 'three' at this point, while a Latin text of this episode, in the *Gospel of Pseudo-Matthew*, is confusingly elaborate: iam inchoante quarto aetatis anno).²

Moreover it seems plausible in cultural terms that the work was translated in the first period of Slavic Christianity, for all evidence indicates a broad tolerance of apocryphal literature at this time. The Russian *Uspenskij Sbornik* of about 1200, for example, contains several apocryphal works along with such original Slavic compositions as the *Life of Methodius*. (Parenthetically it should be remarked that there is no need to attribute all these apocryphal translations to the Bogomils, for intensive examination by a number of scholars has shown no specific Bogomil features in any of this literature.) Therefore we may accept very tentatively the working hypothesis that one or more Slavic versions of the book of the Infancy of Jesus by Thomas existed before the twelfth century, and attempt to investigate some details.

As for the place of translation, it was surely Macedonia or Bulgaria, as the vocabulary generally indicates. One special bit of evidence confirms this even more specifically: when the child Jesus is playing after a sudden rain, he makes the water flow — as the Greek has it — „εἰς λάκους”. Only one of the five Slavonic copies containing this passage has a corresponding plural, *vъ virkovi*: the unknown word has been omitted or changed by the other four scribes. But in the following chapter another boy takes a willow branch and destroys the *virky/virkovi*: here the four texts containing the passage in uncorrupted form agree on this word. And it is only in Macedonian and Bulgarian that *vir* has precisely the meaning 'artificial pond, storage basin for water'. **Virъkъ* is a predictable diminutive, and it was surely in the earliest Slavonic version.³

In the form of the Gospel of Thomas we now have, some of the episodes seem to be mere anecdotes, while others are tied a little more to religious precepts and memorable sayings. Jesus appears as a capricious and rather vengeful child: he punishes with instant death the boy who destroyed his little pools and one who hit his shoulder, and he turns others into pigs. Yet he helps his father Joseph by sowing a crop which miraculously ripens at once and by stretching out a board which Joseph had cut too short, and he heals a man who has cut his foot and resurrects a baby who has died. Somewhat more theological doctrine may be discerned in the three accounts of attempts by a teacher to instruct Jesus, who of course is in fact all-knowing

² De Santos did not know that the Hludov text here had 'three', and he failed to notice Speranskij's correction („e”=5, not „v”=2) of a significant misprint in Novaković's edition of the Srečković manuscript. His discussion therefore cannot be helpful. In a later instance (VI. 5) the Hludov substitution of „three” for the expected '5' is either an editorial change to agree with the earlier chapter (II. 2) or else a mechanical confusion involving the misreading of a single letter with numerical value or else a distorted *e(t)yrex* copied as *trex*.

³ The expected **virok* has been replaced in Macedonian by *virče*, with the extremely productive compound suffix *-če*, cf. such forms as *suvenirče*. A few instances of the diminutive *-ok* remain in folk-poetry (*bratok*), although they have disappeared from the nominal spoken language.

and himself the perfect teacher. Since there is no unifying theme to bind these episodes meaningfully together, it is easy to see how stories or parables could be added or deleted without affecting other chapters or the whole work.

I should like to examine one chapter, the ninth, in more detail. In barest outline: Jesus is playing with other children and one of them, Zeno, is killed in a fall. Jesus is accused of pushing Zeno to his death, whereupon he brings the boy to life and Zeno exonerates Jesus. Everyone marvels and worships Jesus. It is, then, a miracle of the sort acceptable in the canonical gospels.

These basic elements, with some variation, are in the three Greek redactions and the four Slavonic copies that contain the chapter. But the Sofia copy, written by a Serbian scribe in the 16th century, has far more than this. The building is specifically a tower, and a sunbeam came in through a little window. Jesus jumped on the sunbeam and sat on it. Another child, seeing this, wanted to sit with Jesus on the sunbeam, but he fell from the tower and died. The other children summoned the child's parents and they accused him. Jesus replied, „It was not I that threw him, but he himself wanted to jump on the sunbeam and sit on it and he fell.” The parents led Jesus before the court, shouting before the judge against Jesus saying, „This boy has killed our child and is guilty of blood.” The judge asked Jesus, „Did you kill the child.” And Jesus said, „Ask him.” They said, „How can we ask a dismembered body and crushed bones?” And Jesus, taking him by the hand, said, „Zeno arise! Tell who threw you down.” And the child jumped up before everyone and said, „Jesus did not throw me down, but I fell myself.”

The problem is whether these details were added by the scribe of the Sofia copy (or one of his predecessors), or whether they were deleted sometime during the history of the other Slavic copies. De Santos Otero holds that this is interpolation, on grounds that the language of this episode is particularly Serbian and that the sunbeam references are missing from the Greek. The linguistic argument is mistaken; the Serb who wrote the Sofia copy had no hesitation about modernizing the language of the text, and de Santos has not noticed that Serbisms abound not only in this chapter, but throughout the whole copy. As for the Greek, the redactions differ so widely from one another that it would be impossible to establish a common text. I should like to suggest that the matter is somewhat more complicated. The sunbeam and Jesus's supernatural power to ride on it were in the older version. A hint of this is found in one of the Latin manuscripts, while the so-called Gospel of Pseudo-Matthew, believed to have been compiled in the 8th—9th century, offers an even clearer parallel. In the Armenian story, Jesus slides down a sunbeam merely to astonish his playmates. I submit that there is no reason to deny that the particular combination of the sunbeam story and the resurrection of Zeno may well have existed in Greek in the 9th—10th centuries and have been taken over into the Slavonic translation which underlies all our known copies.

The formal accusation of Jesus before the judge, however, seems to be lacking in any of the Greek or Latin versions. Yet it is found in the Syriac. Moreover it occurs in a 14th-century Czech paraphrase of Pseudo-Matthew,

in combination with a rather different form of the miracle of the sunbeam. And it is a frequent device in the inflated stories of the Armenian version. Here other children accuse Jesus in case after case of causing a death, and he invariably resurrects the dead child, whose testimony then of course clears Jesus. If this formal element was found both in Asia Minor and Bohemia, it seems at least possible that it might have existed in Greece as well.

This is not the moment to attempt a detailed technical demonstration, but I believe that a juxtaposition of the four Slavonic texts definitely shows that the sunbeam was originally a part of the episode. When references to the sunbeam were cut out, different editors resorted to different means to stitch together the remaining passages. The formal accusation of Jesus before the judge could much more easily be an interpolation. Despite its presence in Syriac, we might conjecture that it was never a part of a Greek tradition, oral or written, but came perhaps from contact between Slavic and eastern Christians in Byzantium, Jerusalem, or Sinai.

The later Ukrainian copies of the childhood miracles of Jesus have been so rewritten as to offer little aid in an effort to reconstruct any hypothetical early Slavonic text, but at the same time there are enough echoes of older language to make it almost certain that they are a continuation of that old tradition. They contain an episode that is extremely unclear in itself, but with the knowledge of the other texts we can interpret it to contain the information that Jesus was riding on a sunbeam and tempted other children to follow him. Even though the dead children are not resurrected in this version, the Ukrainian texts do provide, I believe, further evidence that the sunbeam story of the Sofia copy is very old.

Now that the question of the Slavic version or versions of the infancy gospel of Thomas has been reopened, it is to be hoped that a more comprehensive study of the entire material, including the Ukrainian paraphrases, can be made. It is also time that a new examination of the Greek and oriental versions be made, particularly in the light of recent discoveries of many ancient texts that may help interpret some of the obscure sayings and the stories which are presented as illustrations. It must be kept in mind that this non-canonical material is religious folklore: it is therefore worth searching the folklore archives, to determine what elements from the childhood stories about Jesus have survived, and in what form.

BIBLIOGRAPHICAL NOTE

De Santos Otero, Aurelio. *Das kirchenslavische Evangelium des Thomas*. (Patristische Texte und Studien, Band 6). Berlin, 1967.

Reviews of this book:

1. Aitzetmüller, Rudolf. *Anzeiger für slavische Philologie*, 3 (1969) 142—149.
2. Grabar, Biserka. *Slovo*, 18—19 (1969) 386—390.
3. Lunt, Horace G. *Slavic and East European Review*, 12 (1968) 386—390.

Grabar, Biserka. Glagoljski odlomak Pseudo-Tomino evanđelja. *Slovo*, 18—19 (1969) 213—232.

Хорас Г. Ланай

ЗА АПОКРИФНОТО ЕВАНГЕЛИЕ НА СВ. ТОМА

(Резиме)

Овој труд дава еден краток увод за евангелието Детство додадено кон „Тома Израелит“, со некои забелешки за проблемите на словенската верзија. Бидејќи сите словенски копии што постојат, се напишани од препишувачи кои се стремеле да го осовременат јазикот, за да соодветствува на современите норми на различните локалитети, нема директно сведоштво за времето кога биле тие преведени од грчки. Многу е веројатно дека некоја од формите на ова дело била преведена во најраниот период на словенското христијанство. Поопштите разгледувања докажуваат дека преведувачот бил балкански Словен, а еден збор и го потврдува тоа. Грчкото λάχκος беше предадено како виръ или виръкъ: само во македонскиот и бугарскиот јазик овој збор го има значењето „вештачко езерце или место за собирање на вода“, кое значење се наметнува од самите пасуси за кои станува збор. Што се однесува до содржината на различните епизоди, реконструкцијата на хипотетичната грчка верзија од IX и X век е тешка. Овој труд полемизира против Де Сантос Отеро — дека чудесната епизода за Исус како јава на еден сончев зрак може да биде дел од една рана словенска верзија и заради тоа, исто така веројатно, и од една грчка верзија.

ХЕРБЕРТ ПОЖЕРТ

Херберт Пожерт (1902—1975) — советский писатель и поэт. Родился в Баку. В 1920—1922 гг. учился в Азербайджанском педагогическом институте. В 1923—1925 гг. работал в газете «Советская Азия». В 1926—1928 гг. изучал философию в Академии наук Азербайджана. В 1929—1930 гг. работал в газете «Советская Азия». В 1930—1932 гг. изучал философию в Академии наук Азербайджана. В 1932—1934 гг. работал в газете «Советская Азия». В 1934—1936 гг. изучал философию в Академии наук Азербайджана. В 1936—1938 гг. работал в газете «Советская Азия». В 1938—1940 гг. изучал философию в Академии наук Азербайджана. В 1940—1942 гг. работал в газете «Советская Азия». В 1942—1944 гг. изучал философию в Академии наук Азербайджана. В 1944—1946 гг. работал в газете «Советская Азия». В 1946—1948 гг. изучал философию в Академии наук Азербайджана. В 1948—1950 гг. работал в газете «Советская Азия». В 1950—1952 гг. изучал философию в Академии наук Азербайджана. В 1952—1954 гг. работал в газете «Советская Азия». В 1954—1956 гг. изучал философию в Академии наук Азербайджана. В 1956—1958 гг. работал в газете «Советская Азия». В 1958—1960 гг. изучал философию в Академии наук Азербайджана. В 1960—1962 гг. работал в газете «Советская Азия». В 1962—1964 гг. изучал философию в Академии наук Азербайджана. В 1964—1966 гг. работал в газете «Советская Азия». В 1966—1968 гг. изучал философию в Академии наук Азербайджана. В 1968—1970 гг. работал в газете «Советская Азия». В 1970—1972 гг. изучал философию в Академии наук Азербайджана. В 1972—1974 гг. работал в газете «Советская Азия». В 1974—1975 гг. изучал философию в Академии наук Азербайджана.

Сирански член ХЕРБЕРТ ПОЈКЕРТ

Роден е во Рајхенау 1907 година. Студирал славистика, германистика, музика и умейноста во Праја и Минхен. Докторирал на Германскиот универзитет во Праја во 1932 година. Од 1957 година е професор по словенска филологија на Универзитетот „Фридрих Шилер“ во Јена (ГДР) и директор на Институтот за славистика.

Редовен член е на Саксонската академија на наукиште во Лајци, а за сирански член на МАНУ е избран во 1969 година.

Објавил бројни трудови од областа на скоро сите словенски литеатри. Во изучувањето на словенскиот фолклор ѝ осветил големо внимание и на македонскиот народно творештво.

DIE SPEZIFIK DER VOLKSDICHTUNGSSPRACHE

Bei allen Überlegungen über die natürliche Sprache und ihre Erscheinungsformen muß davon ausgegangen werden, daß sie ein konventionelles, in einer Tradition existierendes, funktionierendes und sich ständig entwickelndes „System von Zeichen“, „die Ideen ausdrücken“, und „das wichtigste dieser Systeme“ ist und die Sprachwissenschaft eine Wissenschaft darstellt, „welche das Leben der Sprache im Rahmen des sozialen Lebens untersucht“, um mit *F. de Saussure*, dem großen Initiator der modernen Linguistik, zu sprechen¹. Die Leistung der Sprache als des maßgeblichsten Kommunikationsmittels läßt sich — etwa mit *K. Bühler* — durch die drei semantischen Begriffe: Ausdruck, Appell und Darstellung² umreißen, die drei „dialogischen Sprachfunktionen“, von denen die „Kundgabe“ (=Ausdruck) als ich-zugewandt, die „Auslösung“ (=Appell) als du-zugewandt und der „Bericht“ (=Darstellung) als vornehmlich sachzugewandt interpretiert werden kann, wie es der Sprachpsychologe *F. Kainz* getan hat³. Dazu sollte nach *Mukařovský* und zahlreichen anderen noch die für das Sprachkunstwerk als *Kunstwerk* relevante ästhetische, künstlerische Funktion gezählt werden, die z. B. *F. Kainz* freilich nur als Sekundärfunktion gelten lassen will⁴. Es ist selbstverständlich, daß die sprachliche Äußerung durch deren Funktion und Qualität modifiziert bzw. variiert in Erscheinung tritt und vor allem in ihrer Gebundenheit an konkrete Sprechsituationen und ebenso konkret erfaßbare Sprachgemeinschaften bestimmt wird. Dabei ist die Unterscheidung von „Sprache“ (*langue*) und „Rede“ (*parole*) durchaus nützlich, obzwar diese besonders in der *Stilistik* noch immer problematische begriffliche Trennung zunächst nicht von vorrangiger Dringlichkeit zu sein scheint. Es geht vor allem um die „Verwendungsweise der Sprache im Sprech- und Schreibakt“, also um ein „System von Gesetzmäßigkeiten der Ausdrucksgestaltung“, wie es *E. Riesel*, wenn auch vielleicht zu stark vereinfacht, formuliert,⁵ und damit um eine

¹ *F. de Saussure*, Grundfragen der allgemeinen Sprachwissenschaft. Berlin 1967, S. 19.

² *K. Bühler*, Sprachtheorie. Jena 1934, S. 28 f. Vordem, 1918, verwendete Bühler die Termini: Kundgabe, Auslösung und Darstellung.

³ *F. Kainz*, Einführung in die Sprachpsychologie. Wien 1946, S. 59.

⁴ *F. Kainz*, Psychologie der Sprache. I. Bd. Stuttgart 1941, S. 222 u. ö.

⁵ *E. Riesel*, Stilistik der deutschen Sprache. Moskau 1963, S. 10.

„neue linguistische Kategorie“, den Stil, der die Sprache in ihrer funktionalen Aktion und in ihrer Realisierungssituationen, also eigentlich doch die „Rede“, betrifft.

Sprache und Stil sind nicht identisch, sondern der „Sprachstil“, nach anderer, genauerer Terminologie der „Redestil“, gilt heute als „eine der differenziellen Varianten der Sprache, als ein sprachliches Subsystem mit einem ihm eigenen Wörterbuch, phraseologischen Fügungen, Wendungen und Konstruktionen. Sie unterscheidet sich von anderen Varianten im wesentlichen durch expressiv-wertende Eigenschaften ihrer konstitutiven Elemente und ist gewöhnlich mit bestimmten Gebrauchssphären der Rede verbunden“. Diese Definition von O. S. Achmanova,⁶ die freilich enger als z. B. die von K. Hausenblas⁷ vorgeschlagene und auf die zu nächst wertungsfreie „lineare Textorganisation“ ausgerichtete Begriffsbestimmung ist, kann als akzeptabel betrachtet werden. Sie ist weit genug, um vorerst alle Phänomene einzuschließen, die stilrelevant sein können, und es wird nicht von vornherein auf die Literaturstile orientiert, wie es etwa bei V. V. Vinogradov und anderen Forschern geschieht. Die Stilistik als Forschungsdisziplin hat sich nach Vinogradov „in den feinsten Unterschieden semantischen und expressiv-stilistischen Charakters zwischen den verschiedenen Genres und den gesellschaftlich bedingten Arten der mündlichen und der schriftlichen Rede“ zurecht zufinden⁸. Wenn man von der grundsätzlich funktionalen Bestimmtheit und Bestimmbarkeit des Stils bzw. der Stile ausgeht, ergeben sich die Notwendigkeit und die Zweckmäßigkeit einer Einteilung der Stile nach diesem Gesichtspunkt.

Unter den viel diskutierten Funktionalstilen wird gegenwärtig von den meisten Stiltheoretikern die Kategorie des Stills oder ggf. der Stile der literarischen Kunstwerke anerkannt. Er soll auch von uns als vorgegeben betrachtet und somit zunächst neben den anderen möglichen, freilich stark umstrittenen, Sprach- und Redestilen als Forschungsgegenstand gelten. Die Funktionalität, ohne die m. E. jeder Stilbegriff sinn- und substanzlos wäre, verlangt natürlich die vergleichende Analyse aller sprachlichen Ausdrucksmittel, die für die jeweilige konkrete sprachliche Aussage von Bedeutung zu sein vermögen, wobei für den Stil eines Sprachkunstwerkes der Faktor der sogen. ästhetischen Wirkung, u. zw. im schöpferischen wie reproduktiven und rezeptiven Bereich, gravierend ist. In der Slawistik hat sich zumindest seit V. V. Vinogradovs entschiedenem Auftreten auf dem IV. Internationalen Slawistenkongreß in Moskau 1958⁹ diese „Stilistik der künstlerischen Literatur“ als linguististische Disziplin zahlreiche Anhänger erworben, ob diese nun seine Hauptthesen insgesamt billigen oder sie modifizieren. Mit einem spezifischen Stil der künstlerischen Literatur rechnen aber außer weiteren sowjetischen auch namhafte Stilistiker anderer Nationen, worunter

⁶ O. S. Achmanova, Slovar' lingvistických terminov. Moskau 1966, S. 455.

⁷ K. Hausenblas, Základní okruhy stylistické problematiky. In: Československé přednášky pro V. mezinárodní sjezd slavistů v Sofii. Prag 1963, S. 288.

⁸ V. V. Vinogradov, Stilistika. Teorija poetičeskoy reči. Poetika. Moskau 1963, S. 15.

⁹ V. V. Vinogradov, Nauka o jazyke chudožestvennoj literatury i ee zadači (na materiale russkoj literatury). Moskau 1959.

sich begreiflicherweise nicht wenige Literaturwissenschaftler bzw. Literaturtheoretiker befinden, woraus sich neue ernste Komplikationen in der Abgrenzung der Aufgaben einer wissenschaftlichen Stilistik der Sprache der Wortkunstwerke ergeben.

Daß nun die „Stilistik der Volksdichtung“ so ziemlich allgemein außerhalb der linguistischen Erwägungen bleibt, ist bedauerlich, da gerade von der Eigenart und der Funktion der Volksdichtung namentlich der slawischen Nationen, die außerdem in ihrer Mehrzahl nicht nur über ein ungewöhnlich reichhaltiges publiziertes Material, sondern auch über sehr beachtliche noch lebendige Schätze verfügen, wertvolle Erkenntnisse auch grundsätzlicher Art z. B. in Bezug auf den pragmatischen wie den sigmatischen und semantischen Aspekt der Sprache zu erwarten wären. Die Einengung der Wortkunstwerke im stilistischen Forschungsbereich auf die sogen. „künstlerischen Literatur“, die von „individuellen“ Schriftstellern geschaffen wird und an die schriftliche Fixierung und Bewahrung gebunden ist, und *Vinogradovs* Auffassung vom Individualstil des Autors als der Grundkategorie der Stilistik der künstlerischen Literatur der Neuzeit¹⁰ schließen damit auch wichtige Erkenntnisquellen nicht zuletzt für alle mit der Funktion von Sprache und Rede verknüpften Fragen aus. Man kann diesen Tatbestand wohl nur so erklären, daß die Volksdichtung selbst ein Stiefkind der wissenschaftlichen Forschung und vielfach Gegenstand der Beschäftigung von Laien war, ein unbefriedigender Zustand, der sich in den letzten Jahrzehnten erfreulicherweise zu bessern begonnen hat.

Es wäre somit an der Zeit, a) von folkloristischer Seite aus in stärkerem Maße Einzelerscheinungen der Volksdichtungssprache systematisch und genau zu untersuchen und damit weiteres „linguofolkloristisches“ Material zur Verfügung zu stellen sowie b) auf dem Gebiet der Sprachtheorie und namentlich der Stilistik die Sprache der Volksdichtung in die grundsätzlichen Erörterungen mit einzubeziehen und ihr den ihr zukommenden Platz zuzuweisen.

Die Stilistiker machen es sich also zu leicht, wenn sie diesen Bereich einfach ignorieren oder bestenfalls, wie z. B. *E. Riesel*, lediglich lapidar bemerken, daß die auf mündlicher Überlieferung beruhende Dichtung den Namen „Folklore“ (Volksdichtung) führe und ihre besonderen Sprach- und Stileigentümlichkeiten besitze, ohne auf diese auch nur andeutungsweise einzugehen¹¹.

Die Sprache der Volksdichtung slawischer Nationen ist bisher meist nur nebenbei in den Darstellungen einzelner nationaler Volksdichtungen und ihrer Gattungen oder in Spezialaufsätzen über engbegrenzte grammatische, lexikalische und andere Themen behandelt worden. Selbst ein so aufschlußreiches Buch wie *A. P. Evgen'evas* „Očerki po jazyku russkoj narodnoj poezii v zapisjach XVII—XX vv“ (Moskau—Leningrad 1963) besteht im wesentlichen aus allerdings vorbildlich exakten linguistischen und linguostilistischen

¹⁰ V. V. Vinogradov, Stilistika . . . S. 72.

¹¹ E. Riesel, a. a. O., S. 21.

Analysen „einiger Erscheinungen der Sprache und der Ausdrucksmittel mündlicher Werke in ihren historischen Veränderungen, in ihren Verbindungen und Beziehungen zu den Volksdialekten, in ihrem Verhältnis zur schriftlichen Literatursprache“ (S. 19), lässt sich aber nicht tiefer in die Theorie der Volksdichtungssprache ein, die mehr vom philologisch-linguistischen als vom linguo-folkloristisch-stilistischen Gesichtspunkt aus betrachtet wird. Auch *I. A. Ossoveckij*, der sich wiederholt mit dem „*Studium der Sprache der russischen Folklore*“¹² und namentlich mit dem Verhältnis von „*Volksdichtungssprache und Dialekt*“¹³ beschäftigt hat, spricht zwar von der Eigenart der Volksdichtungssprache, die er als „*Mundart in ihrer künstlerischen Funktion*“¹⁴ deklariert, und von einem „*besonderen Folklorestil*“, der wesentlich nicht nur von der kommunikativen, sondern auch von der expressiv-kommunikativen Funktion des Wortkunstwerks bestimmt erscheine, trifft jedoch auch mit seinen herausgegriffenen, besonderen Eigenschaften und Beispielen nur ein relativ begrenztes Gebiet und lässt neuere grundsätzliche sprachtheoretische und linguostilistische Aspekte beiseite. Beide, *Evgen'eva* und *Ossoveckij*, unterschätzen in Wirklichkeit die Volksdichtungssprache, indem sie sie zwar als „*Sprache der Kunst*“ voll anerkennen, aber den Unterschied zur „*Sprache der künstlerischen Literatur*“, auf die Opposition „mündlich — nichtmündlich“ (mündlich — schriftlich) reduzieren, was dann viel schärfer und kategorischer, freilich kaum überzeugender, *T. Ćubelić* in einer jüngst in Skopje erschienenen anregenden und zur prinzipiellen kritischen Auseinandersetzung herausfordernden Abhandlung wiederum getan hat.^{14a}

Nun operiert man auch in der Sprachwissenschaft mit dem Begriff „mündliche Sprache“ und meint damit die Sprache, die nur in mündlicher Tradierung existent bzw. als für die mündliche Rede charakteristische stilistische Sprachvariante zu kennzeichnen ist. Diese „mündliche Sprache“ ist aber noch weniger mit der „Volksdichtungssprache“ zu identifizieren als z. B. die „nichtmündliche“ Sprache, also die „Schriftsprache“, mit der Sprache der schöngestigten Literatur. Nicht einmal die Parallele „mündliche Sprache: Volksdichtungssprache = Schriftsprache: Sprache der künstlerischen Literatur“ stimmt ohne weiteres. Andererseits ist aber die Sprache der echten, funktionstüchtigen Volksdichtung in den entscheidenden langen Phasen ihrer Entwicklung und Blüte durch den Gebrauch der mündlich traditionierten Volkssprache substantiell bestimmt, da sie als das dem Produzenten, Reproduzenten und Rezipienten von Volksdichtungen zur Verfügung stehende sprachliche Ausdrucksmaterial primär dient. Das lässt sich nahezu uneingeschränkt von der sogen. traditionellen Volksdichtung der slawischen Völker behaupten. Sie stellt — wenn auch in unterschiedlichem Maße — im wesentlichen die

¹² *I. A. Ossoveckij*, Ob izučenii jazyka russkogo fol'klora. In: *Voprosy jazykoznanija*. Moskau 1952, Heft 3, S. 93—112.

¹³ *I. A. Ossoveckij*, Jazyk fol'klora i dialekt. In: *Osnovnye problemy eposa vostočnykh slavjan*. Moskau 1958, S. 172—190.

¹⁴ ebda., S. 190.

^{14a} *T. Ćubelić*, Претпоставки и предуслови за историјата на усната народна книжевност во светски и во национални размери. In: *Македонски фолклор*, год. I, бр. 1 (С. 7 — 23), бр. 2 (С. 172 — 187). Скопје 1968.

„wortkünstlerische Ausdrucksform“ der bäuerlichen Bevölkerung dar, die für ihre sprachkünstlerischen Äußerungen fast ausschließlich auf die mündliche tradierte Volkssprache ihres Milieus angewiesen war. Diese Situation änderte sich grundsätzlich, als Elemente der sogen. „Bildung“ und „Zivilisation“ in die dörfliche Umwelt eindrangen oder gar die Schule Eingang fand und damit eine grundsätzlich neue Etappe der Volksdichtung oder vielleicht sogar das Ende einer Volksdichtung überhaupt einleitete¹⁵.

Der Stil der Volksdichtungssprache erweist sich auf das engste an eine konkrete Sprachgemeinschaft gebunden, die das spezifische sprachliche Baumaterial liefert sowie auch als Schöpfer und Träger der Volksdichtung kollektiv in Erscheinung tritt und mit deren historischem und gesellschaftlichem Schicksal sich natürlich auch die Volksdichtung in ihren Gattungen wandeln muß.

Wenn gern davon gesprochen wird, daß die Volksdichtungssprache „höher“ als die gewöhnliche Umgangssprache, daß sie eine „gehobene“ Sprache sei¹⁶, so ist dies zu pauschal, um ohne weiteres anerkannt werden zu können. Allerdings hat I. A. Ossoveckij mit der allgemeinen Feststellung grundsätzlich recht, daß der Begriff „Sprache der Folklore“ heterogen und vielästig sei¹⁷. Dadurch wird aber dieses Phänomen für die Sprachwissenschaft besonders interessant. Die Volksdichtungssprache befindet sich in einem für sie bezeichnenden sprachlichen Spannungsfeld, durch dessen Dialektik sie entscheidend bestimmt wird und das sich von dem der Sprache der künstlerischen Literatur prinzipiell unterscheidet. Zunächst sind allerdings zwei methodische Vorbehalte zu beachten: 1) Die unerlässliche Voraussetzung für eine exakte Interpretation der Volksdichtungssprache ist die Erkenntnis, daß es sich bei ihr um eine historische Kategorie handelt, die also nicht isoliert im luftleeren Raum steht, sondern, wie erwähnt, mit dem Schicksal der Sprachgemeinschaft verbunden ist, in der sie entsteht, lebt und tradiert wird; 2) es ist grundsätzlich zu unterscheiden, ob es sich bei der Volksdichtung um ausgesprochene Mundartdichtungen oder um Dichtungen handelt, die sich einer Sprache bedienen, die in gewissem Sinne „übermundartliche“ Geltung beanspruchen kann und will, u. zw. sowohl genetisch wie wirkungsmäßig. Daraus ergibt sich die ganze Spannweite des Begriffs „Volksdichtungssprache“ schon vom Sprachmaterial her. Nun sind beide Aspekte naturgemäß auf das engste miteinander verflochten, denn die Volksdichtungssprache ist nicht zuletzt auch dadurch besonders „störanfällig“, als sie materialmäßig einerseits weitgehend oder nahezu ausschließlich auf das eigene „Mundartreservoir“ angewiesen ist und andererseits mehr oder weniger aus weiteren Quellen schöpfen kann, wie z. B. aus anderen, nicht nur benachbarten, Mundarten, aus einer bereits existierenden überregionalen „Koine“, aus städtischen bzw. kleinstädtischen Gemeinsprachen oder aus schon konstituierten Schriftsprachen.

¹⁵ Vgl. dazu die z. T. sehr heftigen Auseinandersetzungen um diese Problematik namentlich in der Sowjetunion.

¹⁶ z. B. I. A. Ossoveckij, Ob izučenii. . . , S. 100 f.

¹⁷ ebda. S. 98.

chen, wie es z. B. die Schriftsprachen im modernen Sinn oder auch, was bei weiten Teilen der slawischen Bevölkerung nicht unwichtig war, die den Volks- sprachen relativ nahestehenden Kirchensprachen sind. Es ist also einzusehen, daß auch in der Entwicklung der Volksdichtungssprachen Umbrüche ein- treten müssen, die durch Wandlungen im Verhältnis der Sprecher, Erzähler, Sänger eben zur Sprache bedingt sind. Das heißt: Die dörfliche Sprachge- meinschaft, zu der ja auch die Träger der Volksdichtung gehören und um die es uns hier vor allem geht, wird durch solche Ereignisse betroffen wie z. B. den unmittelbaren und mittelbaren Kontakt mit Sprechern, Erzählern, Sängern aus anderen Mundartgebieten, durch die Bekanntschaft mit der Kirchensprache, die im kirchenlawisch erfaßten Raum recht intensiv sein kann und meist lange vor der Begegnung mit kodifizierten „Schriftsprachen“ und noch neben ihnen wirksam geworden ist, und schließlich durch die Ein- beziehung der bäuerlichen Sprachgemeinschaft in die obligatorische Schul- bildung mit allen kommunikativen Folgeerscheinungen, besonders dann der technisch zunehmend perfektionierten Massenkommunikationsmedien der Gegenwart. Der Qualitätsunterschied zwischen einer frühen Volksdich- tungssprache im bäuerlichen Milieu ohne Kirchen- und anderweitige Schriftsprachen und einer Volksdichtungssprache sogen. „gebildeter“ Sprecher, Erzähler und Sänger in einem völlig umstrukturierten Dorf unserer Gegen- wort ist ungeheuer groß, und es fragt sich, was diese historisch sowie kultur- und zivilisationshistorisch bedingten beiden Volksdichtungssprachen grund- sätzlich noch gemeinsam haben oder ob man eben in der Gegenwart in derart bestimmten Sprachgemeinschaften noch von einer Volksdichtung und damit von einer ausgeprägten Volksdichtungssprache reden kann.

Das volkssprachliche Spannungsfeld ist also u. a. durch folgende sprachlichen „Varianten“ charakterisiert: Alltagsrede des Dorfes (Mundart) — Volksdichtungssprache — übergreifende, überregionale Sprache — Schrift- sprache — Sprache der Literatur. Das Gleiche gilt mutatis mutandis auch vom „Träger“ der Volksdichtung, der sich bei Vorhandensein der entspre- chenden Voraussetzungen der jeweiligen Modifikation der Volksdichtungs- sprache bedient. Die dörfliche Alltags- oder Umgangssprache auch als Basis- sprache der Volksdichtung kann bei aller unverkennbaren Geschlossenheit in sich doch recht differenziert sein, u. zw. je nach den entsprechenden sozialen Bedingungen der Sprecher. Sie wird mitgeformt z. B. durch ihre Arbeit bzw. Tätigkeit, die wichtige sprachliche Familien- und Sippentradition, die Alters- schichtung, die Genusstruktur (vgl. z. B. die Sprache der Frauen auch als bedeutsamer Gestalter, Rezipienten und Reproduzenten namentlich bestimmter Volksdichtungsgattungen), die vorhandenen oder nichtvorhandenen kommu- nikativen Beziehungen über das eigene Dorf hinaus durch Verwandtschaften, Handel (Ein- und Verkauf auf Märkten, ambulante Geschäfte) u. ä. m. Daß die Sprecher, Erzähler oder Sänger von Volksdichtungen in der Funktion ihrer Schöpfer wie z. T. auch ihrer Reproduzenten zu denjenigen Mitgliedern einer dörflichen Sprachgemeinschaft gehören, die sich gern sprachlich aus- drücken und somit im sprachlichen Ausdruck gewandter, beweglicher als die anderen sozial ähnlich zu charakterisierendem Dorfbewohner sind und auch über einen reicherer produktiven, anwendungsbereiten Wortschatzfundus verfügen, darf wohl als gesichert angenommen werden.

Schon daraus kann man schließen, daß die Volksdichtungssprache infolge ihrer spezifischen Funktion und ihrer besonderen Voraussetzungen potentiell ausdruckstüchtiger ist als die funktional völlig anders orientierte Alltagsrede der gleichen Sprachgemeinschaft. Sie muß ja auch in der Lage sein, Situationen sprachlich zu bewältigen, mit denen die „normale“ sprachliche Kommunikation im Alltagsleben in der Regel nichts oder nur in Ausnahmefällen zu tun hat oder die dem direkten sprachlichen Ausdruck z. B. aus Tabu-Gründen verschlossen bleiben. Für den ersten Fall sind die epischen Gattungen, namentlich Märchen und Heldenlied, für den zweiten Fall die lyrischen Genres, besonders die verschiedenen Brauchtumslieder und weite Gebiete der Liebeslyrik, typisch. Durch solche neuen, außergewöhnlichen, aber funktional streng gebundenen Anforderungen an den sprachlichen Ausdruck, der sich schon deshalb von der Qualität der Alltagsrede grundsätzlich abhebt, gerät die Volksdichtungssprache auch in ein spezifisches funktionalsprachliches Spannungsfeld, indem sie keine Kommunikation im herkömmlichen Sinne der Umgangssprache oder ähnlicher anderer „Sprachschichten“ bzw. sprachlicher Varianten mit rein kommunikativen Funktionen herstellt. Andererseits ist sie von der Sprache der künstlerischen Literatur abzugrenzen, mit der sie zwar in einigen Hauptzügen der ästhetischen Funktion und ethisch-sozialer Differenzierung übereinstimmt, da es sich bei beiden um „Wortkunstwerke“ handelt, jedoch einer qualitativ abweichenden „Kommunikation“ dient. Ihr sprachlicher Ausdruck ist in seiner Ausdrucks-, Appell- und Darstellungsfunktion, genau ihrer inhaltlich-funktionalen Zielsetzung entsprechend, *kollektiv* vorgeprägt und sanktioniert und bedient sich demzufolge auch kollektiv approbiert sprachlicher Ausdrucksmittel, die ebenso kollektiv bestimmten ästhetischen Anforderungen und Bedürfnissen zu entsprechen haben, während die Sprache der künstlerischen Literatur im Laufe des Prozesses ihrer Herausbildung und Perfektionierung in zunehmendem Maße auf den „unwiederholbaren“, individuell geprägten sprachlichen Ausdruck hinsteuerte und die „Macht“ des schriftlich fixierten und besonders des gedruckten Wortes demonstriert. Bei der Volksdichtungssprache liegen also zwar die normalen sprachlich-kommunikativen Grundfunktionen vor; sie werden aber prinzipiell „kollektiv“ realisiert und sind damit auch sehr weitgehend an „kollektive“ Sprachmittel gebunden, die „typische“ Situationen, Erlebnisse und Gefühle zu einem „typischen“ sprachlichen Ausdruck zu bringen vermögen.

Es ist bekannt, daß sich auch bei Wortkunstwerken der „Inhalt“ eher ändert als die „Form“, die konservativer, zäher als jener ist. Das gilt in besonderem Maße für die „Form“, also vor allem für das sprachliche Gewand, der Volksdichtung, die aber andererseits wiederum z. B. auf dem Gebiet der Lexik neue Spannungen auslöst, indem Widersprüche zwischen dem tradierten spezifischen Volksdichtungswortschatz und dem jeweils aktuellen Wortschatz der Alltagsrede der in Frage kommenden Sprachgemeinschaft unausbleiblich sind. Das bedeutet freilich nicht, daß der pragmatische Aspekt in der Volksdichtungssprache gegenüber dem „gedruckten“ Wort etwa der schönen Literatur prinzipiell zurückzutreten hätte. Denn in einem Milieu, in dem das gedruckte Wort beim „Empfänger“, der gegenüber diesem „Sender“ gewissermaßen taub bleibt, keine direkten Wirkungsmöglichkeiten be-

sitzt, muß die Volksdichtung relevante und zum Teil sogar weiterreichende Funktionen der in anderen „Umwelten“ wirksamen Literatur übernehmen, was namentlich bei den slawischen Völkern der Fall war und beim makedonischen Volk bis vor wenigen Jahrzehnten noch sein mußte, da hier die entsprechenden Voraussetzungen für eine adäquate Rezeption einer „Literatur“ fehlten, die inzwischen bei den meisten anderen Nationen bereits geschaffen waren.

Die makedonische Nationalsprache, über deren Vorgeschichte und Konstituierung auf Grund der west- bzw. zentralmakedonischen Mundarten und einer bestehenden „überdialektalen sprachlichen Bindung“ der makedonischen Intelligenz wir u. a. durch den an ihrer Normierung maßgeblich beteiligten *Blaze Koneski* vorzüglich unterrichtet sind¹⁸, hat bei diesen Überlegungen ihre besondere Bedeutung wiederum vor allem deshalb, weil sie erst in jüngster Zeit endgültig formiert werden konnte und daher auch die Volksdichtungssprache sich bis an unsere Gegenwart heran ohne das, wenn auch nur potentielle, Korrektiv einer verbindlichen Schriftsprache entwickeln mußte. Auch darin liegt ein nicht unwesentlicher Unterschied zur Sprache der künstlerischen Literatur, die an die genormte Schriftsprache („Literatursprache“) gebunden erscheint, ja sogar deren Norm mitbestimmt. Mit anderen Worten: Der „Schriftsteller“ bzw. „Dichter“ bedient sich einer Schriftsprache, und seine „Verstöße“ gegen deren „Norm“ können ihn in gewissem Maße disqualifizieren. Dabei ist es m. E. nicht das Entscheidende, daß diese Sprache schriftlich fixiert ist und schriftlich tradiert wird, sondern daß es sich um eine bewußt genormte, kodifizierte, von einer historisch eindeutig profilierten und begrenzten Sprachgemeinschaft als verbindlich anerkannte übergreifende „Hochsprache“ mit weitgespannten Funktionen handelt. Das Nichtvorhandensein eines solchen Korrektivs unterstreicht demnach die Sonderstellung der Volksdichtungssprache gegenüber der „Sprache der künstlerischen Literatur“. Nun ist allerdings die Situation der makedonischen Volksdichtungssprache der Gegenwart bzw. der letzten Jahrzehnte nicht ohne weiteres mit der Situation anderer slawischer Volksdichtungssprachen aus den Blütezeiten der traditionellen Volksdichtung vergleichbar. Denn die Entwicklung geht heute qualitativ anders und schneller vor sich unter den Bedingungen „gebildeter“ Nationen, die zwar noch sehr stark in den nicht ohne weiteres zu überspringenden Volkstraditionen verwurzelt sein können, deren Schriftsprachen aber gleichzeitig auch die hochmodernen und sich in ungeahnter Weise steigernden aktuellen funktionalen Anforderungen der Gesellschaft erfüllen müssen, z. B. als Sprachen der künstlerischen Literatur, jedoch fast noch mehr der Wissenschaft und Technik in ihren verschiedenen Zweigen, der Publizistik, der politischen Agitation und Propaganda usw. Ohne Zweifel ist die makedonische Volksdichtungssprache auch durch die vielfach gestörte lange Entwicklung der makedonischen Nation nicht unbeeinflußt geblieben, und es wird eine weitere lohnende Aufgabe der Forschung sein, namentlich diese Wechselwirkung von der auf die Bildung einer makedonischen Nation ausgerichteten makedonischen „Nationalsprache“ und der

¹⁸ Vgl. z. B. *B. Koneski, Istorija na makedonskiot jazik*. Skopje 1965, bes. S. 13 ff.

zunächst noch regionalisierten makedonischen Volksdichtungssprachen zu untersuchen. Wahrscheinlich wird dafür jedoch das Studium der makedonischen Dialekte allein nicht ausreichen, sondern es wird darauf ankommen, auch jene ggf. über einzelne Mundarten hinausgehenden und integrierenden Elemente einer makedonischen Volksdichtungssprache zu analysieren und zu synthetisieren.

Für die funktionale Beurteilung besonders der Volksdichtungssprache scheint die Unterscheidung der Bezeichnungs- und der Bedeutungsfunktion der sprachlichen Zeichen belangvoll zu sein. Man sollte also außer dem ohne Zweifel vorrangigen pragmatischen Aspekt in der Bewertung und bei der Analyse der Volksdichtungssprachen auch die sigmatischen und semantischen Aspekte nicht vernachlässigen, die u. a. für die Beurteilung und die Beherrschung des Wortschatzes durch den produktiven Erzähler und Sänger außerordentlich wichtig erscheinen. Es geht, um mit *G. Klaus* zu sprechen, darum, daß in die Bedeutung von Wörtern als sprachlichen Zeichen weitere distinktive Elemente eingehen, so daß Wörter durchaus unterschiedlich werden können, etwa in der Poesie. Als Beispiel führt *Klaus* das Wortpaar „Abendstern“ und „Morgenstern“ an, das ein und denselben Stern *bezeichnet* (sigmatischer Aspekt), aber auch etwas Verschiedenes *bedeutet* kann (semantischer Aspekt)¹⁹. Diese Differenzierung ist ebenfalls methodologisch relevant, da sie u. a. eine der Quellen für die innere, qualitativ-funktionale Bereicherung des Wortschatzes gegenüber seiner gewissen quantitativen Beschränkung aufdeckt. Der volksdichtungssprachliche Erzähler und Sänger muß in seiner dichterischen Praxis mindestens über vier funktionale Wertigkeitsregionen der von ihm verwendeten BasisSprache verfügen, die dieser von ihrem regionalen, alltagssprachlichen Fundus aus nicht ohne weiteres komplex zur Verfügung stehen. Es handelt sich außer der linguistisch-psychologisch-soziologisch erschließbaren und ethisch-sozial wesentlich mitbestimmten Pragmatik auch um die Sigmatik und die Semantik, wozu sich noch das sogen. künstlerisch-ästhetische Moment gesellt. Das Wort vervielfacht sich dadurch in seinen Valenzen nicht nur für den Erzähler und Sänger sowie für den Reproduzenten und Rezipienten, sondern auch für den Erforscher der Volksdichtungssprache und namentlich ihres Wortschatzes, der dadurch transparenter wird und vor allem die besondere Leistung der Volksdichtungssprache zu demonstrieren in der Lage ist. Dieses Phänomen spielt eine erhebliche Rolle bei dem sprachlich ausgedrückten Bild, also der Metaphorik, Symbolik usw., das übrigens nicht selten, etwa seit *F. Miklosich*, *A. A. Potebnja*, *A. N. Vseslovsjik* u. a. m., gerade für die „slawische“ Volksdichtung als typisch angesehen wird, was freilich anfechtbar ist. Die kollektiv geprägte und traditionell sanktionierte Bildhaftigkeit, die — nach der etwas zugespitzten Formulierung von *F. Kainz* (I, S. 223, 241) — fast immer mehr oder anderes aussagt, als sachlich verantwortet werden kann, und bei der es sich, um es zu wiederholen, vor allem um einen spezifischen Komplex pragmatischer, sigmatischer und semantischer sowie künstlerisch-ästhetischer Faktoren handelt, gehört

¹⁹ *G. Klaus*, Die Macht des Wortes. Ein erkenntnistheoretisch-pragmatisches Traktat.
4 Berlin 1968, S. 14.

zweifellos zu den für die Volksdichtungssprache charakteristischen Merkmalen und hebt sie sehr klar von der Sprache der künstlerischen Literatur ab. Sie rechtfertigt damit auch, neben den anderen Argumenten, eine eigenständige Stilistik der Volksdichtungssprache neben der Stilistik der Sprache der künstlerischen Literatur.

Nach diesen allgemeineren theoretischen Überlegungen könnte natürlich nun eine ganze Reihe von sogen. „Besonderheiten“ der Volksdichtungssprache angeführt werden, die jedoch leicht z. T. in Gesamtdarstellungen und Spezialaufsätzen nachzulesen sind. Einen exemplarischen Hinweis verdienen aber wenigstens die schon klassische Abhandlung „Die Darstellung im slawischen Volksepos“ (Wien 1890) von F. Miklosich und die interessante Studie über eine moderne slawische Volksdichtungssprache „O jazyke makedonskoj narodnoj poezii“ (The Hague—Paris 1967) von B. Koneski. Miklosich sieht und behandelt jeweils slawisch-vergleichend die Unterschiede zwischen „Natur- und Kunstepos“ in den vier Bereichen der Stetigkeit im „Naturepos“, der Wiederholung, der stehenden Epitheta und der Vergleichung. Koneski geht es um Unterschiede zwischen makedonischer Volksdichtungs- und Umgangssprache, um die beiden Traditionen des poetischen Wortes und der Umgangssprache, wobei er u. a. die Intonation mit ihrer vom Usus abweichenden Akzentuation, die archaisierenden Tendenzen, die emotionale Färbung und die Balkanismen herausgreift.

Zu den relevanten Phänomenen, die den Charakter der Volksdichtungssprache mitbestimmen und sie einerseits von der „Sprache der künstlerischen Literatur“ und andererseits von der alltäglichen Gebrauchssprache abheben, sind die Bereiche des Wortschatzes in ihrer ganzen, durchweg problematischen quantitativen *und* qualitativen Vielschichtigkeit und ihrer kollektiv geprägten Bildhaftigkeit zu zählen. Man muß dabei ferner etwa an das sogen. Epitheton ornans denken, das freilich vorwiegend auf Grund einer antiquierten Poetik-Terminologie noch immer vielfach zu eng als „Schmuck“ der Rede interpretiert worden i. t. und z. T. noch wird²⁰, während es in Wirklichkeit eine außerordentlich wichtige und interessante funktionale Erscheinung in der Volksdichtungssprache darstellt. Es wäre sodann auf die große Bedeutung der sogen. Formel in der Volksdichtungssprache einzugehen, mit der man sich wiederholt auseinandergesetzt hat und die die Sprache des Sprechers, Erzählers und Sängers stark beeinflußt. Hierher sollte man auch den sogen. Bildparallelismus rechnen, u. zw. in seinen beiden in der Regel miteinander verbundenen Erscheinungsformen, dem eigentlichen Bildparallelismus und dem sprachlich-syntaktischen Parallelismus, der ebenso in der grundsätzlichen Kollektivität der Volksdichtung wurzelt wie die übrigen Erscheinungen. Ein ganz besonderes Augenmerk verdienen jedoch die Modifizierungsmöglichkeiten, die durch die einzelnen Gattungen der Volksdichtung bedingt sind.

In ganz grober Einteilung lassen sich die Prosa- und die Versgattungen einander gegenüberstellen, wobei natürlich innerhalb dieser beiden Gruppen

²⁰ Vgl. etwa noch bei K.-H. Pollok, Studien zur Poetik und Komposition des balkan slawischen lyrischen Volksliedes. 1. Das Liebeslied. Göttingen 1964.

weitere Differenzierungen vorzunehmen wären. Es besteht z. B. ein erheblicher Unterschied auch in der volksdichtungssprachlichen Gestaltung zwischen dem erzählenden Heldenlied und dem lyrischen Volkslied, andererseits aber ebenso zwischen dem Heldenlied und dem Volksmärchen ähnlichen Inhalts. Für Untersuchungen der Volksdichtungssprache bieten sich übrigens gerade Vergleiche von Heldenliedern mit den inhaltlich und motivisch parallelen Prosamärchen an. Sie sind bisher wenig durchgeführt worden, weshalb an die aufschlußreiche Abhandlung „*Narodnye skazki o bogatyrjach russkogo eposa*“ (Moskau—Leningrad 1962) von A. M. Astachova erinnert sei. Die epische *Versdichtung* stellt den Sänger sicher vor ungemein komplizierte Probleme, an deren Bewältigung sich seine sprachschoferische, dichterische Qualität mit messen läßt. Dabei spielt die Frage der Wortauswahl für den Sänger eine besondere Rolle, da die Anforderungen der Versdichtungssprache weit über die Anforderungen der AlltagsSprache mit ihren „normalen“ Kommunikationssituationen sowie der Sprache der Prosavolksdichtung hinausgehen. Daran ändert sich auch durch die bekannte reiche Verwendung von Formeln nichts, von denen zwar behauptet wird, daß sie dem Sänger das „Dichten“ erleichtern, was jedoch nur in beschränktem Maße gilt, da 1) die Dichtung nicht *nur* aus Formeln zusammengesetzt wird und 2) der Einschub von Formeln, genau besehen, eine weitere Erschwernis darstellt, indem der Sänger nicht nur über einen relativ großen Wortschatz, sondern gleichzeitig über einen ausreichenden disponiblen Vorrat an sprachlichen Formeln verfügen muß. Außerdem hat er aber noch jenes Vokabular an „übertragenen“ Bedeutungen zu kennen, die für die Volksdichtungssprache so kennzeichnend sind, d. h. er muß in der Lage sein, mit den sigmatischen *und* semantischen Phänomenen umzugehen, die in den Bereichen sowohl des „einfachen“ Wortschatzes wie der „Formeln“ von Belang sind.

Ohne Zweifel wäre z. B. schon der quantitative Vergleich des Umfangs des sogen. aktiven Wortschatzes aufschlußreich auch für das Verhältnis der Alltagsrede des Dorfes zur Sprache der in diesem begrenzten Raum produzierten und reproduzierten Volksdichtung. Natürlich sind entsprechende Untersuchungen heute bereits außerordentlich erschwert, sollten jedoch trotzdem unternommen werden. Vielleicht wäre Makedonien mit seiner noch so jungen kodifizierten Schriftsprache dafür besonders geeignet. Der Wortschatz eines „gebildeten“ Erwachsenen schwankt je nach dem Grad seiner „Bildung“, dem durch den Verwendungzwang wesentlich mitbedingten quantitativen Umfang und natürlich den Erfassungskriterien, bei denen vor allem die Frage der Wortbildung bzw. -ableitung sowie der sogen. aktiven und passiven Wortkenntnis wichtig sein können. Die Schätzungen bewegen sich zwischen ca. 4 000 und 250 000 Wörtern. Allerdings werden ca. 60% der gesprochenen Sprache und 45% der geschriebenen Sprache mit lediglich etwa 200 Wörtern bestritten²¹. *Puškin* verwendet z. B. in allen Texten seiner Werke insgesamt 21 290 verschiedene Wörter; sein Wortschatz besteht jedoch zu ca. 80% aus den 2000 aktivsten Wörtern und nur zu 20% aus den übrigen,

²¹ B. N. Golovin, *Vvedenie v jazykoznanie*. Moskau 1966, S. 90, und P. R. Hofstätter, Psychologie. Frankfurt 1963, S. 275.

weniger aktiven 19 000 Wörtern²². Der aktive, produktive Durchschnittswortschatz der Alltagsrede im alten, in sich abgeschlossenen Dorf vor der allgemeinen Schulbildung war außerordentlich gering. *J. Vandries* schätzt, daß der „analphabetische“ Bauer für die gewöhnliche Kommunikation nur etwa 300 Wörter gebraucht²³. Möge diese Zahl nach neueren Untersuchungen der Sprachen von naturnahen Völkern auch viel zu niedrig sein, so ergibt sich doch schon aus solchen sicher nur sehr bedingt gültigen Angaben und dem relativ breiteren aktiven Wortschatz der Volksdichtungssprache in der gleichen Sprachgemeinschaft, für den regionale Wörterbücher erarbeitet werden sollten und der wohl nicht *nur* territorial, sondern auch in der einzelnen Gattungen verschieden umfangreich ist, dessen Abgrenzung gegenüber der Alltagsrede. Da aber das volksdichterische Wort, als Element des volksdichterischen Wortschatzes, wie erwähnt, nicht nur als sigmatische lexikalische Einheit, wie sie in der Regel durch die Alltagsbasissprache repräsentiert wird, sondern auch semantische und weitere Valenzen charakterisiert ist, wird ihm namentlich in der Volksdichtung ein besonderes Gewicht, eine Zwei- und Mehrdeutigkeit verliehen. Es ist jedoch zusätzlich auch in die Gefüge der spezifischen volksdichtungssprachlichen Traditionen (vgl. z. B. die sogen. Archaismen im weitesten Sinne) eingebettet und ist mehrfach und nicht individuell-willkürlich z. B. in Formeln, stehenden Epitheta, Parallelismen, Wiederholungen und anderen Redundanzphänomenen, Vergleichs- und Tropussystemen, Vers- und ggf. Reimzwang u. v. a. m. gebunden. Die Sprache der künstlerischen Literatur verwendet demgegenüber einen schon quantitativ und individuell bzw. subjektiv differenzierteren ausgeweiteten Wortschatz, u. zw. bei erheblichem einschränkendem Verzicht auf die in der Volksdichtungssprache vorhandenen potentiellen und realen Belastungen der einzelnen Wörter, deren Systeme bzw. spezifischen Bezugsgefüge in erster Linie natürlich der Produzent von Volksdichtungen beherrschen, die aber auch dem Rezipienten und dem Reproduzenten vertraut sein müssen. Das ergibt meist keine besonderen Schwierigkeiten, da es sich durchweg um von der jeweiligen Sprachgemeinschaft, somit kollektiv, gebilligte bzw. in ihr kollektiv gewachsene traditionelle sprachliche Verfahren und Mittel handelt. Auch in ihnen wird somit das wesentliche Merkmal der Volksdichtung, die Kollektivität, wirksam²⁴. Das heißt in unserem Fall, daß zunächst der Grundwortschatz kollektiv sanktioniert sein muß, was meist schon dadurch gegeben ist, daß es sich prinzipiell um das aktive *und* passive Wortmaterial einer konkreten Sprachgemeinschaft handelt; ferner ist die sigmatisch-semantische Komponente fast ausschließlich durch die Erlebnis- und Vorstellungswelt

²² B. N. Golovin, a. a. O., S. 93.

²³ A. A. Reformatskij, *Vvedenie v jazykoznanie*. Moskau 1967, S. 133.

²⁴ R. Jakobson und P. G. Bogatyrev haben seinerzeit (1929) eine geistreiche Parallele zum Verhältnis von Volks- und Kunstdichtung gezogen, indem sie jene mit der „langue“ und diese mit der „parole“ verglichen. Sie ist jüngst von M. Pop wieder aufgegriffen worden, ohne daß sie m. E. an Überzeugungskraft gewonnen hätte. Vgl. R. Jakobson und P. G. Bogatyrev, *Die Folklore als besondere Form des Schaffens*. In: R. Jakobson, *Selected Writings IV. Slavic Epic Studies*. The Hague—Paris 1966, S. 1—15, bes. S. 7, und M. Pop, *Der formelhafte Charakter der Volksdichtung*. In: *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde XIV*, Teil I. Berlin 1968, S. 1—15, bes. S. 3—5.

des jeweiligen gesellschaftlichen Milieus bestimmt; außerdem sind der Sänger und sein Publikum in der Regel in der gleichen Sprach- und Bildtradition verwurzelt und bekennen sich zu ihr; und schließlich sind Sänger und Publikum in ihren ethisch-sozial wesentlich mitbedingten ästhetischen Leistungs- und Bedürfniskriterien in hohem Maße gemeinschaftsgebunden. Diese vier Faktoren erscheinen neben anderen für die Volksdichtungssprache konstitutiv. Sie erleichtern den Produzenten in vielem das sprachliche Gestalten sowie den Reproduzenten und Rezipienten die kommunikative Auf- und Übernahme, stellen ihnen jedoch gleichzeitig ausschlaggebende Bedingungen, die sie berücksichtigen müssen und die es ihnen also gewissermaßen auch schwermachen.

Die im Versmaß liegenden zusätzlichen Komplikationen können allerdings durch die meist rezitativische Vortragsweise der erzählenden Versdichtungen „überspielt“ werden, indem die rezitativisch oder melodisch realisierte Versdichtungssprache der Sprache selbst manche „Freiheiten“ zu gewähren scheint, die weder in der Sprache der Prosagattungen noch in der Basisrede des bäuerlichen Alltags und auch nur mit beträchtlichen Einschränkungen in der Sprache der künstlerischen Literatur auftreten. Erinnert sei an die Phänomene der Wortfolge, der sonst unmotivierten Wiederholungen von Redeteilen (Präpositionen, Pronomina usw.), Satzbrechungen, Wortverlängerungen und -verkürzungen, Bewahrung von Archaismen oder Verwendung von Pseudoarchaismen u. a. m. Dieses Außerkraftsetzen sprachlicher Gesetzmäßigkeiten in der sogen. gebundenen Rede der Volksdichtung ist eine sehr auffallende Erscheinung²⁵ die sich noch viel ausgeprägter in den eigentlichen Liedern findet, d. h. in den Gattungen der Volksdichtung, die nur gesungen existent und an feste „Melodien“ gebunden sind. Hier gibt es weitere Möglichkeiten sprachlicher Verzerrungen und ggf. Verstümmelungen, so z. B. im russischen „gedehnten“ Lied mit seinen Wortabbrüchen (*slovoobryvy*), auf die die moderne sowjetische Musikfolkloristik, vor allem *I. I. Zemcovskij*²⁶, aufmerksam gemacht hat. Das Wort kann schließlich überhaupt „sinnlos“, d. h. seines signifikativen Gehalts entkleidet werden, während es semantisch geladen und pragmatisch relevant bleiben kann, u. zw. z. B. in Form von Interjektionen (im weitesten Sinn), Ausrufen, „Schreien“ und anderen wenig oder nicht organisierten Lautgruppen, die nicht selten Funktionen des Refrains ausüben. Das wirft übrigens die prinzipielle Frage auf, wie weit sprachliche „Deformationen“ im grammatischen, d. h. im semantischen, phonetisch-phonologischen und syntaktischen Bereich überhaupt gehen dürfen, um die sprachlichen kommunikativen Grundfunktionen noch zu gewährleisten. Daß dabei in der Volksdichtungssprache mit einer relativ großen Schwankungsbreite, einem breiten Spielraum gerechnet werden kann, steht außer Zweifel, und das Problem der semantischen, der phonetisch-phonologischen und der syntaktischen „Richtigkeit“ erhält damit in der Volksdichtungssprache seine unverwechselbare Eigenart. Wenn *V. D. Levin* erklärt, daß es darauf

²⁵ Vgl. dazu die erwähnte Studie von *B. Koneski* und etwa noch *H. Peukert*, Slawischer Wortakzent und Versiktus. In: Zeitschrift für Slawistik XII. Berlin 1967, S. 763—770.

²⁶ *I. I. Zemcovskij*, O vzaimosvazi teksta s napevom russkoj protjažnoj liričeskoy pesni. In: Russkij fol'klor V. Moskau-Leningrad 1960, S. 219—230.

ankomme, zu zeigen, wie, auf welchen Wegen die Sprache zum Element der „Sprache“ der Kunst werde, ohne dabei aufzuhören, Sprache im üblichsten Wortsinne zu sein²⁷, so wird er zwar auch der Volksdichtungssprache grundsätzlich gerecht, fordert jedoch zu gewissen Einschränkungen bzw. Präzisierungen in der skizzierten Richtung heraus, deutet freilich ebenso jene Spannweite der sprachlichen Realisierungen bereits mit an. Solche wesentlichen Momente zeigen aber, wie in sich differenziert das Phänomen Volksdichtungssprache ist, u. zw. insbesondere auch in seiner gattungsmäßigen Bedingtheit und in seinen unterschiedlich engen Bindungen an andere, extra-sprachliche Ausdrucksmittel, mit anderen Worten durch den Grad und die Strukturqualität des Synkretismus der Folklore. Diese sehr komplizierten Erscheinungen sind sprachwissenschaftlich bisher nicht genügend untersucht und sprachtheoretisch kaum ausgewertet. Exakte Analysen sind allerdings erst möglich geworden, seitdem zuverlässige Aufzeichnungen und Ausgaben von Volksdichtungen in ihrer realen Gestalt, also mit Text und ggf. Melodie sowie ohne „Stilisierungen“, zur Verfügung stehen. Wie weit ein drittes Element synkretischer Folklore, der Tanz, auch in die sprachliche Gestaltung der Volksdichtung hereinspielt und damit das Phänomen der Volksdichtungssprache noch zusätzlich beeinflusst, bleibe dahingestellt, wäre aber ebenfalls genauerer Analysen wert.

Die vorgenommenen Erwägungen erlauben folgende Schlüsse: Es ist angebracht, die Funktionalstile prinzipiell zunächst in zwei Gruppen einzuteilen, u. zw. 1) in die Stile der nichtkünstlerischen Sprache, d. h. der Sprache ohne künstlerisch-ästhetische Determiniertheit, und 2) in die Stile der Sprache von Wortkunstwerken, d. h. der künstlerisch-ästhetisch determinierten Sprache. Aus unserer speziellen Sicht könnte man die Sprache der ersten Gruppe als merkmallos, die Sprache der zweiten Gruppe als merkmalhaft bezeichnen. Die Funktionalstile der nichtkünstlerischen Sprache bzw. Rede sind in ihrer Aufgliederung umstritten, bilden aber insofern eine einigermaßen einheitliche Gruppe, als sie gegenüber der Sprache von Wortkunstwerken funktional und auf Grund distinktiver Merkmale abzugrenzen sind. Die Sprachstile der Wortkunstwerke werden jedoch keineswegs lediglich durch „Sekundärfunktionen“ geprägt, sondern heben sich insgesamt durch mehrere relevante und nicht nur akzidentielle Eigenschaften von jenen ab. Bei der Sprache von Wortkunstwerken ergibt sich unseres Erachtens die Notwendigkeit einer Unterteilung in a) die Sprache der Volksdichtung und b) die Sprache der sogen. künstlerischen Literatur. Diese Differenzierung erweist sich als sinnvoll und zweckmäßig schon infolge der grundsätzlichen konzeptionellen Charakteristika einerseits der „Kollektivität“ der Volksdichtung und andererseits der „Individualität“ der künstlerischen Literatur. Das führt zu ganz wesentlichen Unterschieden auch im Bereich der Stilistik, die sich aber nicht einfach auf die Opposition: mündlich — schriftlich reduzieren lassen, da diese nur äußerliche und nicht einmal unbedingt obligatorische Symptome signalisiert. Weitere Analysen und Synthesen sollten in dieser Richtung versucht werden.

²⁷ V. D. Levin, O meste jazyka chudožestvennoj literatury v sisteme stilej nacionaľ'nogo jezyka. In: Voprosy kuľtury reči I. Moskau 1955, S. 29.

СПЕЦИФИКАТА НА ЈАЗИКОТ НА НАРОДНАТА ПОЕЗИЈА

(Резиме)

Во лингвистичко-стилистичкото истражување се прави многустраница разлика меѓу неуметничките јазични односно говорни стилови и оние на уметничката литература, но сепак се пренебрегнува народната поезија. Соодветното специфично значење на тн. традиционална народна поезија се истакнува со тоа што ја претставува зборовно-уметничката изразна форма пред сè на селското население, која е притоа скоро исклучиво упатена на усно предаваниот, ненормираниот и не задолжително кодифицираниот народен јазик на својата средина. Во нејзината сфера можат меѓутоа покрај другото комплексно да дејствуваат следните историски-категоријално сфаќени јазични „варијанти“ — секоја, секако, со различен интензитет до неговата нулева вредност: секојдневниот говор на селото (дијалектот) — јазикот на народната поезија — наддијалектиот, надрегијоналниот јазик, (*Koine*) — пишаниот јазик — јазикот на литературата. Притоа е веќе секојдневниот или говорниот јазик на селото, и како основен јазик на народната поезија, покрај сета релативна системна затвореност во себе, доста издиференциран. Јазикот на народната поезија е надвор од тоа поради својата особена функција и поради своите особени претпоставки потенцијално поизразен отколку функционално поинаку ориентираниот секојдневен говор на истата јазична заедница. Во јазикот на народната поезија јазично-комуникативните основни функции се реализираат принципијелно „колективно“ и со тоа се и длабоко сврзани со „колективните“ јазични средства, кои „типичните“ ситуации, настани и чувства треба да ги доведат до еден „типичен“ и истовремено естетски релевантен јазички израз. Феноменот на јазикот на народната поезија станува на крајот уште покомплициран со условеноста од жанрот и со поврзувањето со екстра-лингвистичките изразни средства, што значи, најпосле, со степенот и структуралниот квалитет на синкетризмот на фолклорот. Македонскиот јазик на народната поезија се покажува како посебно пригоден објект на истражување во врска со оваа проблематика.

ЈОРДАН ПОП-ЈОРДАНОВ

Дојисен член ЈОРДАН ПОП-ЈОРДАНОВ

Роден е во Велико Градиште, СР Србија, во 1925 година. Дипломирал на Филозофскиот факултет во Скопје и на Електротехничкиот факултет во Белград. Докторирал во Белград во 1964 година. Винчен соработник е во Институтот „Борис Кидрич“ во Винча и вонреден професор на Универзитетот во Белград.

Дојисен член на МАНУ е од 1969 година.

Објавил бројни научни трудови во областа на физиката и нукларната техника, а особено во областа на термализацијата на неутроните и теоретската физика на нуклеарните реактори.

ЗА ТЕРМАЛИЗАЦИЈАТА НА НЕУТРОНИТЕ ВО ХЕТЕРОГЕНИ СРЕДИНИ

1. Неутронот, бидејќи е составна частичка на атомското јадро, претставува основа на сознанијата за структурата на супстанцијата, и во исто време, бидејќи е електрично неутрален — основна алка во користењето на јадрената енергија преку фисија во нуклеарните реактори. Физиката на нуклеарните реактори спаѓа во оние современи дисциплини кои својот полн развигот го достигнаа речиси мигновено. Да се потсетиме дека фисијата на јадрото е откриена во 1938, а само четири години подоцна остварена е првата верижна реакција и првиот реактор станува критичен. Природно е што теоријата на реакторите од својот почеток презема многу методи кои веќе беа успешно применувани во други области на физиката — во прв ред во статистичката физика и во квантната механика. Од своја страна методите на теоретската и математската физика развиени во областа на теоријата на реакторите, денес сè повеќе се користат во други области на современата физика, како што се физиката на плазмата, на цврстото тело и на зрачењето. Тоа интердисциплинарно проникнување посебно е карактеристично за проблемот на кој по овој повод ќе се запреме.

При теоретското испитување на проблемите од разни области на физиката и техниката, физичкиот модел на реалниот процес, изразен во форма на математски равенки, се решава низ два основни приода — аналитички и нумерички. Аналитичките методи (коишто се во принцип точни) резултираат во експлицитна функционална зависност на бараната физичка величина од определени променливи, додека при нумеричките методи (коишто се повеќе или помалку апроксимативни), оваа зависност се добива како скуп на дискретни цифрени вредности. Во практиката пак, егзактните аналитички решенија по правило се возможни само при релативно прости случаи, така што при низа посложени но значајни проблеми мора да се прибегнува до груби апроксимации или пак да се применуваат обемни нумерички методи. Голем импулс за развојот и примената на последните методи даде и брзиот развигот на дигиталните компјутери. Меѓутоа, често се губи од предвид една иманентна предност на аналитичките методи, а тоа е што тие овозможуваат постојан увид во физичката суштина на проблемот во текот на решавањето. На тој начин аналитичкиот период, и при сложени проблеми, може да даде шанси — низ анализирање и селекција на одделните ефекти, па

и со користење на физичката интуиција, подобро да се запознае самата појава и порационално да се дојде до конечни резултати. Резимирајќи некои сопствени исследувања на една сложена и интердисциплинарна проблематика, каква што е термализацијата на неутроните во хетерогени средини, ќе се обидам да ја анализирам ефикасноста на наведените методолошки приоди, а посебно на споменатата постојана интеракција и повратна врска меѓу физичката суштина и математските форми во сите фази на истражувањето.

2. Физичката теорија на нуклеарните реактори, како теорија на уреди во кои масовно се одигруваат разни нуклеарни реакции предизвикани од неутрони, пред сè има за цел да го определи бројот на одделните реакции во единица време и волумен, којшто пак претставува производ на неутронскиот флукс (Φ) и макроскопскиот ефективен пресек за соодветната реакција (Σ_i , i — вид на реакцијата: фисија, зафат или расејување).

Според тоа целата теорија на нуклеарните реактори може да се подели на:

а) теорија на движење и размножување на неутроните (транспортна теорија) чиј предмет е распределбата на Φ . Тука најчесто се користат законите на класичната статистичка физика без влегување во суштината на нуклеарните процеси (поединечни судири);

б) теорија на нуклеарните процеси во реакторот чиј предмет е Σ . Тука широко се применуваат законите на квантната механика.

Природно, во реална положба двете групи на процеси иерархично се поврзани. Типичен случај кога оваа поврзаност доаѓа до полн израз е термализацијата на неутроните која претставува збир на сите појави што настануваат кога енергијата на неутроните при успорувањето станува споредлива со енергијата на термалното движење на атомите на средината (модераторот). Нуклеарното гориво токму во оваа област на енергијата има изразито голем пресек за фисија, така што во најголем број практични случаи единствено неутроните од оваа енергетска област можат да остварат верижна реакција.

Сè додека енергијата на неутроните што се раѓаат од фисијата како брзи (средна енергија околу 2.10^6 eV) не опадне на неколку eV, јадрата – мети може да се сметаат како слободни и во мирување. Меѓутоа, под оваа вредност успорувањето се усложнува поради специфичните ефекти што при повисоките енергии се занемарливи. Тоа се термалното движење на атомите на модераторот, квантните енергетски нивоа од хемиските сили што ги сврзуваат атомите во молекулите или кристалите и интерференцијата меѓу неутронските бранови расеани од разни јадра на истиот молекул или кристал. Дејствувањето на сите овие ефекти е истовремено, така што во практиката тие тешко можат да се издвојат.

Како резултат на ова се добиваат сложени промени на пресек за расејување и на средна загуба на енергија при судир што претставуваат коефициенти во транспортната равенка за неутроните. Поради тоа определувањето на спектрите на неутроните како решение на енергетски

зависната транспортна равенка станува во оваа област мошне сложено. Проблемот уште повеќе се комплицира во случај на хетерогени средини (какви што се на пр. ќелиите на нуклеарни реактори) поради комбинираната просторно-енергетска зависност на неутронската распределба.

Иследувањата во областа на теоријата на термализацијата на неутроните се значајни како за разбирање на самиот процес на термализацијата, така и за решавање на низа практични задачи поврзани со познавањето на термалните спектри на неутроните (пресметнување на реакторски параметри, интерпретација на експерименти во неутронската и реакторската физика, пресметнување на производството на радиоактивните изотопи и сл.). Притоа, во сите овие случаи, и барањата во поглед на точноста на резултатите се различни.

Ефектите на термализацијата на неутроните посебно се изразени кај енергетските реактори, бидејќи тука се работи за поголемо поместување на спектарот, за построги барања во поглед на вишокот на реактивноста и нагласената улога на изгорувањето на нуклеарното гориво. Од друга страна, термализационите ефекти се интересни и за физиката на течната и на цврстата состојба, каде што се користи неутронска спектроскопија. На тој начин теоријата на термализацијата на неутроните претставува и врска помеѓу фундаменталната физика и нуклеарната инженерија.

3. Иако самата појава на термализација на неутроните е откриена уште во 1936 година¹, кон решавањето на овој проблем, за случајот на хетерогени мултиплективни средини, се пристапува дури во последнава деценија, во прв ред во врска со брзиот развој на енергетските нуклеарни реактори. Како резултат на тоа денес веќе постојат многубројни термализациони кодови за дигитални компјутери (само во САД се користат над 30 такви кодови². Притоа, веќе во првите трудови³,⁴ се набележани двата основни приода во третирањето на овој проблем — нумерикиот и аналитичкиот.

Првата и досега најмногу користена нумеричка метода е методата на Хонек⁵. Тој поаѓа од интегралната транспортна равенка, па областите на променливите ги дели на поголем број просторни и енергетски групи. Така добиениот систем од неколку стотини линеарни равенки, којшто претставува мултигрупна транспортна равенка, се решава нумерички итеративно на дигитални компјутери. Наспроти мошне големата обемност, методата на Хонек поради својата точност набргу станува широко применувана во центрите кои располагаат со дигитални компјутери од

¹ Fermi, E., Sul moto dei neutroni nelle sostanze indrogenate, *Ricerca Scientifica* 7 (2), 13 (1936). (Англиски превод: AECD-NP-2385).

² Honeck, H. C., Methods Currently Used to Compute Spatially Dependent Thermal Neutron Spectra, Proc. IAEA Symp. on Neutron Thermalization and Reactor Spectra, Ann Arbor, Vol. I (1968) 521.

³ Honeck, H. C., The Distribution of Thermal Neutrons in Space and Energy in Reactor Lattices, Paris I and II, Nucl. Sci. and Engng. 8 (1960) 193.

⁴ Галашин, А. Д., О термализации нейтронов в гетерогенном реакторе. Зборник „Нейtronая физика“ (1961) 46.

голем капацитет. Денес се во употреба и други нумерички методи со иста и дури поголема точност, меѓутоа, тие се уште пообемни и помалку практични од Хонековата.

Од аналитичките методи за решавање на проблемот на термализацијата на неutronите во хетерогени реактори најкарактеристична е Галаниновата⁴, која поаѓа од интегродиференцијалната транспортна равенка. За да се овозможи аналитичко решение, во модераторот се применува моделот на тежок гас и се занемарува апсорцијата, а во нуклеарното гориво се занемарува успорувањето на неutronите. Покрај тоа, во двете области се применува дифузионата апроксимација. Анализирајќи ги добиените резултати, авторот заклучува дека и во геометриски прости случаи (како што е третираниот случај на горивна прачка во бескраен модератор), дифузионото третирање на термализацијата на неutronите во хетерогени средини доведува до значителни грешки. Слични се заклучоците и од други постојни аналитички методи. На тој начин аналитичкиот третман, кој инаку во принцип е поточен од нумеричкиот, во комплексниот случај на термализацијата на неutronите во хетерогени средини се покажа далеку понеточен, и дури неприменилив.

Следствено, како основна задача во овој случај се поставува надминувањето како на обемноста на недифузионите нумерички третмани, така и на неточноста на дифузионите аналитички третмани. Решавањето на оваа задача би требало да резултира во теорија која во исто време би била и недифузиона и аналитичка, и која за разлика од нумеричките приоди би обезбедила појасна физичка слика на појавите и побрз начин за практични пресметнувања. Во текстот што следи ќе се обидам да ги резимирам поважните резултати од некои свои истражувања во овој правец, со посебен акцент врз методолошките аспекти.

4. Најпрво да ги анализираме и валоризираме поединечните физички ефекти и соодветните апроксимации кои доаѓаат во обсир за примена при аналитичкото третирање на термализацијата на неutronите во хетерогени мултиплективни средини.

Занемарување на успорувањето е оправдано под услов средната логаритамска загуба на енергијата при судир (ξ) да е занемарлива, што е исполнето за тешките јадра. Поради тоа горната претпоставка е оправдана практично за сите нуклеарни горива.

Моделот на едноатомскиот гас претпоставува Максвеловска распределба на брзините на атомите на модераторот, па со доволна точност го опишува ефектот на термалното движење на нивните јадра. Ефектите на хемиската врска врз средната загуба на енергијата при судир можат да се земат во обсир со усвојувањето на соодветни ефективни маси. Зависноста на неutronските пресеци од енергијата може да се смета врз основа на изворни експериментални податоци. При овие претпоставки применената на моделот на тежок гас без апсорција во модераторот при определувањето на енергетскиот спектар на неutronите би била практично оправдана за сите модератори со исклучок на силените апсорberи (како што е лесната вода).

Како главен извор на погрешноста останува примената на дифузионата апроксимација. Меѓутоа, токму аналитичкото решавање на енергетски зависната транспортна равенка на неутрони во хетерогени средини се покажува неможно без примена на оваа апроксимација.

Следниот чекор е анализирањето на ефектите на дифузионата апроксимација во одделни средини. Како резултат на ова се заклучува дека оваа апроксимација доведува до значителни грешки, во прв ред во самото нуклеарно гориво, бидејќи тука се работи за силно апсорбирачка средина. Од друга страна, за модераторските средини, кои по правило не се силни апсорбери, примената на дифузионата апроксимација може да се смета оправдана.

Врз основа на горното се доаѓа до идејата модераторот да се третира по модифицираниот модел на тежок гас во дифузиона апроксимација, а во горивото на некој начин оваа апроксимација да се избегне.

Под горната претпоставка, за модераторот се добива парцијална диференцијална равенка, чие решение понатаму се бара во форма на развој во својствени функции на разделените енергетски и просторни оператори. Како резултат на ова се добиваат решенија за асимптотски случај⁵ (коешто физички одговара на бесконечен модератор) и за конечна реакторска келија.⁶

5. Примената на дифузионата апроксимација во областа на нуклеарното гориво се избегнува со воведување на енергетски зависен граничен услов. Се претпоставува дека на површината на горивото за секоја енергија на неутроните постои соодветен граничен услов кој потоа се определува без користење на дифузионата апроксимација. Притоа се применува методата на балансот на неутроните, а горивото се третира како сив цилиндар со веројатност на апсорпцијата определена преку влезните и излезните струи на неутроните. Изразувајќи ја понатаму горната веројатност преку веројатноста на избегнувањето (P) се добива конечна формула за енергетски зависниот услов на површината на горивото⁵:

$$\lambda = \lambda_o + \frac{4}{3} \left[\frac{Q(E)}{\bar{l}_o \Sigma_{ao}(E)} - \frac{1}{2} \right]$$

$$Q(E) = P^{-1}(E) \Sigma_{ao}(E) \bar{l}_o / 2$$

каде што \bar{l}_o претставува средна хорда, а Σ_{ao} пресек за апсорпција во горивото. На овој начин $\lambda(E)$ се изразува преку $P(E)$, кое пак се пресметнува директно како функција на извоните пресеци за горивото.

Врз основа на горната формула анализирана е зависноста на граничниот услов од енергијата, а за разни полупречници на горивни еле-

⁵ Поп-Јорданов Ј., Термализация лейронов в гетерогенном реакторе, ИТЭФ 133, Москва (1963).

⁶ Pop-Jordanov, J., An Analytical Method for Neutron Thermalization Calculations in Heterogeneous Reactors, P/705 in: A/Conf. 28/1, Vol. 2, New York 1965, 126

менти.⁷ Во сите случаи е добиено мошне значително отстапување од константната вредност (што соодветствува на моногенеретскиот третман, т. е. со занемарена термализација). Тоа наедно покажува дека и теоријата на пертурбацијата е неадекватна во овој случај.

6. Добиените изрази за распределбата во модераторот и за граничниот услов можат да се поврзат еден со друг, генерализирајќи ја на енергетски зависен случај моногенеретската релација за λ изразено како логаритамски извод на густината на неutronите. Интегрирајќи го вака добиениот израз по енергија со користење на ортогоналноста на Лагеровите полиноми, се доаѓа до бесконечен систем на алгебарски равенки, чие решение претставуваат коефициентите a_n .

Од друга страна, величините кои ја карактеризираат распределбата на термалните неutronи во ќелијата на реакторот (факторите на депресија, средната енергија, и неutronската температура) можат да се изразат преку истите коефициенти a_n . Така на пр., поаѓајќи од дефиниционите релации и користејќи ги усвоените апроксимации и веќе добиените изрази за распределбата во модераторот, граничниот услов, влезните и излезните струи, по низа математски операции се добива,⁶ за факторите на депресија на неutronите во горивото и во модераторот, респективно

$$F_f = \frac{\sum_{n=0}^{\infty} a_n g_n}{\sum_{n=0}^{\infty} a_n h_n}$$

$$\varphi_n = \int_0^{\infty} \varphi_n(E) Q(E) dE, \quad h_n = \int_0^{\infty} \varphi_n(E) dE$$

$$\varphi_n(E) = \sqrt{E} e^{-E} L_n^{(1)}(E) \lambda^{-1}(E) \Sigma_{ao}^{-1}(E)$$

$$F_m = \frac{\frac{f(r)}{f(\rho)} + \frac{2\rho}{R^2 - \rho^2} \frac{1_o}{\sqrt{3\xi}} \frac{1}{a_o} \sum_{n=1}^{\infty} \frac{a_n a_n}{n Z_n}}{1 + \frac{1}{a_o} \sum_{n=1}^{\infty} a_n a_n}$$

$$a_n = \frac{1}{\sqrt{\pi}} \frac{\Gamma\left(n + \frac{1}{2}\right)}{n!}$$

⁷ Pop-Jordanov, J., Određivanje „disadvantage“ faktora goriva sa uračunavanjem energetcke raspodele neutrona, Proc. VIII konf. ETAN, Zagreb (1964).

$\bar{f}(r)$ претставува средна вредност на енергетски независиот член на распределбата на неутроните во модераторот, $I_0 = 1 / (\Sigma_{s_1} \sqrt{3\xi})$, ρ и R — полупречници на горивото и на ќелијата, респективно.

Проблемот на конвергентноста често претставува пречка за практичната применливост на теоретските методи. Анализите на горните релации покажаа дека сите подинтегрални криви брзо конвергираат со растежот на енергијата, како и коефициентите a_n со n .

Пресметнувањата по наведените формули може да се вршат и на обични столни машини за сметање. Покрај тоа направена е програма и за дигиталниот компјутер ЦУЗЕ 3—23 (програма АНТЕР)⁸.

7. Во ова излагање не ги наведуваме поединечните бројчани резултати добиени со примена на описаната метода. Тие се публикувани во напред цитираните сопствени трудови, како и во некои други⁹, ¹⁰, ¹¹ и ¹². Споредувањата на овие резултати со други теоретски и експериментални податоци ги потврдија теоретските очекувања. По точноста резултатите ја надминуваат дифузионата теорија и, за случај на слабо апсорбирачки модератори (тешка вода и графит), се споредливи со недифузионите нумерички методи (на пр. на Хонек). Наедно, времето на сметањето е мошне кусо.

Покрај тоа, прикажаниот аналитички третман поаѓа од изворни податоци за нуклеарните пресеци без претпоставка на $1/v$ зависноста, така што тој може да се примени и при анализите на изгорувањето и измената на нуклеарното гориво, при што резонанците во пресекот за апсорпција на плутониумот се од особено значење. Вклучувањето во ваквите програми на недифузионите мултигрупни нумерички методи, како што се интегралната транспортна метода (Хонек), методата Монте Карло и методата на дискретни ординати, практично е непогодно поради обемноста.

Описанот третман во сегашната фаза е ограничен на цилиндричните горивни елементи, така што наведените формули во овој облик се неприменилви за случај на сложени горивни елементи (на пр. снопови). Во овие случаи аналитичкото третирање на термализацијата во хетерогените реактори досега е безуспешно, па за статички пресметнувања се користат обемни нумерички методи, во прв ред методата Монте Карло.

Ако пак се работи за програмите за изгорувањето и измената на нуклеарното гориво при сложени горивни елементи, тогаш очигледно и

⁸ Pop-Jordanov, J., Faktori mikroraspodele neutrona u teškovodnim i lakovodnim rešetkama, SRF-2/14 R, Herceg-Novи, sept. 1966.

⁹ Voríšek, M., Razložení histoty absorpcie tepelných neutronů v palivových článkách z prirodniho uranu, Československa akademie ved, UJV 907 (1964).

¹⁰ Arkuszewski J., Kulikowska T., Space-Energy Thermal Neutron Distribution in the Reactor Cell, IBJ 534 (1964) Warshaw.

¹¹ Adamski, L., et al., Microscopic Neutron Flux Distributions in Unit Cells of Critical Assemblies of the NPY-Project, P/499 in: A/Conf. 28/1, Vol. 3, New York 1965, 284.

¹² Stamm'ler R. et al., Neutron Thermalization in Reactor Lattice Cells: An NPY-Project Report, Vienna 1966.

аналитичките и нумеричките методи сè уште се недоволно практични. Затоа во ваквите програми денес уште се користат разни моногенеретски методи (на пр. ¹³). Наполно задоволителни практични решенија на овој проблем, според моето мислење, би можело најуспешно да се постигнат преку соодветни комбинирања на аналитички и нумерички периоди. Извесни испитувања во таа смисла се преземени во групата за теоретската реакторска физика во Винча¹⁴, ¹⁵, ¹⁶ и ¹⁷. Во прв ред се работи со методите на сферните хармоници, на енергетските точки и на веројатноста на судирите, а со стремеж максимално да се искористат предностите и на аналитичките и на нумеричките периоди.

8. Со наглoto зголемување на брзината и капацитетот на дигиталните компјутери, извесен број физичари и инженери предвидуваат апсолутна надмоќност на нумеричките над аналитичките методи во испитувањата на посложните теоретски и практични проблеми. Во таа смисла пред неколку години владееше приличен пессимизам и во однос на иднината на аналитичките периоди во изучувањето на термализацијата на неutronите. Меѓутоа, развојот на испитувањата на термализацијата во најново време, посебно во континентална Европа, ги демантира овие претсказувања.

Карактеристичните предности и недостатоци на аналитичкиот период дојдоа до полни израз во изложените испитувања на една физички сложена појава, каква што е термализацијата на неutronите, и тоа во еден комплициран систем, каков што е хетерогената средина. Наедно се покажа дека при оваа типична комплексна и интердисциплинарна проблематика аналитичките и нумеричките методи во однос на предностите и недостатоците се во голема мера комплементарни. И двата периода имаат иднина, а посебно нивните синтези.

Jordan Pop-Jordanov

ON NEUTRON THERMALIZATION IN HETEROGENEOUS MEDIA

(Abstract)

In theoretical investigations of problems from different fields of physics and engineering, the exact analytical solutions are limited only to relatively simple cases. Consequently, in a number of more complicated but important

¹³ Pop-Jordanov J. et al., Compensation of Low Burn-up Limits of Metallic Uranium in HW Reactors by Adjusting the Refuelling Scheme, Proc. IAEA Symp. on HW Power Reactors, Vienna (1968) 697.

¹⁴ Mataušek, M., A Method to Solve Multigroup P_3 Equations in Cylindrical Geometry, Nukleonik, **12** (1968) 45.

¹⁵ Fredin E. et al., Discrete Energy Representation of Thermal Neutron Spectra in Uranium-Plutonium Lattices, Nucl. Sci. Engng. **36** (1969) 315.

¹⁶ Pop-Jordanov J., Neutron Thermalization in Reactor Cell, Kernenergie, **9** (1969) 288.

¹⁷ Boševski T., An Improved Collision Probability Method for Therman Neutron Flux Calculation in Cylindrival Reactor Cell, to be published in Nucl. Sci. and Engng

problems one has to resort to oversimplifying assumptions, otherwise the only possible approach is numerical, connected with the use of large digital computers.

In this presentation some investigations performed by the author on physically complex phenomena (like the neutron thermalization) in a complicated system (like a heterogeneous medium) were summarized, emphasising the methodological approaches.

It was especially shown how the applicability of analytical approach can be improved making use of its immanent advantage consisting in offering the possibility of permanent insight in the physical essence during the course of solving problems. Consequently, it was possible to benefit from full scale usage of the interactions and feedbacks between physical models and mathematical forms, together with continual analyses and selections of the relevant physical effects, through all phases of investigations.

As compared to precise numerical procedure, this approach resulted in approximately the same accuracy, but shorter computing time and better physical understanding of the phenomena. On the other hand, the domains of validity of the obtained solutions were restricted to certain compositions of the media.

Through investigation of this typical complex and interdisciplinary problem some general conclusions concerning the prospective of analytical and numerical methods were drawn up. Specifically, the relative advantages, complementarity and possible synthesis of both approaches were pointed out.

СИНИША СТАНКОВИЋ

Академик СИНИША СТАНКОВИЌ

Роден е во Заечар 1892 година. Дипломирал на Универзитетот во Гренобл, Франција во 1918 година а во 1921 година докторирал на истоимен Универзитет. Редовен професор е на Филозофскиот факултет во Белград од 1924 година.

Редовен член е на САНУ, а дойисен член на ЈАЗУ, на Академијата на наукиште во Нанси и Праја и и почесен доктор на наукиште на Универзитетот во Гренобл. Дойисен член на МАНУ е од 1969 година.

Објавил голем број научни трудови во областа на биолошкиште науки.

ИСТРАЖИВАЊА НА МАКЕДОНСКИМ ЈЕЗЕРИМА

Као ново изабрани члан Македонске академије наука и уметности, желим да се у уводу мог приступног предавања још једном срдачно захвалим на високом признању које ми је учињено избором за члана највише македонске научне установе. Два су мотива који ме побуђују да ту захвалност посебно подвучем. Први је мотив осећање искрене радости што као грађанин југословенске социјалистичке заједнице доживљајем бујни процват македонске културе, који се остварује под условима националне слободе и суверености. Други је мотив емотивне природе. Моји дедови воде порекло из македонске средине, из Гостиварског краја, одакле су се доселили у Србију средином прошлог века, нагнани зулумом вековног окупатора. У томе свакако лежи корен моје спонтане наклоности према македонској средини, њеним људима и њеној природи, а исто тако и мотив мојих скромних напора да својим научним радом донекле допринесем развоју научног живота своје старе постојбине.

Главни део моје дугогодишње научне делатности посвећен је истраживању живог света македонских вода, претежно великих језера, о чијем су особеном саставу, животу и историји постојали сасвим оскудни подаци, засновани на запажањима претежно иностраних научника у току краткотрајних екскурзија. Ближа систематска испитивања тог воденог живог света почињу тек по завршетку Првог светског рата и њих преузимају у првом реду југословенски истраживачи, уз организовану сарадњу већег броја иностраних биолога, међу њима Чеха и Польака. Та су испитивања била у знатној мери стимулирана резултатима класичних географских и геоморфолошких студија балканских језерских котлина које је још крајем прошлог века обавио велики југословенски географ Јован Цвијић. Оснивањем Хидробиолошког завода на обалама Охридског језера у 1935 години створен је истраживачки центар, у коме је формиран солидан научни кадар младих македонских биолога, који су на себе преузели посао систематског проучавања живог света тог великог македонског слатководног мора, уз сталну сарадњу са другим југословенским и иностраним научницима и моју активну помоћ. У току последње три деценије, резултати делатности Охридског хидробиолошког завода нису изостали. Охридско језеро, по свом особеном живом насељу, данас је познато у светској научној јавности као јединствен природни споменик Европе и читаве палеарктичке области. У

току времена постепено је формулисана основна проблематика истраживања охридског живог света, његове дуге и сложене историје и данашњих услова његовог одржавања, али исто тако и проблематика везана за истраживања живог света осталих македонских великих језера, посебно оних која припадају егејској језерској зони.

Не улазећи ближе у историјат хидробиолошке делатности на македонским водама, желео бих да у овом предавању истакнем два основна проблема везана за истраживања македонских језера схваћених као целовити лимнички екосистем, у чијем сам решавању лично учествовао, и који још увек захтевају да буду увршћени у програм наредних продубљених истраживања.

Први проблем односи се на врло висок степен ендемизма фауне и флоре Охридског језера. Изузетно богатство у ендемичним облицима сусреће се пре свега у саставу већине фаунистичких група, у којима број таквих облика износи међу међу мекушцима читавих 90%, међу ендопаразитским инфузоријама 88%, међу планаријама 71%, олигохетним црвима 64%, рачићима остракодима 66%, рибама 60%. И у свим осталим животињским групама нађени су ендемични облици, иако у мањем проценту.

Ендемизам је дакле упадљива црта састава охридског живог света. У овом погледу, Охридско језеро подсећа на извесна друга језера света, у првом реду на Бајкал у Сибири, као и нека друга, Тангањика у Африци на пример. То су ретка велика и дубока језера, у исти мах и сразмерно знатно старија по свом пореклу, чији се живи свет такође одликује високим степеном ендемизма, по чему су, као и Охридско, позната у свету. У питању су дакле древне језерске површине, постале још пре Леденог Доба, као и само Охридско језеро, чије порекло силази дубоко у геолошку прошлост, у терцијарну епоху, пре појаве человека на Земљи. Већ по томе се сва та стара језера, заједно са Охридским, одвајају од већине осталих језера света, далеко млађих по свом пореклу. Та су језера, још у самом почетку њиховог живота, насељили елементи старе терцијарне водене фауне, која је иначе на другим местима највећим делом изумрла, док су се њени аутентични остаци очували у старим језерима благодарећи дугом трајању њихове егзистенције. Охридско језеро, као и остала поменута стара језера, представља гигантско прибежиште терцијарних реликата, врсту природног музеја живих фосила који су се само у њему одржали до данас. Ближа истраживања показала су да су се у Охридском језеру очували например многоbrojni живи остаци данас готово сасвим изумрле групе мекушаца Пиргулина, која је некад насељавала велики број ишчезлих балканских језера, оставивши за собом бројне фосилне остатке у старим језерским седиментима. Сличан је случај и са врстама пужева ендемичног охридског рода *Carinogyraulus*, чији су најближи сродници живели још врло давно у терцијарно доба и који су на другим странама потпуно изумрли. Њихови фосилни остаци наводе се данас у науци као један од најбољих примера изумрлог терцијарног света. У Охридском језеру међутим очувало се више врста тих давно изумрлих животиња и њихово ближе проучавање може нам дати

далеко бољу представу о томе како су изгледали и како су живели ти стари организми којих данас више нема.

Још је интересантније откриће ендемичне охридске спужве која живи у већим дубинама језера и описана је као нови род *Ochridospongia*. Овај чудни охридски становник достиже величину до 12 см и по облику личи на морског јежа без бодљи. По својој грађи, охридска спужва подсећа на прастаре ендемичне спужве Бајкалског језера, и она је несумњиво један од последњих остатака некадашње терцијарне фауне која је била распострањена на читавом Еуразијском копну. Охридска спужва је један од најречитијих доказа древне старости охридске фауне.

Најзад, леп пример ендемичних становника Охридског језера пружају и охридске рибе, као што су „летница”, чувена „риба од Орида” из народних песама, и риба „белвица”, које искључиво живе у Охридском језеру. То су необично цењене врсте пастрмки, које такође представљају остатке преглацијалне фауне, што су се у овом језеру очували кроз дуги низ векова.

Наведени примери илуструју велику старост охридске фауне, чије порекло треба тражити у геолошкој епохи пре Леденог Доба. Већа или мања сродност охридских ендемичних облика са терцијарним фосилима даје нам за право да охридску фауну сматрамо као један од последњих остатака старог воденог живота света, који је у терцијару насељавао воде европског копна. Ти су се остаци очували у прозирној води Охридског језера као прави живи фосили, данас у пуном активитету живота.

Пред истраживачима се данас јасно оцртава програм даљих студија порекла и одржавања охридских терцијарних реликата. У питању је пре свега недовољно позната историја насељавања Охридског језера од момента његовог постanka и у току његовог дугог живота. Настало још у млађем терцијару (плиоцену) и насељено још у свом почетку елементима термофилне терцијарне фауне која је карактерисала копнене воде простране палеарктичке области, Охридско језеро је успело да одржи изузетно дуг непрекинут континуитет егзистенције. Док су се око њега одигравала значајна геолошка збивања: издизале планине, спуштале котлине, настајала и ишчезавала друга језера и море плавило делове балканског копна да би се доцније повукло, — егзистенција Охридског језера никад није била доведена у питање. То му је омогућило улогу циновског прибежишта у коме су нашли заклона многобројни стари фаунистички елементи, представници терцијарне фауне. Нажалост још много хипотетичног има у историји насељавања Охридског језера, које треба расветлити. Охридско језеро географски припада перимедитеранском простору, конкретно области Динарида. У тој области, у току читавог терцијара, смењивале су се, једна за другом, многобројне језерске формације, што је у знатној мери омогућило континуитет старог терцијарног живота света, његово преношење с једних језера на друга. Ништа се не противи претпоставци да су и Охридско језеро још у почетку населили фаунистички елементи пореклом из претходних динарских терцијарних вода и да је његово данашње реликтно насеље директан наставак старе терцијарне фауне динарског, тојест перимедитеранског простора.

Изгледа мање вероватно да охридска реликтна фауна води порекло из вода панонско-понтокаспијске области, која представља посебну фаунистичку зону, различиту од перимедитеранске зоне. У сваком случају, воде динарске зоне биле су одувек географски изоловане моћном баријером динарских планина и заштићене од инвазије имиграната са истока. Географска изолованост и дуги континуитет егзистенције Охридског језера главни су фактори одржавања терцијарних реликата у том језеру. Даља истраживања треба да ближе осветле поједине фазе историје насељавања Охридског језера, посебно порекла различитих категорија његових реликтних елемената.

Треба међутим истаћи да се кроз анализу терцијарних реликата, ни изблизу не исцрпују изразито ендемични карактер охридског живог света. Савремена еволуциона теорија разликује две основне категорије ендемичних облика: а) *иаљеондеме*, тојест остатке (реликте) ранијих фауна и флора, чији су сродници изумрли, б) *неоендеме*, тојест облике постале путем аутохтоне дивергентне еволуције у току геолошке историје њиховог станишта. Ближа испитивања показала су да се у Охридском језеру, као и у осталом и у другим старим језерима, посебно у Бајкалском, — одигравао и одиграва интензиван процес интрапакустричне дивергентне еволуције, чији је резултат постанак многобројних неоендема, многих ендемичних еволутивних серија сродних врста, посталих у самом језеру, у оквиру различитих фаунистичких група. Тада је процес био посебно интензиван у великом и дубоком Бајкалском језеру. У Охридском језеру, процес је захватио већину животињских група иако са мањим интензитетом. Изразите примере пружају еволутивна серија ендемичних планарија рода *Neodendrocoelum* (13 сродних врста) и серија рачића рода *Candonia* (укупно 17 блиских ендемичних врста), обе постале кроз процес интрапакустричне специјације. Ближа студија тих серија отвара проблем еволутивног механизма њиховог постанка. Једна органска врста може дивергентно еволуирати ако су њене локалне популације просторно изоловане, не мешају се и еволуирају независно, не размењујући гене међу собом. Изолациони фактори леже у основи процеса дивергентне еволуције једне органске врсте. Изгледа вероватна претпоставка да у вертикалној зонацији језерског станишта леже изолациони фактори дивергентне еволуције поменутих охридских серија сродних врста. Са порастом дубине, почев од прибрежне зоне, видно се мењају основни услови живота: термички и светлосни режим, водени покрети, природа дна, хемизам и остало; јављају се нови биотопи, нове еколошке нише. Тако настају више или мање јасно вертикално распоређене просторне зоне, свака са посебним комплексом еколошких услова, — аналогно висинским зонама на планинским масивима копна. У процесу ширења свог ареала распрострањења популације једне органске врсте могу освајати различите вертикалне језерске зоне и у њима независно еволуирати, прилагођавајући се посебним еколошким условима освојене зоне. Поједине врсте еволутивних серија *Neodendrocoelum* и *Candonia* распоређене су по вертикалним зонама (литорал, сублиторал, профундал) и границе појединих зона представљају микрогеографске и еколошке баријере за популације које их насељују. Примери вертикалног распореда сродних врста на дну Охрид-

ског језера обилују у већини других фаунистичких група и они су нарочито упадљиви код популација сублиторалне и дубинске зоне. Ближа истраживања треба да разјасне изолационе механизме везане за вертикално станиште локалних популација врсте која еволуира.

Неоендеми, настали кроз интрапакустични процес дивергентне еволуције, доприносе порасту степена ендемизма фауне старих и дубоких језера као што су Охридско и Бајкалско, степену разноврсности састава њиховог живог насеља.

Кроз процес дивергентне еволуције, који носи изразито адаптивни карактер, повећава се у исти мах и степен еколошке диференцијације читаве језерске фауне у старим језерима као што су Охридско и Бајкалско. Та се диференцијација одвија на нивоу језерског екосистема, у коме су језерско станиште и његово насеље повезани сплетом неразмрсивих интеракција у динамичку целину. Не еволуира само језерска животна заједница, него читав језерски екосистем као целина, кроз два противречива и дијалектички повезана процеса диференцијације и интеграције. Треба пре свега подврести високи степен диференцираности вертикалног распореда насеља дна Охридског и Бајкалског језера. У току дуге еволуције, у тим језерима еколошки се диференцирала специфична дубинска, односно абисална фауна, састављена од елемената прилагођених на тамне и хладне монотоне услове великих дубина. Одговарајући степен диференцираности показују и остала два вертикална ценотичка комплекса, литорални и сублиторални.

Упоредо с тим, нарастао је и степен функционалне интегрираности читавог екосистема, Охридског, као и Бајкалског језера. Илустрације ради довољно је навести једну од упадљивих еколошких особености охридског и бајкалског живог света. Између ендемичног насеља оба језера, и насеља прибрежних вода састављеног од широко распрострањених европских, — односно сибирских, — врста, практично не долази до фаунистичких размена, чак и када те прибрежне воде (лагуне, баре, ушћа притока) директно комуницирају са језером. Охридски ендемити се у врло ограниченој проценту сусрећу у тим прибрежним водама; и обрнуто врло мали број опште распрострањених европских врста што живе у прибрежним водама, успева да продре у само језеро. Очевидно да је овде у питању пре свега компетиција између представника ендемичне језерске фауне и фауне прибрежних вода, која спречава њихово мешање и њихову интензивну размену. Језерске врсте су свакако прилагођене на специфичан комплекс услова живота у језеру и способне да се одупру досељеницима споља. С друге стране, оне су мање способне да под другим условима ван језера буду компетитивне према становницима других вода и да продру у станишта ван језера.

У тој појави немешања језерске фауне са фауном прибрежних вода, огледа се висок степен интегрираности екосистема старих језера, Охридског и Бајкалског. У току дуге еволуције, ендемична охридска и бајкалска фауна успела је да се у високом степену прилагоди посебном комплексу услова у тим језерима и испуни расположиве еколошке нише у њима.

Еколошка диференцираност и интеграција читавог језерског екосистема представљају упадљиву особеност Охридског језера, као уосталом и Бајкалског. Ближа анализа те особености, која тек предстоји, од крупног је теоретског значаја. Она треба да осветли основне биоценотичке принципе на којима почива егзистенција и развитак старих језера као што је Охридско.

* * *

Други исто тако значајан проблем језерских истраживања односи се на историју и еволуцију балканских језера, данашњих и ишчезлих. Још крајем прошлог века, Цвијић је проучавао многобројне језерске формације које су се, још од пре Леденог Доба, стварале у балканском простору и знатно допринеле изграђивању карактеристичних црта данашњег рељефа Балканског полуострва. Иако пролазне творевине на површини Земље, језера остављају видне трагове у облику посебне језерске пластике (језерске терасе и језерске седименте), које је могуће проучавати применом геоморфолошке методе. Покрај данас још постојећих балканских језера, Охридског, Преспанског, Скадарског и читаве серије језера Егејске Македоније, Цвијић је посебно проучавао трагове језерске пластике, које су некадашња језера оставила за собом, и на основу тих проучавања реконструисао њихову историју још од пре Леденог Доба.

Три посебне, просторно одвојене језерске фазе у балканском простору, биле су предмет Цвијићевих истраживања. Можда најинтересантнија и најдинамичнија јесте језерска фаза у егејској области, у Македонији и суседним деловима. Карактеристичну црту рељефа Македоније и читаве егејске области чине многобројне, више или мање изоловане дубоке котлине тектонског порекла, често тешко приступачне. Извесне од њих још и данас испуњене су мањим или већим језерима, као што су например Охридско, Преспанско, Дојранско, Островско, Костурско и друге. Остале су међутим суве, али са јасним траговима старе језерске пластике и представљају исушена језера (суве котлине Пелагонијска, Скопска, Тетовска, Метохијска и друге).

Све те котлине настале су крајем терцијара и у време Леденог Доба, испуниле водом и претвориле у језера. У то далеко време, Егејско копно простирадло се чак и на месту данашњег северног дела Егејског мора и спајало Балканско полуострво за Малу Азију. Многобројне језерске котлине на том простору градиле су циновски језерски систем на југу Европе и у доба највишег стања свакако представљале једноставну језерску површину од Прешева све до Родоса и Крита на југу. У састав тог великог „Егејског језера“ улазиле су многобројне посебне језерске котлине, међусобно повезане језероузинама. Слика је у многоме подсећала на систем данашњих великих североамеричких језера у подручју реке Св. Лоренца.

После Леденог Доба, са тоњењем старог егејског копна и појавом, на његовом месту, северног дела Егејског Мора, стара балканска језера почела су нагло отицати и њихов ниво прогресивно се спуштао, иако

са осцилацијама услед климатских колебања. Она су услед тога постајала све плића. Тако је Дојранско језеро морало, имати некада дубину од преко 110 м, а приближно исту дубину имала су и друга, данас плитка као што су Преспанско и Ајвасилско. Најмање толико дубока свакако су била и остала, данас потпуно исушена језера, Скопско и Пелагонијско на пример.

Већина тих старих егејских језера данас је потпуно исушена или сведена на бедне остатке. Њихову судбину проучио је Цвијић кроз анализу трагова језерске пластике.

Другу посебну језерску фазу у нашем простору коју је Цвијић такође проучио, чини систем великих крашних поља Динарског крша. Настала кроз специфичан процес крашке ерозије, и окарактерисана посебном хидрографијом, та су поља пред крај терцијара и за време Леденог Доба била преобраћена у велика језера. То је био случај са пољима као што су Купрешко, Гламочко, Ливањско, Дувањско, Мостарско, Дабарско, Гатачко на пример. Већина тих језера отицала је подземно, кроз поноре. У току времена, њихов ниво је сплашињавао, поглавито услед проширивања понора којима је вода отицала. При крају Леденог Доба, готово сва крашка поља престала су да буду стална језера и постала периодична, плављена само у сезони великог притицања воде и слабог испарања. Типичан пример таквог периодичног крашког језера је Попово Поље у Херцеговини. Са даљим проширивањем понора, поплаве бивају све мање и ређе, а периодично језеро се најзад претвара у суво крашко поље. Читав тај процес еволуције крашних језера осветљен је Цвијићевим студијама.

Као географ, Цвијић је историју балканских језера осветлио са геоморфолошког аспекта. Језера су међутим увек екосистеми, станишта испуњена животом. Њихова еволуција не може се објаснити само факторима који делују ван језерског екосистема као што су климатска колебања и промене хидрографског режима. Дејство тих спољашњих (егзодинамичких) фактора нужно се комбинује са дејствима и односима унутар самог екосистема, тојест унутрашњим (ендодинамичким) факторима, наиме сложеним интеракцијама језерске животне заједнице и језерског биотопа. Управо је еволуција балканских језера леп пример комбинованог деловања обе категорије фактора, унутрашњих и спољашњих.

О некадашњој животној заједници старих егејских језера из времена њиховог високог стања, могуће је судити по аналогији са насељем Охридског језера. Организми, биљни и животињски, морали су бити распоређени на њиховом пространом дну по одређеним зонама као данас у Охридском; обалска макровегетација могла је захватати само узани обалски појас до дубине до које продире светлост; у мрачном и хладном дубинском региону могле су живети само органске врсте са малом еколошком валенцом за температуру и светлост. У планктону морале су преовлађивати микроскопске алге из група Хлорофицеја и Дијатомеја и спуштати се до одређене дубине добро осветљене површинске зоне језерске воде. Општа органска продукција морала је бити сразмерно ниска као данас у Охридском језеру.

У доцнијој фази, са сплашњавањем нивоа, та су језера постајала све плића, а самим тим мењала се комбинација услова живота у њима. Са смањивањем дубине, смањивао се обим слабо продуктивне дубинске зоне у односу на горњу, продуктивну; садржај воде у хранљивим солима повећавао се у односу на укупну водену масу. Те промене у језерском биотопу, изазване егзодинамичким факторима, нужно су се морале одазвати на квалитативни и квантитативни састав језерског насеља. И ендо-динамички фактори, интеракције између језерског биотопа и биоценозе, ступају тада у дејство. Органска продуктивност постаје интензивнија; како, међутим, кружење материје у језерском екосистему није процес без остатка, и угинула органска материја не бива у потпуности минерализована, таложење органских материја у облику језерског муља постаје интензивније. Повећавање количине језерског муља у току векова доприноси издизању језерског дна. Тако је сплашњавање старих балканских језера било резултат два паралелна процеса: снижавања нивоа услед појачаног отицања под дејством спољашњих фактора, и издизања језерског дна услед појачаног таложења органских седимената, заједно са минералним талозима од наноса притока.

Са смањивањем дубине, мењају се општи услови биотопа: хладан и мрачан дубински регион постепено ишчезава, а са њим и стенотермни дубински становници који су га насељавали. Светлост најзад допире до самог дна и омогућује обалским биљкама да захвате далеко шири појас плитког дна. Вода преко лета постаје топлија у читавом свом пространству, у исти мах сразмерно богатија хранљивим солима, што све омогућује већу органску продукцију у језеру.

На таквом ступњу налазе се данас многа егејска језера: Дојранско, Ајвасилско, Бешичко и Костурско например. Животна заједница сасвим је различита од оне у дубоком Охридском језеру. У планктону Дојранског језера например доминирају модрозелене алге и уз то још развијају се у огромној количини, тако да се површинска вода сва зазелени. Услед тога, провидност воде јако је смањена. Органска продукција висока је и неколико пута премаша продукцију Охридског језера. Годишњи риболовни принос Дојранског језера десет пута је већи од Охридског. Језеро је dakле постало високо продуктивно.

Најзад, у еволуцији балканских језера наступа фаза када језеро постаје толико плитко да прелази у баруштину. То је случај са баруштинама на дну старог Пелагонијског језера, а свакако и са Катлановским језером у Скопској котлини, који представљају последње остатке некада великих и дубоких језера. Највећи део површине тих баруштина захваћен је барском вегетацијом. Процес зарашњивања рапидно напредује заједно са таложењем органског муља, све до тренутка када је баруштина потпуно зарасла и завршила своју егзистенцију потпуним исушивањем. Кроз сукцесивне промене, језеро је постало суво копно; кроз унутрашња узајамна дејства између биоценозе и биотопа, језерски екосистем уништио је, негирао самог себе и уступио место новом, сувоземном екосистему.

Како се поједина постојећа језера налазе на различитим ступњевима еволуције, теорија језерских типова класификује их, према трофичком

ступњу, тојест према типу и интензитету материјалног и енергетског промета и висини органске продукције у њима, у два основна језерска типа: олиготрофни (са ниском примарном органском продукцијом) иeutrofni (са високом органском продукцијом). Ова два типа генетички су везана, као два узастопна ступња језерске еволуције. Дубоко Охридско и Островско језеро припадају олиготрофном, слабо продуктивном типу; плитка егејска језера као Дојранско, eutrofna су, високо продуктивна. У еволуцији македонских језера, олиготрофни тип претходи eutrofном.

Налазећи се на различитим ступњевима развитка, та су језера, — посебно група егејских језера, — благодаран објект за студију језерске еволуције. Она су у том погледу сасвим недовољно истражена. Ближа анализа еволутивних ступњева кроз које су она пролазила, уз примену савремених метода као што је например анализа процеса фосилизације полена и других органских остатака наталожених у току образовања језерских седимената, открила би ток и механизам еволутивног процеса, коме су она била подвргнута још од самог свог почетка. Дојранско језеро би свакако представљало погодан објект такве анализе, и треба очекивати да се она у додгледном времену започне.

*
* * *

Језерске котлине, данас испуњене језерима или потпуно исушене, чине свакако једну од најкарактеристичнијих црта предеоне физиономије Македоније. Оне су неми сведоци древне прошлости и природне сile које су их кроз векове моделирале, утиснуле су у њихов специфични рељеф и у планинску сценерију њихових обода читаву њихову бурну историју. Оне су од вајкада биле основни географски оквири у којима се одвијао живот људских насеља, развијала привреда и ницали културни центри, прилагођујући се условима живота сваке од њих. Као природни оквир живота, човек их је у току историје више или мање мењао, сходно својим потребама, претварајући их у свој културни оквир. Ћо-следњих деценија, нарочито после Другог светског рата, интеграције човекове које тај оквир мењају, постају све обухватније и њима изазване промене све дубље и убрзаније. На све те промене, којима је циљ подизање људске материјалне културе, природна средина се одазива кроз сплет ланчаних реакција у најразличитијим правцима. Како су нажалост наша познавања законитости и механизама тих реакција још увекrudimentарна, оне понајчешће измичу човековој контроли. Човек је, међутим, одговоран за њихове последице и контрола му се ту намеће као императивна дужност. Данас више него ikad, основни предуслов за успешну контролу свих последица подухвата измене природне средине лежи у њиховом *предвиђању*. У захукталој човековој тежњи да технички озліда природним силама, још увек су могући једнострани неодговорни и не-контролисани подухвати измене природног оквира у име тобожњих потреба што брже техничке цивилизације. Недопустиво је и даље схва-

тање које у нашим водама види само њихову енергетску страну, посматра их као акумулационе резервоаре или канале за одвођење градске и индустриске нечистоће; нашим тешко оштећеним шумама види само дрвну масу која се може неограничено користити; у већ проређеној дивљачи само објект лова; у мрежи планинских текућница само предмет бездушног лова динамитом и отровним средствима. Нису далеко од сличног схватања и многи подухвати искоришћавања македонских језера у хидроенергетске, рибарствене, рекреационе и туристичке сврхе. Она су под претњом да буду угрожене, например Охридско претварањем у обичан енергетски акумулациони базен за снабдевање дримских електрана и тиме угрози његов јединствен ендемични живи свет; Преспанско, намераваним покушајима порибаљавања иностраним рибама, иако за такву сврху располажемо у земљи далеко бољим домаћим рибљим врстама; најзад, да се снижавањем језерског нивоа измене девичанска природна лепота обалске сценерије Охридског језера, иако управо та лепота мами туристе из целог света жељне рекреације и одмора.

Језера и њихове котлине интегрални су део предеоне динамике Македоније. Свако даље пренебрегавање сталне контроле неодговорног нарушувања њихове предеоне целине, бесповратно повећава тешку одговорност данашњег човека пред будућим генерацијама.

Siniša Stanković

RECHERCHES SUR LES LACS MACÉDONIENS

(Résumé)

Dans la présente communication l'auteur parle de l'activité scientifique en Macédoine consacrée aux recherches du monde aquatique peuplant les lacs macédoniens, auxquelles l'auteur a pris une part active. Commencées en réalité après la Première guerre mondiale, ces recherches se poursuivent actuellement d'une manière systématique surtout depuis la fondation, au sein de la communauté yougoslave, de la République macédonienne souveraine. C'est avant tout la Station hydrobiologique située aux bords du vieux lac d'Ohrid et disposant d'un cadre solide de jeunes chercheurs, qui est chargée d'organiser et d'exécuter un vaste programme d'études lacustres.

L'auteur souligne deux problèmes fondamentaux que les recherches des lacs macédoniens s'efforcent à resoudre. Tout d'abord, c'est l'endémisme exceptionnel qui caractérise le monde vivant de ces lacs, notamment celui du grand lac d'Ohrid. Deux catégories de formes endémiques habitant le lac d'Ohrid se laissent distinguer, à savoir a) paléoendémies, ou restes de l'ancien monde tertiaire disparu ailleurs, fossiles vivants qu'on observe dans tous les groupes animaux ohridiens, même parmi les poissons, b) néoendémies ou formes différencierées grâce à une évolution intralacustre qui s'est effectuée au sein du lac même et qu'on rencontre surtout parmi les vers, les crustacés et les mollusques. C'est bien grâce à l'âge avancé et à la très longue continuité

d'existence depuis son apparition (époque tertiaire) que le lac d'Ohrid a pu, d'une part conserver dans ses eaux limpides les restes de l'ancien monde aquatique disparu et, d'autre part, permettre un processus intense d'évolution intralacustre des nouvelles espèces. Pareils vieux lacs sont très rares dans le monde et le lac d'Ohrid ne se laisse comparer qu'au vieux lac de Baikal en Sibérie. Par l'endémisme frappant de son peuplement, le lac d'Ohrid représente un monument naturel unique dans l'Europe.

Le second problème se rapporte à l'histoire et l'évolution des écosystèmes lacustres de la région. La zone égéenne et notamment la Macédoine se caractérise par la richesse en bassins lacustres, la plupart desséchés et dont l'histoire géomorphologique a été étudiée par le géographe yougoslave J. Cvijić. Les bassins encore occupés par les lacs se trouvent à des différents stades de développement et leur étude comparée permet de suivre l'évolution de ces écosystèmes lacustres depuis le stade initial oligotrophe (lacs d'Ohrid et d'Ostrovo) en passant par le stade eutrophe (lacs de Dojran et de Kastoria) et se terminant par les stades de marais et de cuvettes entièrement desséchées (bassins de Pélagonie et de Skopje par ex.).

Les bassins lacustres macédoniens ont toujours été des centres économiques et culturels de la population humaine. Les lacs actuels qu'ils contiennent, vestiges d'un passé lointain, doivent être mis à l'abri d'une exploitation irréflechie, surtout le beau lac d'Ohrid, grand centre de tourisme et de re-création.

ИСАК ТАЦЕР

Дойисен член ИСАК ТАЦЕР

Роден е во Софија, Бугарија, во 1916 година. Студирал медицина во Виена, Австрија и Софија и дипломирал во Софија 1941 година. Докторирал во Скопје 1958 година. Од 1967 година е редовен професор на Медицинскиот факултет во Скопје.

Дойисен член на МАНУ е од 1969 година.

Објавил бројни трудови, особено во областа на хемостеразата и примената на нуклеарната енергија во клиничките и експериментални испитувања.

ИСПИТУВАЊЕ НА ФУНКЦИЈАТА И НАГЛЕДНО ПРИКАЖУВАЊЕ НА БУБРЕЗИТЕ СО ОРТОЈОДХИПУРАН

Радиоизотопните методи во испитувањето на бубрежната функција и морфологија имаат значење за клиниката поради повеќе причини: надворешното мерење се изведува без непријатности за пациентот, можни се прецизни директни мерења врз биолошки дефиниран орган, се добиваат одвоени податоци за левиот и десниот бубрег, со што се избегнуваат сложени и ризични потфати како на пример катетеризацијата на меурот.

Првите радиоренограми во 1956 година (*Winter, Taplin, 1956*) не даваат задоволувачки податоци, бидејќи употребуваните радиофармака не се концентрираат со достатна брзина во бубрезите. Радиоактивитетот помеѓу бубрегот и преостанатото ткиво не дава достатна разлика, бубрежната крива на активитетот е сплескана, сегментите на концентрација и екскреција на бубрежното ткиво добро не се одвојуваат.

Tubis во 1960 успева да синтетизира орто-јод-хипуран (ОЈН), супстанца која биолошки се однесува како хипуранот, којшто е познат по својата вонредно брза концентрација во бубрезите и има клиренс од 500 ± 200 мл/мин. ОЈН може едноставно, по пат на јонска измена, да се обележи со радиојод ($I-131, I-125$). Првите обиди за користењето на обележан со радиојод ОЈН ги имаме во 1961 (*Taplin, Winter, Nordyke*) врз експериментални животни. Набргу потоа ОЈН се користи за клинички потреби. ОЈН е прифатен од повеќе радиоизотопни лаборатории за испитување на бубрежната функција. Во овој период на истедување, а потоа и во применувањето во развојната фаза, се вклучи Скопската лабораторија и сега, кога се направени приближно 6000 радиоренограми на повеќе од 5000 лица, ренографијата премина во дијагностичка практична процедура. Визуализацијата на бубрезите со ОЈН скен ја применуваме од 1968 г. со помошта на ректилинеарен скенер со брзо пишување. Во меѓувреме се објавени работите на *Lubin* и сор. во 1968 и на *Freeman* и сор. во 1969, кои ги потврдуваат добрите искуства со кои се здоби Скопската лабораторија и поранешните обиди на *Taplin* и сор. во 1968 и на *Rosenthal* во 1966.

I. РАДИОРЕНОГРАФИЈА СО ОИН

1. Обележување на ОИН

Вградувањето на радиојод ($I-131$) го изведовме модифицирајќи ја методата на *Czernjak* (1963): во герметички затворен пеницилински сад се става радиојод со висока специфична активност без носач (произведен во Лабораторијата за висока активност и продукција на радиоизотопи при Нуклеарниот институт „Борис Кидрич“ Винча — Белград) и 20 mcr ОИН. Без додаток на алкални, ингредиентите се држат на 110°C во текот на 3 часа во сушалница. Во 200 маркирања направени со оваа техника, придонесите на облеканиот ОИН изнесуваат 30—60%. По 3—4 премивања и рекристализација добиена е чистота на продуктот до 99%, додека 1% е невграден, слободен радиојод. Проверувањето на радио-ОИН е изведувано со хроматографија и електрофореза на хартија со скенирање и авторадиографија. Комерцијалните готови препарати на ОИН— $I-131$ содржат до 2% слободен радиојод. По автоклавирањето на препаратот е утврден стерилитет на Микробиолошкиот институт при Медицинскиот факултет во Скопје. Стабилитетот на ОИН— $I-131$ е следен до 3 недели. При чување на 4°C препаратот е стабилен, а на собна температура доаѓа до постапна аблуција на радиојодот. Опитите на експериментални животни покажаа погодност на препарацијата за испитување на бубрезите — акумулацијата во бубрезите на кучиња и стаорци има брза динамика. Од 1964 година препаратот го користи лабораторијата за испитување на бубрежната функција на пациенти. Лабораторијата за производство на маркирани соединенија при Нуклеарниот институт „Борис Кидрич“ ја прифати технологијата на нашата лабораторија за комерцијално производство на ОИН— $I-131$.

2. Уреди за мерење

Исползувана е конвенционална апаратура за мерење на активитетот над површината на бубрезите составена од „близначки“ детекциони уреди: 2 $\text{NaI}-\text{Thalium}$ активирани кристали со размер $2, \times 2"$, 2 сцинтилациони сонди со соодветни засилувачи, регистратори на активност. Првите ренограми ги регистрирајме рачно, со помошта на по еден техничар за секој скалер. Во текот на една минута бележени се отчукувањата на скалерот 4 пати по 10 секунди со 5 секунди пауза за забележувањето на бројот и бришењето на бројот за да почне новата регистрација од 0. Покасно со двоен „близнак“ (самопишувачки уред) непосредно се добиени криви на бубрежната активност. Најсуштественото во регистрацијата на бубрежната активност е колимацијата и заштитата на сондите. Покрај наоѓањето на соодветно видно поле, уште поклучно е прашањето за доброто одвојување на видното поле на левиот од десниот бубрег, т. с. спречувањето на покривањето на тие две полиња меѓу себе. Колиматорите заедно со сондите се монтирани на расходувани рентгенски ставиви или на подвижен носач под леглото на пациентот (Сл. 1, 2 и 3).* Кривите

* Прилозите за овој труд се отпечатени на 163—172 страница.

на изброяките на двата колиматора покажуваат добро издвојување на видните полиња. Контроли се изведени на модели со мерење на активитетот во воздушен и во течен медиум, којшто ја симулира дифузната радијација од одбивањето при услови слични во ткивата на организмот (Богданова, 1965). За посебни испитувања на крвиот клиренс на ОИН користен е и трет мерачки инструмент со видно поле ставено врз срцевата област, подрачје во организмот со најголем крвен проток. Во текот на работата се подобрувани некои од карактеристиките на мерните инструменти, пред сè, во колимацијата на видното поле: надворешниот тркалезен отвор на колиматорот е направен овален, проширен со поголем агол и претворен во конусоид. Студирани се најповолните растојанија од активната површина (кожата на пациентот) до фронтот на кристалот, односите доза и осетливост на детекторите, брзината на движењето на регистрационата хартија, временската константа на рателетарот и др.

3. Клинички материјал

а) Нормалните ренограми се вреднувани врз здрави контролни лица или пациенти од клиниките без оштетување или нарушување на бубрежната функција и бубрежниот крвоток.

б) Случаи со примарни бубрежни заболувања или пациенти со заболувања, кои секундарно причиниле бубрежно нарушување. Групата со артеријална хипертонија е често застапена во материјалот на секундарните бубрежни лезии. Клиничката дијагноза и оцената на функционалната состојба на бубрезите кај испитаните пациенти, како и лабораториските и рентгенолошките прегледи се извршени од соодветните специјалисти на Интерната клиника (проф. д-р Д. Арсов и проф. д-р Д. Хрисохо), на Детската клиника (проф. д-р Дума, Садикари и д-р Р. Котовска), на Уролошкото одделение, на Хируршката клиника (д-р И. Влашки), на Уролошкиот отсек при Хируршкото одделение на Околиската болница (проф. д-р Ј. Панов и д-р И. Даскалов) и на Институтот за радиологија и онкологија (проф. д-р Д. Тевчев и д-р Иванов и д-р Илиевски).

4. Нормална бубрежна крива и вреднување на ОИН—реноGRAMИИ

Наглото и брзо инжектирање преку брахијалната вена на целокупната содржина од шприцот (0,3—0,5 ml) т. н. „bolus” (течно апче) преминува веќе по десетина секунди низ бубрежните артерии. Количеството на ОИН во бубрегот е пропорционално на концентрацијата на ОИН во крвта и количеството на протокот на крв низ бубрегот. Брзиот премин на ОИН—I—131 низ милионскиот број на бубрежни каналчиња претставува всушност „фаќање” на ОИН—I—131 од бубрезите, каптажата е вонредно силна, бидејќи од примерно 100 частички ОИН—I—131 во бубрежната артериска крв, во бубрежната вена преминуваат само 8 частички.

$$\text{Бубрежно „фаќање“} = \frac{\text{ОИН} - \text{I} - 131 \text{ A} - \text{ОИН} - \text{I} - 131 \text{ V}}{\text{ОИН} - \text{I} - 131 \text{ A}} =$$

$$= \frac{100 - 8}{100} = \frac{92}{100}$$

При секој премин на крв низ бубрегот 9/10 од радиохипуранот се чисти во каналчињата. Вонредно брзата динамика на преминот на ОИН низ бубрегот и неговата „деривација“ од крвотокот во бубрежните каналчиња ги дава карактеристичните запци во ренограмата. Сондата за мерење го регистрира доаѓањето на ОИН—I—131 во бубрегот и неговото брзо исчезнување откако преку каналчињата ќе се излачи во мочоводите. Ренограмата се состои од три сегменти (фиг. 4). Вакуларната фаза, забец А (трае околу 20") е регистрацијата на ОИН—I—131 во првиот бран во бубрежната артерија и артериоли. Сегментот В, еден поблаг, но сепак стрмен подем на кривата, почнува од моментот на доаѓањето на „bolusot“ во бубрегот и преминувањето низ бубрежните каналчиња, во кое време регистрационата сонда бележи постојано растење на активитетот над бубрегот. Џедењето на ОИН—I—131 преку каналчињата (гломерули и тубули) го доведува ОИН—I—131 до бубрежната чашка. Од овој момент активитетот почнува да опаѓа, бидејќи во бубрежната чашка ОИН—I—131 се задржува 1—2 секунди и преку уретерот, минувајќи во меурот, излегува од видното поле на детекторот, којшто го „гледа“ само бубрегот. Падот на активитетот е С сегментот на ренограмата, којшто се совпаѓа со преминот на „bolusot“ низ пиелонот. Кривата од врвот се спушта експоненцијално и стрмно. В—сегментот е покус од С—сегментот поради потребното латентно време за премин на ОИН—I—131 од крвта во каналчињата и поради тоа што, по првиот бран на ОИН—I—131 низ бубрегот, значајно се намалуваат наредните количества на ОИН—I—131 во крват која протекува низ бубрегот.

Бубрежното транзитно време на ОИН—I—131 зависи од повеќе фактори: од количеството на крвта што ќе пропече низ бубрежните садови, од бројот и функционалната состојба на бубрежните каналчиња способни да го фаќаат хипуранот, од слободниот проток на ОИН—I—131 низ бубрежните чашки и мочоводи кон меурот. Градежот на сегментите на ренограмската крива е комплексен и се состои од повеќе компоненти динамички поврзани меѓу себе и со влијание меѓу себе.

Вреднувањето на параметрите во кривата се разликува меѓу одделните истражувачи, така што не постојат усогласувања во изборот на параметрите и интерпретацијата на резултатите. Во кривата на ренограмата можат да се измерат дваесет вредности и 18 релации (Maede и сор. 1969). Разликата во резултатите се должи и на различните услови, на различните карактеристики и различната осетливост на апаратурата за мерења, која многу се разликува меѓу одделните лаборатории, особено во првите години до произведувањето на стандардна апаратура

за радиоренографија. Секоја лабораторија создава свои параметри на нормални вредности, сообразно со специфичностите на својата опрема и на својата разработена техника (Shy, 1961). Користени се првенствено следните параметри: $T/\text{max.}$ — израз на брзината на бубрежната концентрација; процент на концентрацијата во минута, којшто дава квантитативен однос на динамиката на бубрежаната концентрација во единица време; $T/2$ — брзината на екскрецијата откако ќе се достигне максимумот во кривата; процент на екскрецијата во минута, параметар кој квантитативно ја изразува динамиката на бубрежаната екскреција во минута. Во следната табела (бр. 1) ги споредуваме нашите вредности со вредностите на оние автори кои мерат слични параметри.

Вредности на концентрацијата и екскрецијата ОИИ-I-131 ренограмите кај здрави контролни лица

Параметар	Meade	Tauxe	Brown	Krueger	Скопје
$T/\text{max./min.}$	2,7—3,5	2,7	2,4	—	< 4
$T/2$, min. 50% excretion	< 8	—	< 7	< 10	< 11
% концентрација во мин.	17	18	—	20	16+6
% екскреција во мин.	17,5	—	—	17	16+7

Табела бр. 1

Квалитативната оцена на ренограмите може да уочи отстапувања од нормалната крива по здобивањето со искуство. Ренографијата на деца е посебно осетлива поради потребата да се намали видното поле на сондата со соодветна колимација, а истовремено да не се пропушти бубрегот да биде надвор од детекционата површина. Изучувањата на ренограмите во детска возраст се изнесени посебно од нашата лабораторија (*Сагикарио и сор.*, 1968).

5. Радиоренограми кај юациенции со бубрежни нарушувања

Карактеристични нарушувања во радиоренограмите се прикажани на сликтите бр. 5—9.

Дијагностичката вредност на радиоренографијата ја прикажуваме во следната табела (бр. 2) врз материјал од првото тримесечје на 1970 г. Кај 100 пациенти со едностррано бубрежно заболување во 85 случаи наодот на ренограмата е точен и се совпаѓа со состојбата дијагностицирана клинички, лабораториски, рентгенолошки и уролошки. Во 5% е даден погрешен позитивен резултат, што значи дека е установено нарушување и на здравата страна. Во 10 случаи е установен погрешен негативен резултат и нарушувањето не е дијагностицирано. Вредноста

на ренографијата пред се зависи од бројот на погрешно негативните резултати, а тоа значи од бројот на пропуштените случаи. На табелата се гледа дека овој број е значаен кај акутните воспаленија на бубрезите, дури бројот на погрешно негативните резултати кај случаите на бубрежна

OИH—I—131 ренограми

Преглед на позитивни, грешно позитивни и грешно негативни наоди. Грешно позитивен наод = патолошка ренограма кај здрав бубрег. Грешно негативен наод = нормална ренограма кај болен бубрег.

Група болни со заедничка дијагноза	п Број на групата	Точен наод број	Грешен пози- тивен наод број	Грешен не- гативен наод број
Уцилатерална нефропатија	100	85	5	10
Артеријална хипертонија	100	81	11	8
Литијаза	100	100	во фаза на делумна или целосна опструкција	
Контракции на уретерот	100	100	—	—
Акутен гломерулонефрит	50	30	—	18

Табела бр. 2

опструкција е 0. Со оглед на тоа методата не треба да се користи при акутни гломерулонефрити. Дури при уролитијазата, при едностраниот нарушувања и пиелонефритите ренографијата дава корисни и значајни дијагностички информации.

II. БУБРЕЖНО СКЕНИРАЊЕ СО ОИH

1. Скенирање на бубрезите со OИH—I—131

Пациентот лежи вентрално под кристалот на скенерот. Интравенозно се инжеектира 200—300 микро С ОИH—I—131. Скенирањето почнува 3 мин. по ставањето на инјекцијата со брзина на движење на сондата 90 см/мин. Првиот скен на бубрежната област завршува за 8—10 минути. Скенерот треба да биде осетлив со кристал од 3 палца, со фокусна колимација од 19 канали, а фронтот на колиматорот е ставен на 1—2 см од површината на кожата. По завршувањето на првиот

скен се пристапува кон втор или кон повеќе скенови. Може да се изведе секвенција на брзи скенови со која се следи и ослободувањето на бубрегот од ОИН—I—131.

2. Клиничка анализа на брзите ОИН—I—131 скенови на бубрезите

Скенирањето се изведува брзо поради брзото транзитно време на ОИН—I—131 низ бубрезите. Првиот скен дава податоци за топографијата на бубрегот, за грубата структура, прикажувајќи ја добро формата, големината, кората на бубрегот. Секвенцијалните скенови го покажуваат намалувањето на бубрегот при добра екскреција на ОИН—I—131 и ослободувањето на кората од радиоизотопната материја. Следните неколку секвенцијални скенови прикажуваат типични случаи на бубрежен ОИН-скен (сл. 10—18).

Методата е едноставна и брза, така што може да даде ориентациони податоци за големината на бубрезите. Можна е оцена на нарушувањата во формата на бубрегот. Птотичниот или ектопичниот бубрег лесно се установуваат во скенограмата, а во секвенцијата на скенови се следи транзитното време во ектопичниот бубрег и често се установува функционално нарушување, кората не се ослободува брзо од ОИН—I—131. Хипуранскиот скен е метод на избор при ориентацијата за големината на бубрегот кај азотемичниот пациент и биопсичната пункција. Бубрегот со ОИН—I—131 скен се прикажува и во оние случаи кога поради висока азотемија интравенозната пиелографија е контраиндцирана или неизводлива. Алеријата кон јодот не е контраиндикација за скенирање со ОИН—I—131.

Скенирањето на повеќе од 450 пациенти со ОИН—I—131 ни дава елементи за поткрепа на оваа метода што сме ја разработиле и вовеле пред три години; класичниот материјал за скенирање на бубрезите Hg-197 с hIormerodrin брзо се разградува поради кусиот полувек на радиоизотопот. Примената на хлормеродринот со Hg—203 е опасна поради долгот физички полувек од 47,9 дена а бубрезите се озрачуваат до дозволениот минимум. Резолуционата ефикасност на ОИН—I—131-скенот е ограничена и овој недостаток ѝ дава на методата пред сè ориентационен карактер за брзото триажирање на клиничкиот материјал.

ЗАКЛУЧОК

Ортојодхипуранска ренографија и скенографија којашто е од интересна сфера на научната проблематика, брзо го преминаа развојниот методолошки пат и станаа методи на практичката дијагностика на бубрежните нарушувања.

Ренографијата ги диференцира едностраниите бубрежни заболувања, уочува промени во динамиката на концентрацијата и лачењето на бубрезите.

Ортојодхипуранскиот скен се покажува како корисна метода за нагледно прикажување на бубрезите: се добиваат анатомски и топографски податоци *in vivo* на бубрезите, а со следење на реналното транзитно време секвенцијалните скенови даваат корисни функционални податоци.

BIBLIOGRAFIJA

1. *Winter, C. C.* — J. Urol. (Baltim.) — **76** : 182, 1956.
2. *Taplin, G. V.* — J. Lab & clin. med. — **48** : 886, 1956.
3. *Tubis, M.* — Proc. Soc. Exp. Biol. a. Med. — **103** : 497, 1960.
4. *Taplin, G. V.* — Postgr. Med. **40** : 302, 1966.
5. *Winter, C. C.* — J. Urol. (Baltim.) **85** : 683, 1961.
6. *Nordyke, R. A. et al.* — J. nucl. Med. **4** : 215, 1963.
7. *Lubin, E. et al.* — J. nucl. Med. **9** : 567, 1968.
8. *Freeman, L. M. et al.* — J. nucl. Med. **10** : 545, 1969.
9. *Taplin, G. V.* — Radiology (Am.) **91** : 984, 1968.
10. *Rosenthal, L.* — Radiology (Am.) **87** : 298, 1966.
11. *Czernjak, P.* — усно соопштение, Tel-Hashomer Hospital Radioisotopes medical, Unit. Tel-Aviv, 1963.
12. *Бојданова, В.* — Мак. мед. преглед **23** : 18, 1965.
13. *Тацер, И. С.* — Макед. мед. преглед **23** : 1, 1965.
14. *Хрисохо, Д.* — Макед. мед. преглед **23** : 15, 1965.
15. *Maede, R. C. et al.* J. nucl. Med. **10** : 40, 1969.
16. *Shy, L. J. et al.* Urol. (Balt.) **86** : 163, 1961.
17. *Sadikario, A. Kotevska, R. i Tadžer I. S.* — Sastanak stručnjaka za nukl. med. VIII, izd. Osijek, 1968, 136.
18. *Tauxe, W. M. et al.* — Am. J. Clin. Pathology **37** : 567, 1962.
19. *Brown, F. A.* — I. Amer. Med. Association **186** : 211, 1963.
20. *Krueger, R. D. et al.* — Am. J. Roentgenol. **86** : 819, 1961.

Isak Tadžer

¹³¹I-ORTHO-IODHIPPURATE RENOGRAPHY AND KIDNEY VISUALIZATION

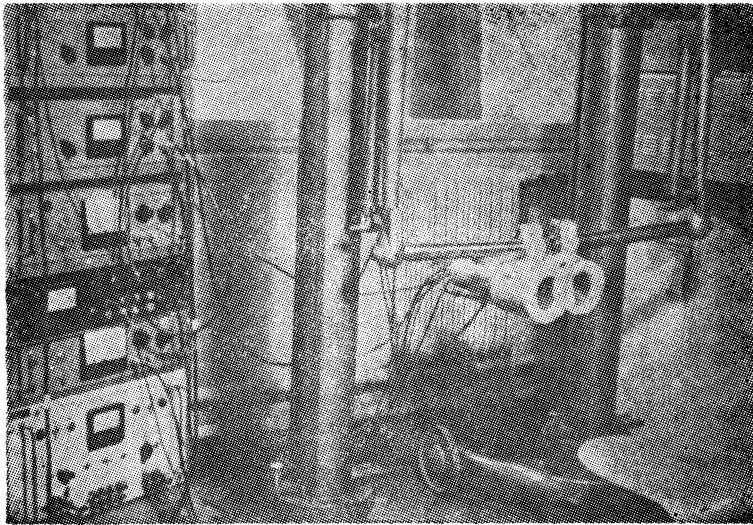
(Summary)

A review of approx. 6000 renographic tests and 450 kidney scans made with ¹³¹I-ortho-iodohippurate (OIH) is presented. After labeling with ¹³¹I and washing of iodohippurate, free Iodine (¹³¹I) was less than 1%. Good agreement with normal values of other authors was obtained for the following parameters

of renograms: time from appearance to peak ($T/\text{maximum}$); time from peak to 50% of peak ($T/2$); concentration rate = Peak height -appearance height /appearance height x time from appearance to peak and finally excretion rate = Peak height — appearance height / appearance height x time from appearance to peak. Diagnostic value of this particular parameters for the assessment of unilateral renal impairment, renal hypertension and obstructive kidney affection seems to be important.

Scans made with OIH using conventional rectilinear scanner successfully visualized the kidneys. The method is rapid, safe and simple to perform. It may be the simplest manner of assessing renal size, renal configuration and topographic relations. Even in the presence of renal insufficiency the kidney can concentrate OIH and this allows sufficient radioactivity for scanning studies.

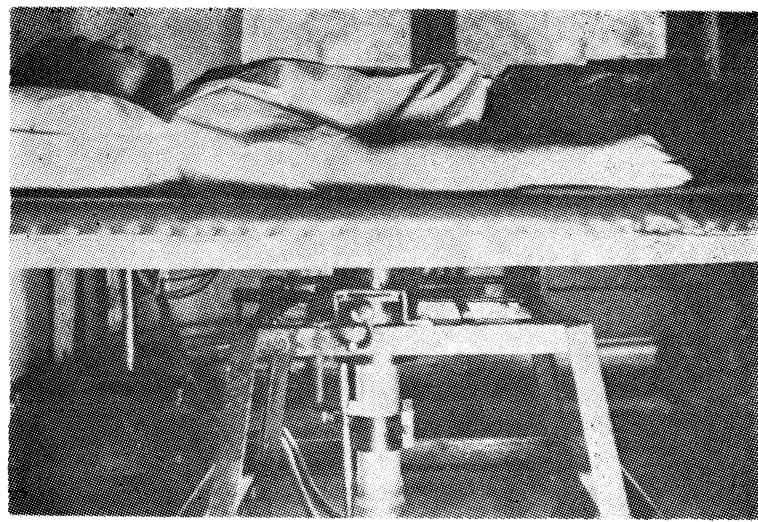
Sequential renal scans can reveal prolongation of transit time of OIH which gives additional functional information.

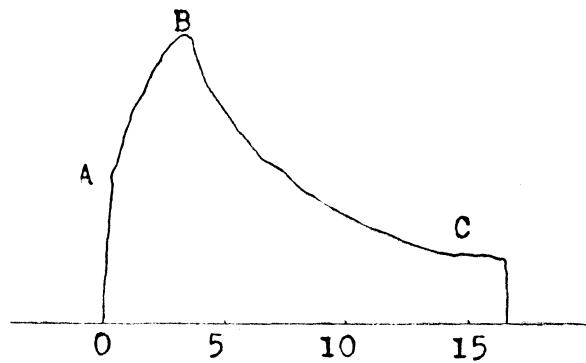
Слика бр. 1 — Статив со детектори „близнаци“ за надворешно мерење на бубрезите.
Прицпособена конвенционална опрема и рентгенски ставни.

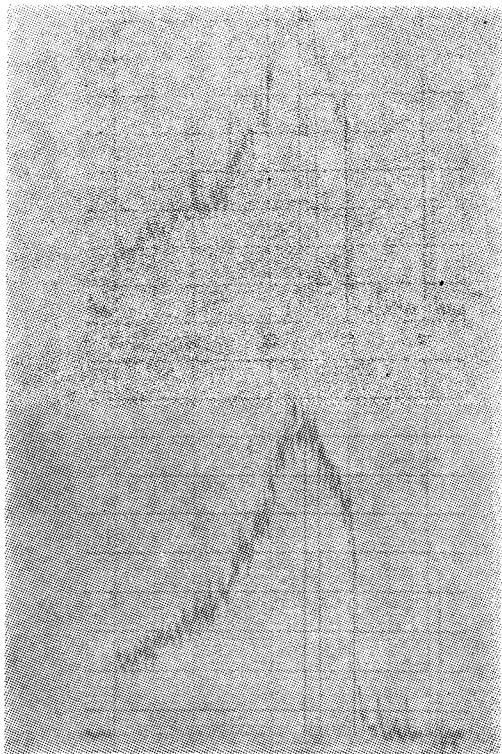
Слика бр. 2 — Мерење на бубрезите во седечка положба

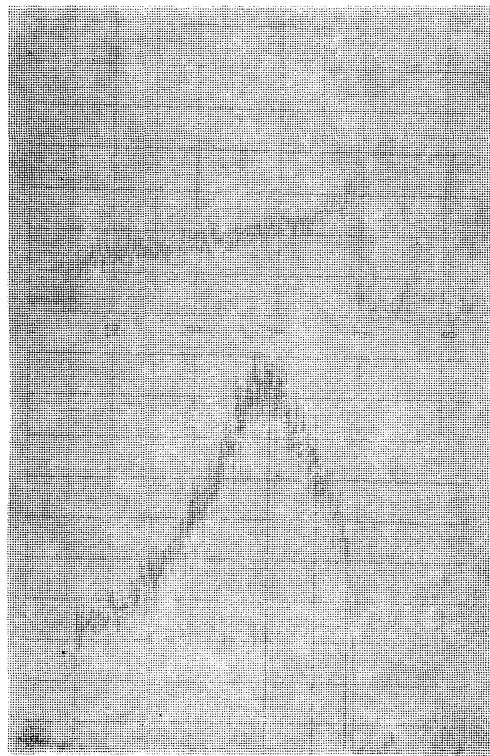
Слика бр. 3 — Мерење во лежечка положба — конструкцијата со конвенционална, подвижна опрема, се наместува под леглото на пациентот

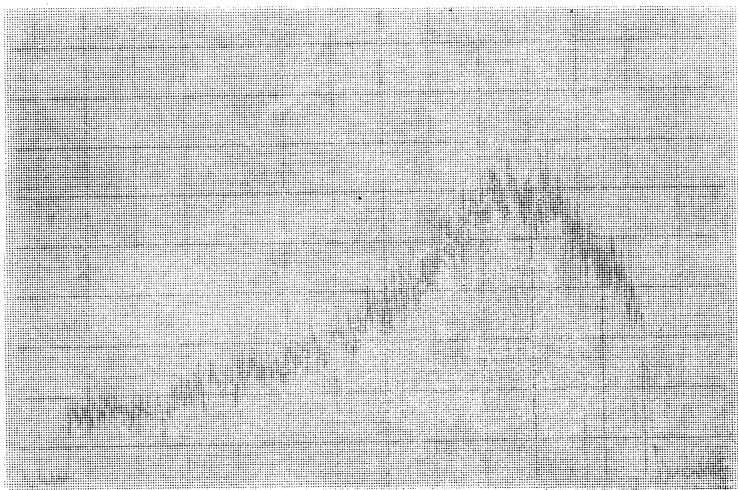
Слика бр. 4 — Крива на нормална ренограма: васкуларен сегмент А, концентрационен сегмент В, екскреторен сегмент С.

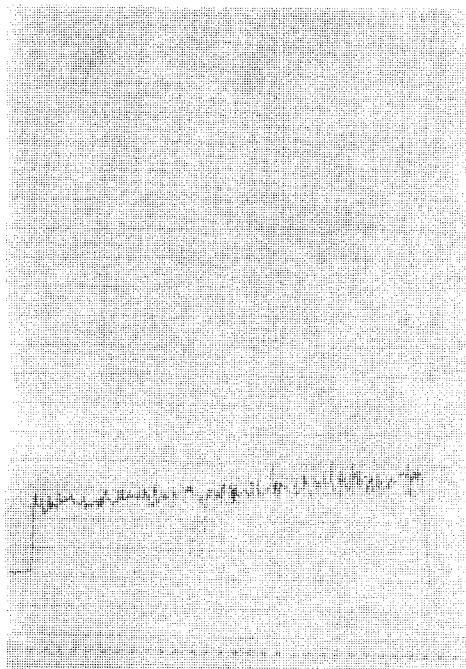
Слика бр. 5 — Нормални ренограми (горе левиот, долу десниот бубрег) со брза и интензивна концентрација, стрмно и ефикасно лачење (регистрацијата од десно кон лево)

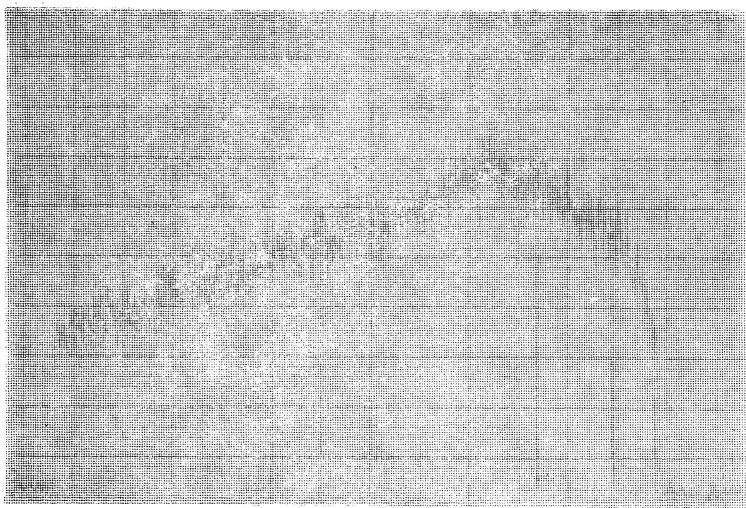
Слика бр. 6 — Горе „изостенурична” крива во левиот бубрег со немерливи параметри на концентрација и лачење. Долу: десниот бубрег со уредна ренограма.

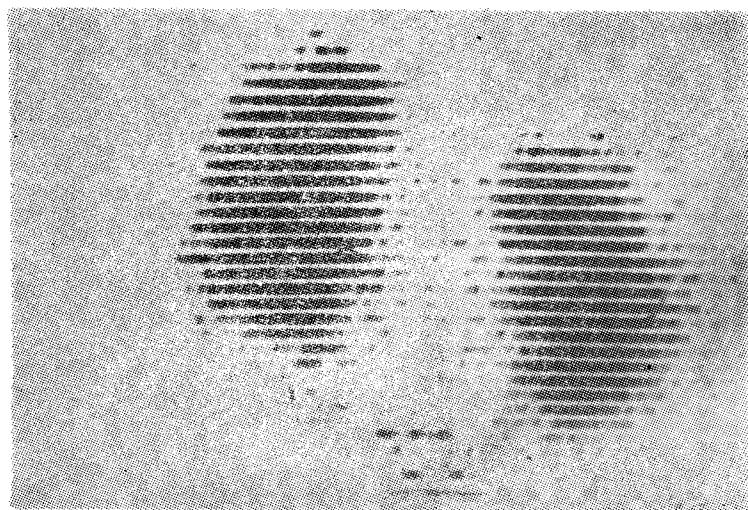
Слика бр. 7 И покрај уредната концентрација и екскреција во десниот бубрег, врвот на кривата, којшто е тап и проширен, укажува на резидуално функционално нарушување по ренална колика.

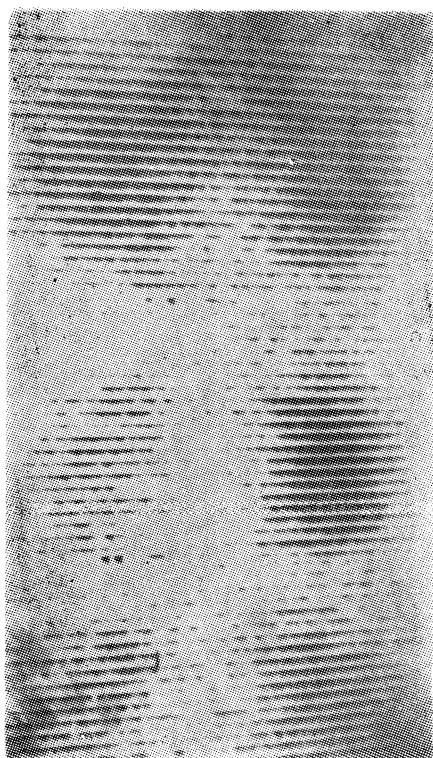
Слика бр. 8 — Ренограма кај тежок уремичен пациент. Горе: „хипостенурична” крива, мошне нарушенa концентрација и екскреција. Долу: (десниот бубрег) со немерливи параметри на концентрација и екскреција, крива од „изостенуричен” тип.

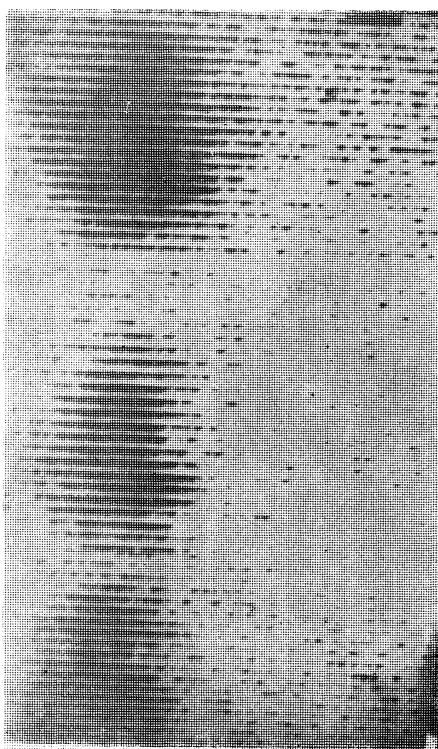
Слика бр. 9 — Ренограма кај пациент со артеријална хипертонија. Дискретно нарушување во екскреторниот дел на кривата: забавено и намалено лачење од лесен степен.

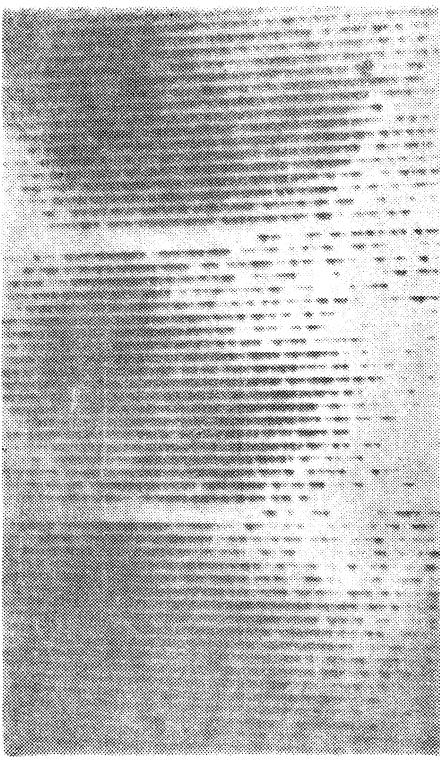
Слика бр. 10— Радиохипурански скен на бубрезите: нормална големина и форма: густо и хомогено засенување

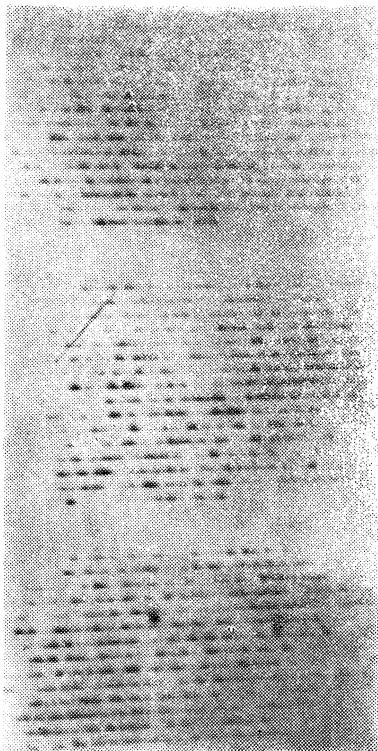
Слика бр. 11 — Секвенција од 3 скена во 8-та, 16-та и 22-та минута по интравенозното вшприцување на радиохипуран. Лево: бубрегот добро лачи, нормално транзитно време. Десно: продолжено транзитно време, бубрегот во секвенцијата останува со густа и несмалена сенка.

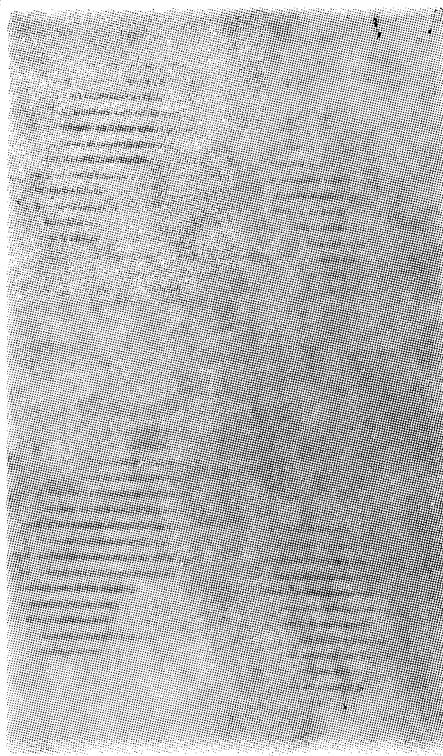
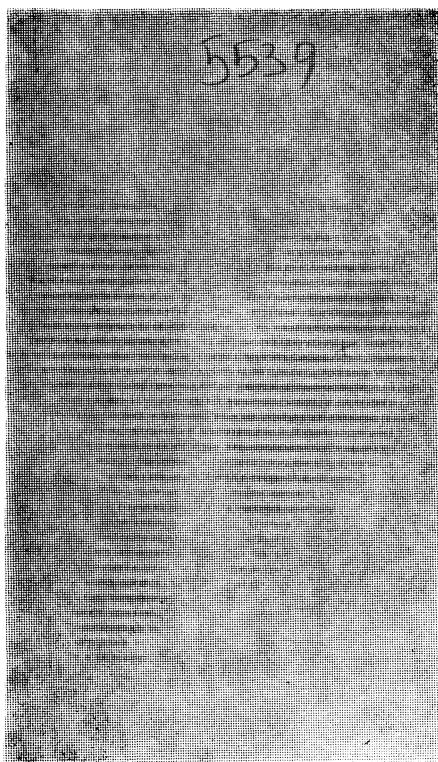
Слика бр. 12 — Секвенција на бубрежни скенови во 9-та, 15-та и 24-та минута. Десно: „мртв“ бубрег. Лево: силуета на бубрегот со нормална големина и форма. Лачењето е нарушуено, бидејќи сенката останува густа во секвенцијата и не се намалува (продолжено рекално транзитно време).

Слика бр. 13 — Скен на бубрег како „потковица” (Hufeisenniere) со мешне продолжено транзитно време во секвенцијата на скенови во 10-та, 20-та и 32-та минута

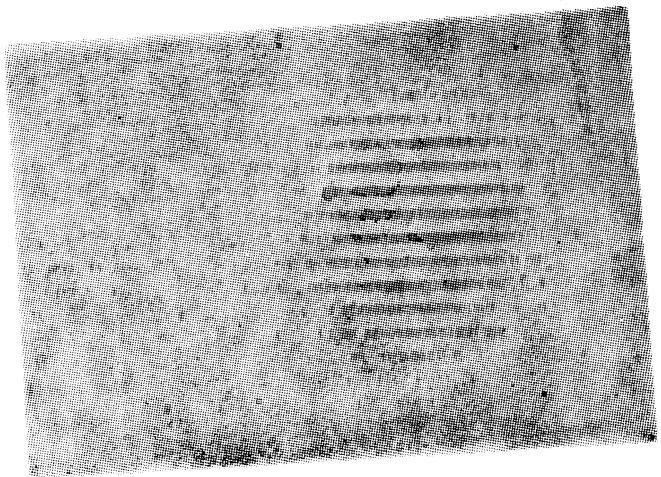
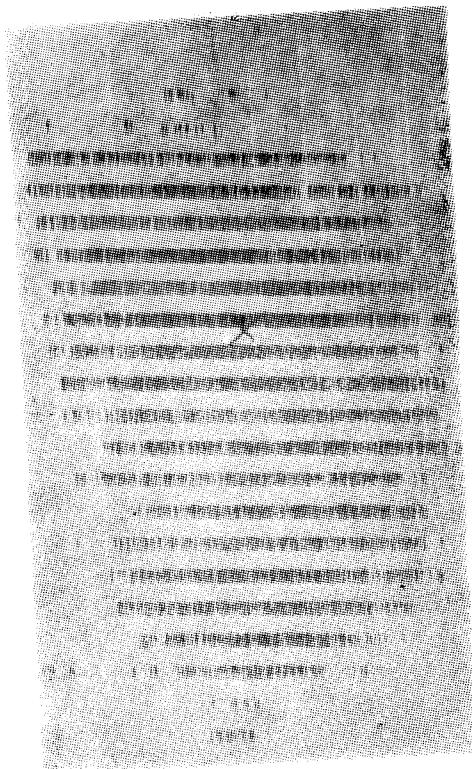

Слика бр. 14 — Секвенција на скенови кај пациент со ендемска нефропатија во напреднат стадиум на заболувањето од село Витино (Косово, случај на проф. д-р Д. Хрисох). Контурите и сенката на бубрезите остануваат бледи и по 30-та минута.

Слики бр. 15 и 16 — Скенови во секвенција кај пациент со кусотрајна спазма на уретерите. Во првиот скен уретерите се прикажани, во наредните скено-ви (втората слика), по попуштањето на грчот, одливот од уретерите е ослободен.

Слика бр. 17 и 18 — Хипертрофичен десен бубрег. Во вториот скен (слика 18) по 18 минути контурите на сенката драгу се намалуваат, поради добро лачење. Левиот бубрег одваж се назира поради интензивно нарушување.

ДИМО ТОДОРОВСКИ

Дојисен член ДИМО ТОДОРОВСКИ

Роден е во Солун 1910 година. Дипломиран на академскиот течеј на Уметничката школа во Белград во 1936 година. Професор е во училиштето за применета уметност во Скопје од нејтовото основање.

Дојисен член на МАНУ е од 1969 година.

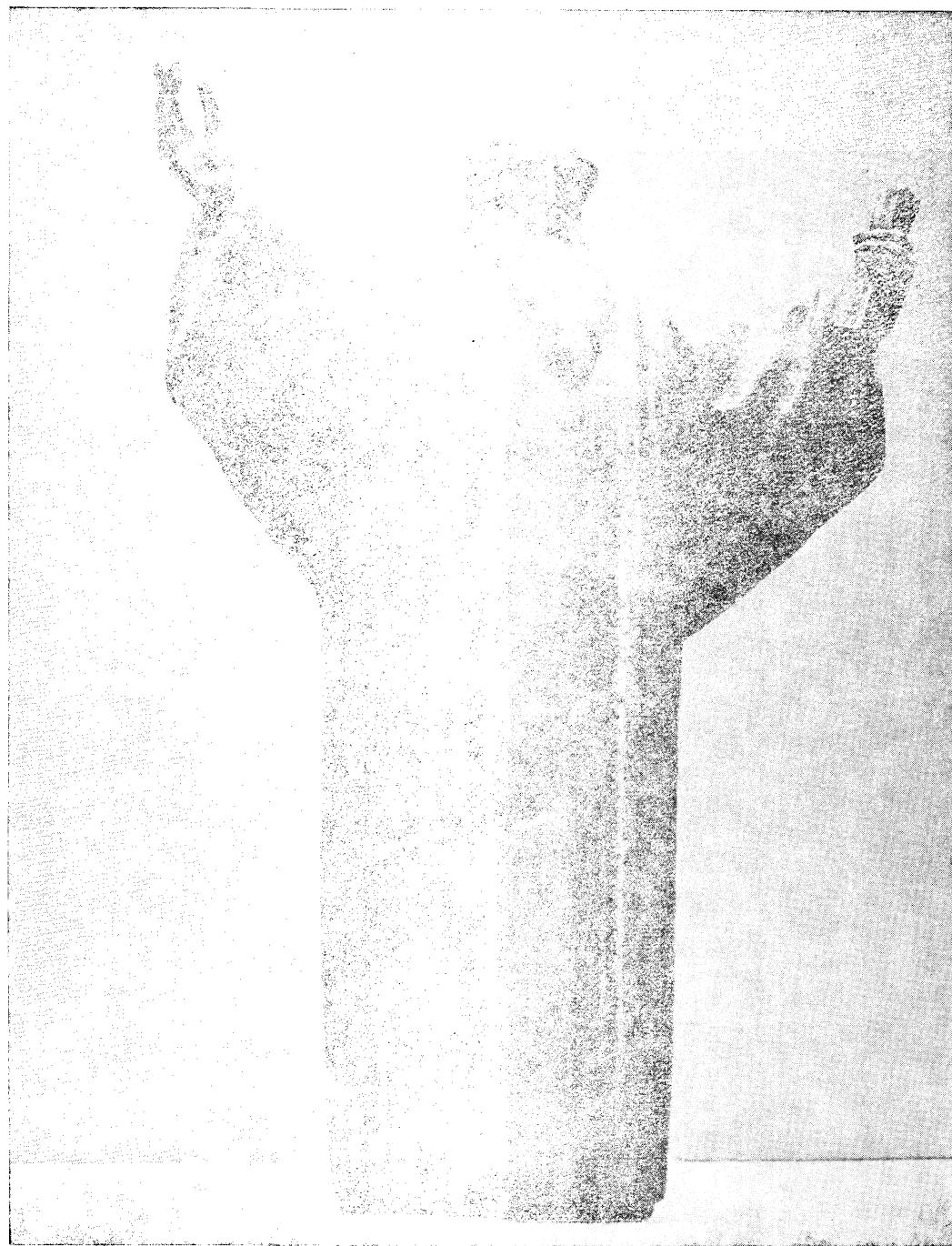
Учествувал со своите скулптури во голем број групни изложби во земјата и странство.

Сл. 1. — Глава на селанка (деталь) — гипс

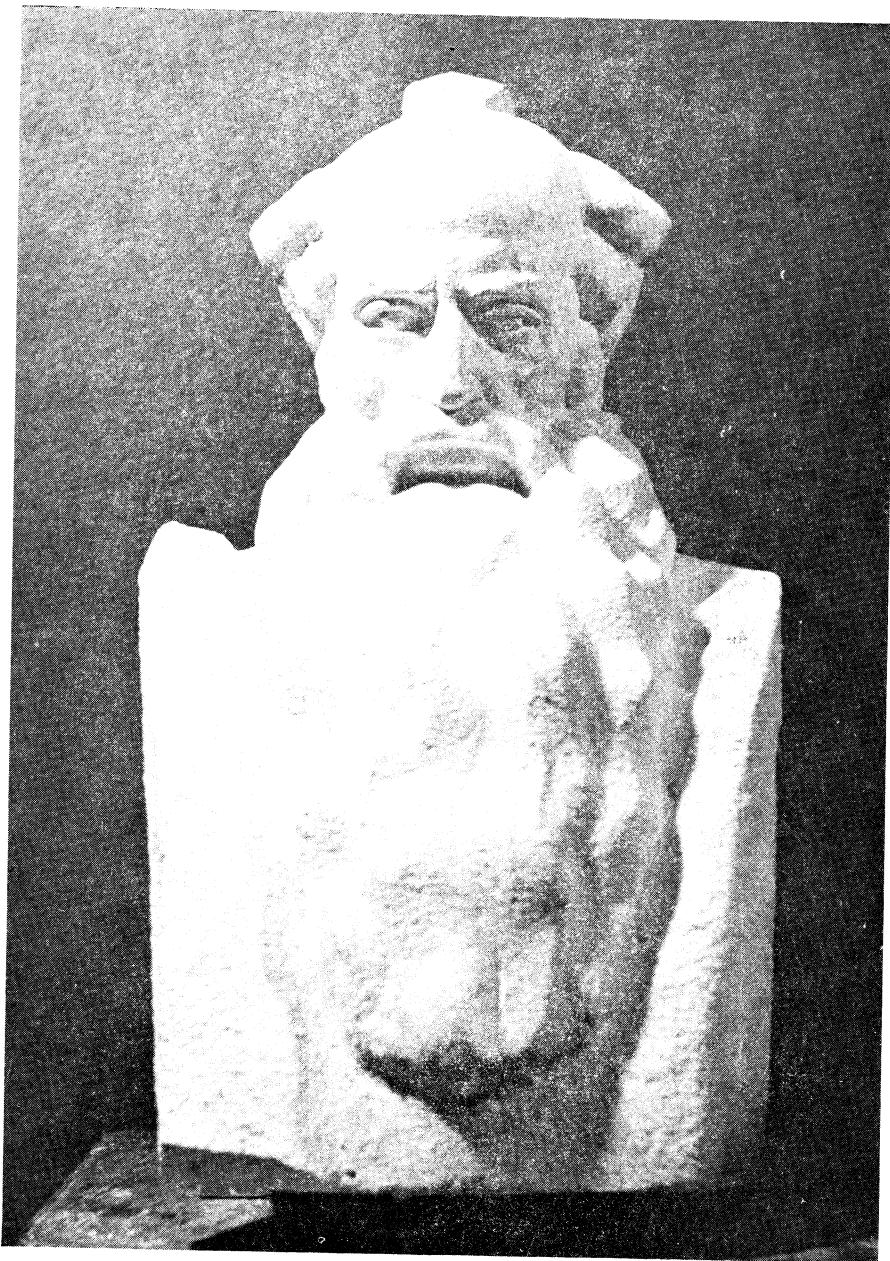

Сл. 2. — Композиција на тема „Јама“ — бронза

Сл. 3. — Климент Охридски — посребрена бронза

12 Пристапни предавања

Сл. 4. — Климент Охридски (детаљ) — гипс

Сл. 5. — Мечкин камен — бронза

БИБЛИОГРАФИЈА
BIBLIOGRAPHY

С К Р А Т Е Н И Ц И

Acta Med. Jug.	Acta Medica Jugoslavica, Beograd
Arch. Jug.	Archaeologica Jugoslavica, Beograd
Гласник на ИНИ	Гласник на Институтот за национална историја, Скопје
ГЗМФ	Годишен зборник на Медицинскиот факултет, Скопје
ГЗФФ	Годишен зборник на Филозофскиот факултет, Скопје
Збор. на Арх. музеј	Зборник на Археолошкиот музеј, Скопје
ЗФЛ	Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад
ИВК	Institut Boris Kidrič, Vinča—Beograd
Jug. phisiol. et pharm. acta	Jugoslavica physiologica et pharmacologica acta, Beograd
Jug. ped.	Jugoslovenska pedijatrija, Zagreb
КЖ	Културен живот, Скопје
LV	Liječnički vjesnik, Zagreb
ЛЗб	Литературен збор, Скопје
МГ	Медицински гласник, Београд
MJ	Македонски јазик, Скопје
ММП	Македонски медицински преглед, Скопје
Radiologia Jug.	Radiologija Jugoslavica, Ljubljana
СА	Српски архив за целокупно лекарство, Београд
Сов.	Современост, Скопје

БОЖО ВИДОЕСКИ

1. За неправилната употреба на припозите *ширум* и *йосле*. MJ, I, 1950, 150—153.
2. Јазикот на локалниот печат. MJ, I, 1950, 25—35.
3. Класификација на глаголите во нашиот литературен јазик. MJ, I, 1950, 15—25.
4. Образување на вокативната форма кај именките. MJ, I, 1950, 190—193, 231—236.
5. Поречкиот говор. Дипломски работи, кн. 1. Скопје, Катедра за јужнословенски јазици 1950, 84+1 карта.
6. Белешки за говорот на селата Мелница и Г. Врановци во Велешко. MJ, II, 1951, 200—209.
7. За сложените. MJ, II, 1951, 131—140.
8. Прилог кон географската терминологија на македонскиот јазик. MJ, II, 1951, 43—47.
9. Местото на акцентот во кратовскиот говор. MJ, III, 1952, 58—63; 84—86; 100—118; 134—146.
10. Вокалната система на кривопаланечкиот говор. MJ, IV, 1953, 112—125; 156—165; 173—182; 200—209.
11. За образување на -иво и -ло. MJ, IV, 1953, 1—8.
12. Прилог кон библиографијата на македонскиот јазик. Посебни изданија на Институтот за македонски јазик, кн. 1, 1953, 136.
13. Северните македонски говори. I. Кумановско-кратовската група говори. II. Говорот на Скопска Црногорија. MJ, V, 1, 1954, 1—30; 2, 109—196+2 карти.
14. Прилози за македонската дијалектологија. 1. Гласот *х* во охридскиот говор. 2. Остатоци од назализмот во западните говори. 3. Отклонување непосредноста на вокалите во нашите говори. MJ, VI, 2, 1955, 113—151.
15. [Библиографија на македонската лингвистичка литература за 1954—1955 год.] ЈФ, XXI, 1—4, 1955—1956, 478—489.
16. Кичевскиот говор. MJ, VII, 1, 1957, 31—90.
17. Говорот и топонимијата на кичевските села од тајмишката група. I. Говор. II. Топонимија. MJ, IX, 1958, 17—45+1 карта; 45—65.
18. Filologija kod Makedonaca. Enciklopedija Jugoslavije. Tom 3. Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod 1958, 332—333.
19. Основни дијалекти групи во Македонија. MJ, XI—XII, 1960, 13—31+1 карта.
20. Przyczynki do dialektologii macedońskiej. Z badań nad językami Jugosławii. Zeszyty jezykoznawcze, 6, 1961, 183—211.
21. Кон разграничувањето на полошките говори. ЗФЛ, IV—V, 1961—1962, 343—356 +2 карти.
22. Македонските дијалекти во светлината на лингвистичката географија. MJ, XIII—XIV, 1962—63, 87—108+8 карти.
23. Кумановскиот говор. Посебни изданија на Институтот за македонски јазик, 3, 1963, 350+1 карта.
24. Дваесет години развиток на македонската лингвистика ЛЗБ, XII, 3, 1965, 25—34.
25. Заменските форми во македонските дијалекти. MJ, XVI, 1965, 25—72+58 карти.
26. Прилог кон дискусијата по рефератот „Македонските дијалекти...“ Славянска филология, Том VII, Езикознание, 1965, 249—250.
27. Развојот и проблемите на македонската лингвистичка терминологија. ЛЗБ, XII, 2, 1965, 1—6.
28. Distribution des balkanismes en Macédonien. Publié à l'occasion du I-er Congrès International des études Balkaniques et Sud-Est Européennes à Sofia. Skopje, Séminaire de langue macédonienne, 1966, 10+22 c, (со Блаже Конески и Оливера Јашар-Настева).
29. Развојот и состојбата на топономастичките проучувања во Македонија. Acta Universitatis Carolinae. Philologica. Slavica Pragensia, VIII, 1966, 283—289.

30. Развојот на македонската дијалектологија. ЛЗБ, XIV, 3, 1967, 10—17; 5, 12—17.
31. Дативната форма кај именките во македонските дијалекти. *Symbolae Philologicae in honorem Vitoldi Taszycki*. Wrocław—Warszawa—Kraków PAN, 1968, 396—404 + 5 k.
32. Дебарските говори. МЈ, XIX, 1968, 1—40 + 30 карти.
33. Социјалниот фактор во диференцирањето на македонските говори. Реферати на македонските слависти за VI меѓународен славистички конгрес во Прага. Скопје, Сојуз на друштвата за македонски јазик и литература на СРМ, 1968, 1—12 + 1 карта.
34. Полските слависти за македонскиот јазик. КЖ, XIV, 1969, 4—5, 10—12.
35. Правопис на македонскиот литературен јазик. Скопје, „Просветно дело”, 1969, 186 (со Т. Димитровски, К. Конески, К. Тошев и Р. Угринова-Скаловска).
36. Правопис на македонскиот литературен јазик со правописен речник. Скопје, „Просветно дело”, 1969, 607 (со Т. Димитровски, К. Конески, К. Тошев и Р. Угринова-Скаловска).
37. Акцентските системи во македонските дијалекти. ЛЗБ, XVII, 3, 1970, 1—10.
38. Grupy konsonantyczne s/z/, š/ż/+c, č, w dialektach macedońskich. *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej*, 9, 1970, 279—286.

ДИМЧЕ КОЦО

1. Првата изложба на македонските художници. Нов ден, I, 3, 1945, 47—51.
2. За нашите зографи. Нов ден, II, 9—10, 1946, 34—39.
3. За македонската средновековна ликовна уметност. Нов ден, IV, 7, 1948, 3—13.
4. Климентовиот манастир „Св. Пантелејмон” и раскопките при „Имарет” во Охрид. ГЗФФ, 1, 1948, 129—184.
5. Црквата Св. Софија во Охрид. ГЗФФ, 2, 1949, 341—358.
6. Охрид. Скопје, Сојуз на културно-просветните друштва на Македонија, 1950, 19.
7. 1. Наколните жилишта на Охридското Езеро крај Струга. 2. Средновековните споменици во Струга и Струшко. ГЗФФ, 4, 1951, 1—26.
8. Ornamentation d'un vase à mesurer du Musée Cluny et les „stećci” bosniaques. Artibus Asiae, XV, 1—2, 1952, 195—201.
9. Седмата изложба на ликовните уметници на Македонија. Сов., II, 9—10, 1952, 81—94.
10. Осмата изложба на македонските уметници. Сов., III, 10, 1953, 72—79.
11. Уметност у Македонији. Историја народа Југославије. Књ. I. Београд, „Просвета”, 1953, 294—296.
12. Рецидиви од пенаучни тврдења. I За едно ингнорирање на средновековната македонска уметност. II Книга со неточности и шовинистички тенденции. Сов., III, 9, 1953, 73—79.
13. Неколку нови податоци за средновековните споменици во Македонија, Гласник на Музејско-конзерваторското друштво на НР Македонија, I, 2, 1954, 7—22.
14. Ретроспективната изложба на Лазар Личеноски. Од 9—23 мај 1954. Предговор кон Каталогот за Изложбата. Скопје, Уметничка галерија, 1—2.
15. Околу датирањето на црквата Константин и Елена во Охрид. ГЗФФ, 7, 1954, 187—203.
16. La basilique de St. Nicolas au village Manastir dans la région de Morovo. Acte du X Congrès d'études byzantines. Istanbul, 1955, 138—140 + 4 ph. (со П. Миљковиќ-Петек).
17. Ретроспективна изложба на Никола Мартиновски во 1955 год. Предговор кон Каталогот за Изложбата. Скопје, Уметничка галерија, 1—2.
18. Nouvelles considérations sur l'église de Sainte-Sophie à Ohrid. Arch. Iug., II, 1956, 139—144.

19. Svetozar Radojčić: „Les maîtres de l'ancienne peinture serbe”. Збор. на Арх. музе (1955—1956), I, 8, 1956, 112—116.
20. Кој е ктиторот Дмитар од Топличкиот манастир. Гласник на ИНИ, I, 1, 1957, 67—68.
21. О simvoličnom značenju podnih mozaika ranohrišćanskih bazilika. Peristil, II, 1957, 53—55+2 tab.
22. Вангел Коцоман 1933—1958. Предговор кон Каталогот за Изложбата. Скопје, Уметничка галерија, 1—2.
23. Манастир. Посебни изданија на Филозофскиот факултет, 8, 1958, 127+43 таб. (со П. Миљковиќ-Пепек).
24. L'église de monastère de Saint Naoum. Akten des XI. Internationalen byzantinischen Kongresses, München, 1958, 243—247.
25. Проучувања и археолошки испитувања на црквата на манастирот Св. Наум Збор. на Арх. музеј (1957—1958), II, 1958, 56—80.
26. Извештај за ископувањата во Стоби во текот на 1955 година. Збор. на Арх. музеј (1959—1960), III, 1960, 69—75 (со Б. Алексова, К. Петров, П. Миљковиќ-Пепек и К. Јанковиќ).
27. Ранохристијански базилики во областа на Охридското Езеро. Зборник на трудови. Посебни изданија. Народен музеј во Охрид, 1961, 15—35.
28. Љубомир Белогаски. 25 години ликовно творештво. Предговор кон Каталогот за Изложбата, одржана од 12. V—26. V 1963 г. Скопје, Уметничка галерија, 1—2.
29. Во ново Скопје културноисториските споменици ќе ги претставуваат неговите корени. КЖ, IX, 5—6, 1964, 4—
30. Трикоихалните цркви во Климентовото време. Словенска писменост. 1050 годишнина на Климент Охридски. Охрид, Народен музеј, 1966, 91—100.
31. Археолошки проучувања во Охрид од 1959 до 1965 година. ГЗФФ, 19, 1967, 257—263.
32. Нови податоци за историјата на Климентовиот манастир Св. Пантелејмон во Охрид. ГЗФФ, 19, 1967, 245—255.
33. Ликовна уметност. 20 години образование, култура и наука во СР Македонија. Скопје, „Нова Македонија”, 1966, 73—80.
34. Лазар Личенски. Комеморативна ретроспективна изложба. 1—31. X 1968, Предговор кон Каталогот. Скопје, Уметничка галерија, 1—3.
35. Културните прилики до крајот на XIV век. Историја на македонскиот народ. Кн. I. Скопје, Институт за национална историја, 1969, 207—226.
36. Прилог кон проучувањата на Брегалничката епископија. Зборник Светозара Радојчића. Београд, Филозофски факултет — Одјељење за историју уметности, 1969, 155—160.

ЈОРДАН ПОП-ЈОРДАНОВ

- ✓ 1. Faktor izbegavanja rezonance. IBK—38—2, 1960, 10.
- ✓ 2. Analiza nuklearnih karakteristika reaktora RB sa gorivnim elementima reaktora RA. IBK—38—6, 1961, 19.
- ✓ 3. Matrično proračunavanje reaktora sa više reflektora. IBK—38—10, 1961, 12.
- ✓ 4. Proračun nuklearnih parametara reaktora RA IBK—38—5, 1961, 23 (со M. Baručija).
- ✓ 5. Fizika reaktora. Elaborat. Beograd, Energeprojekt, 1961, 46+фот.
- ✓ 6. Reaktivnost i raspodela fluksa reaktora RB za razne korake rešetke. IBK—236, 1961, 26.
- ✓ 7. Analiza promene reaktivnosti reaktora u toku rada. 1. simpozij reaktorske fizike, Љубијана, 1963, 78—79 (со A. Stojadinović, K. Slipičević и др.).

- 8. Određivanje „disadvantage“ faktora goriva sa uračunavanjem energetske raspodele neutrona. Proc. of the VIIth Conf. ETAN, Zagreb, 1963, 293—299.
- 9. 1 kW reaktor Beogradskog univerziteta. Elaborat. Vinča—Beograd, 1963, 41 (co M. Petrović и др.).
- 10. Prikaz razvoja nuklearne energetike u svetu. Monografija IBK—5, 1963, 13+25.+..(co N. Afgan, B. Dokmanović и др.).
- 11. Prikaz tehnologije energetskih reaktora. Monografija IBK—6, 1963, 10+13+... (co N. Afgan, M. Novaković и др.).
- 12. Prilog rješavanju problema termalizacije neutrona u heterogenim reaktorima. Disertacija. Beograd, Elektrotehnički fakultet—IBK, 1963, 47.
- 13. Reaktorska teorija. 1. simpozij reaktorske fizike, Ljubljana, 1963, 11—17; 96—97.
- 14. Research on Gas-Cooled Reactor-Physics. Panel on Gas-Cooled Reactors, Cassacia, Italy, 1963, 9+2 tbl., lofig.
- 15. Statistička analiza grafitnih gasom hlađenih reaktora. 1. simpozij reaktorske fizike, Ljubljana, 1963, 77—78 (co Đ. Stefanović, M. Jocković).
- 16. Survey of the Work on Power Reactor Physics at the Boris Kidrič Institute. IBK, 1963, 8+3.
- 17. Teorijska analiza nuklearnih karakteristika reaktora „RA“ u Vinči. 1. simpozij reaktorske fizike, Ljubljana, 1963, 81— (co N. Baručić, D. Stefanović).
- 18. Termalizacija neutrona u heterogenom reaktoru. 1. simpozij iz reaktorske fizike, Ljubljana, 1963, 80—
- 19. Термализация нейтронов в гетерогенном реакторе. ИТЭФ, № 133, Москва, 1963, 15±2.
- 20. Uticaj aksialne promene temperature na reaktivnost kanala. VIII konf. ETAN-a, Zagreb, 1963, 301—305 (co A. Stojadinović, Ž. Živković).
- 21. Heavy Water Lattices in Yugoslavia — Status Report. Proc. of IAEA Panel on HWL, Vienna, 1963, 34—
- 22. An Analytical Method for Neutron Thermalization Calculations in Heterogeneous Reactors. Proc. of the IIth Inter. Conf. on the Peace Uses of Atomic Energy, Geneva, 1964, P/705,15.
- 23. Grafitni vodom hlađeni reaktori (WGR). Tehnika, XIX, 7, 1964, 141—144.
- 24. Determination of the Tritium Build-up in a Heavy Water Moderated Reactor. Proc. of the IIIth Inter. Conf. on the Peace Uses of Atomic Energy, Geneva, 1964, P/709, 1964, 407—413.
- 25. Microscopic Neutron Flux Distributions in Unit Cells of Critical Assemblies of the NPY Project. Proc. of the IIIth Inter. Conf. on the Peace Uses of Atomic Energy, Geneva, 1964, P/499, 15; Nukleonika, IX, 7—8, 1964, 575—585 (co L. Adamski, J. Arkuszewski).
- 26. Nova dostignuća u reaktorskoj fizici. III med. konf. o mirnodopskoj primeni atomske energ., Ženeva, 1964, Nuklearna energija, I, 2—3, 1964, 23—25.
- 27. Razvoj nuklearne energetike u SSSR-u. Elektroprivreda, 6, 1964, 301—.
- 28. Распределения нейтронного потока в элементарных ячейках критических сборок сооруженных в Норвегии, Польше и Югославии. III между. конф. по использованию атомной энергии в мирных целях, Генева, 1964, Р/499, 14.
- 29. Reactor Theory and Calculation. III NPY-Y-7, Beograd, 1964, 3—8.
- 30. Metode i programi za fizički proračun energetskih teškovodnih reaktora. IBK—241, 1965, II+12+... (co T. Boševski, M. Matušek i dr.).
- 31. Neutron Temperature Determination in Reactor Cell. IBK-378b, Cooperation NPY, 1965, 5+7 pril. (co T. Boševski).

- ✓ 32. Određivanje fizičkih parametara čelije za razne tipove energetskih teškovodnih reaktora. IBK—504, 1966, 19+XI+... (co M. V. Mataušek, L. Rupnik).
- ✓ 33. O prirodi mikročestica, Dijalektika, I, 1, 1966, 66—73.
- ✓ 34. Faktori mikroraspodele neutrona u teškovodnim i lakovodnim rešetkama. II jug. simpoz. iz reaktorske fizike, Herceg Novi, 1966, SRF—2/14R, 6+2 sl.
- ✓ 35. Verovatnoće sudara za koncentrične cilindrične zone. IBK—598, 1967, 9+4 sl. (co T. Boševski).
- ✓ 36. O osnovama budućeg rada na nuklearnoj energiji. Nuklearna energija, IV, 4, 1967, 5 (co A. Moljk, S. Vrhovac).
- ✓ 37. Compensation of Low Burnup Limits of Metallic Uranium in Heavy-Water Reactors by Adjusting the Refuelling Scheme. Proc. of the IAEA Symp. on Heavy-Water Power Reactors, Vienna, 1968, 697—703 (co D. Spasojević, T. Boševski).
- ✓ 38. Continual Exchange of Fuel in a Reactor with a Flat Central Zone. Proc. of the IAEA Panel on Fuel Burn-up Predictions in Thermal Reactors, Vienna, 1968, 191—202 (co T. Boševski, P. Strugar).
- ✓ 39. Nauka u našem društву. Univerzitet danas, IX, 8, 1968, 3—6.
- ✓ 40. Fast and Resonance Effects in Reactor Lattice. Invited Paper. to be present. at the IIIth Coll. on Reactor Physics, Jachymov, Czechoslovakia, 1968, IBK—622, 1968, 16+6 Fig.
- ✓ 41. Neutron Thermalization in Reactor Cell. Kernenergie, 12, 9, 1969, 288—294.

ИСАК ТАЦЕР

1. Еден случај од пернициозен тип анемија при бремена. ММП, II, 3—6, 1947, 156.
2. Кала-азар кај возрасни во Македонија. ММП, III, 3—6, 1948, 69—87, (со Д. Арсов и А. Ангеловски).
3. По повод на еден случај од спонтана арибофлавиноза. ММП, III, 3—6, 1948, 88—93 (со Г. Х. Кортинг).
4. Практично-дијагностичка вредност на пункцијата на лимфните јазли. ММП, IV, 1—4, 1949, 32—36.
5. П्रашањето на алментарната интоксикација од клиничко гледиште. ММП, IV, 5—6, 1949, 7—11.
6. Прилог кон етиологијата на полиморфиот еритем. ММП, IV, 1—4, 1949, 36—39 (со Г. Кортинг).
7. Experimental Investigations on Cold Agglutinins (with Some Remarks on Epidemic Goiter). Acta Med. Iug., IV, 1—2, 1950, 93—100 (co G. W. Kortting).
8. Experimentelle Beeinflussung der Kälteagglutination beim Menschen. Deut. Med. Wochenschrift, 75, 27/28, 1950, 949—950 (co G. Kortting).
9. La méthode des dilutions pour l'étude de la coagulation sanguine. Le Sang, 18, 1950, 552—557 (co P. Chevallier, A. Fiehrer).
10. Le sang des donneurs étude de la coagulabilité. Concours Medical, 72, 1950, 4007—4008 (co A. Fiehrer, P. Chevallier).
11. Une méthode simple et pratique pour surveiller la coagulabilité sanguine. Concours Medical, 72, 1950, 4001—4004 (co A. Fiehrer).
12. Cortisone et coagulation sanguine. Le Sang, 18, 1950, 557—561. (co P. Chevallier, A. Fiehrer).
13. A Simple Method for Diagnosing Liver Disorders. Acta Med. Iug., V, 1—2, 1951, 139—146.
14. Zur diagnostischen Provokation von Kälteagglutinen. Praxis, 40, 11, 1951, 226—228 (co G. Kortting).

15. Клиничка слика на маларијата кај возрасните во Македонија. ММП, VI, 3—4, 1951, 1—4.
16. Наши искуства во клиниката и патогенезата на ладната аглутинација. ММП, VI, 5—6, 1951, 11—17.
17. Neka pitanja pelagre u svetlosti današnjice. Med. glasnik, V, 10, 1951, 225—229 (со D. Miovski).
18. On Macrocytary Anemia Occurring during Pregnancy with Special Regard to Its Pathogenesis. Acta Med. Iug. V, 1—2, 1951, 129—138 (со G. Gavrilski).
19. Promene na noktima kod opštih oboljenja organizma. Med. glasnik, V, 5, 1951, 103—106 (со D. Miovski).
20. Ueber Zusammenhänge zwischen dem Funktionszustand des Retikulo-endothelialen Systems und künstlich erzeugter Kälteagglutination. Wiener klin. Wochenschrift, 63, 39, 1951, 741—743 (со G. W. Korting).
21. Хиперспленитизам и функција на ретикулоендотелиалната система (RES). ММП, VI, 1—2, 1951, 36—39 (со В. Ковачев, П. Давчев).
22. On Experimental Inhibition of Induced Eosinopenia. Acta Med. Iug., VI, 2—3, 1952, 163—168 (со S. Mironski).
23. О функцији надбубрежне жлезде код пелагре. СА, 80, 8, 1952, 713—720 (со Д. Мировски).
24. Прилог кон механизмот на дејствувањето на плацентарниот екстракт. ММП, VII, 1—2, 1952, 1—4 (со Д. Атанацковик).
25. Suprarenal Function in Pellagra. Xth. Inter. Dermat. Congress. Excerpta Medica, Sec. Dermat. Congr. Special Issue, 1952, 500— (со D. Miovski).
26. Уплыв на виталната колиодоплексија на крвните протеини. ММП, VII, 11—12, 1952, 7—9 (со А. Бабамова, Н. Гигова-Чумбелик).
27. Уплывот на водениот плацентарен екстракт од хумана плацента на формалинскиот артрит кај глувци. ММП, VII, 7—10, 1952, 7—11 (со В. Атанацковик, Д. Атанацковик).
28. Метаболизмот на креатинот во диференцијацијата на психонеурозите од хипертреозите. ММП, VIII, 1—12, 1953, 52—55 (со В. Долгова, Б. Карапилски).
29. Водениот плацентарен екстракт и пепсиноген во урината. ММП, IX, 3—5, 1954, 39—41 (со Б. Карапилски, Н. Карапилски).
30. Дејството на водениот плацентарен екстракт на тимусот, слезината и надбubreгот. ММП, IX, 3—5, 1954, 41—42 (со Ј. Гроздев, Б. Карапилски).
31. Забележувања односно дејството на плацентарниот екстракт по Филатов на диурезата. ММП, IX, 6—9, 1954, 63—40 (со Б. Карапилски, Н. Серафимов).
32. Механизам дејства плацентарне терапије код реуматичних оболења. ГЗМФ, I, 1954, 39—46 (со Д. Атанацковик, В. Атанацковик, Д. Лебеда).
33. Notre expérience du traitement de la pellagre par l'hormone hipophysaire corticotrope (A. C. T. H.). Annales de Dermatologie et de Syphiligraphie, 81, 3, 1954, 259—270 (со D. K. Miovski).
34. Туберкулозни леукомоидни синдром. Туберколоза, VI, 1, 1954, 3—7 (со Б. Смилевски, А. Садикарио).
35. The Effect of Watery Placenta Extract on the Concentration of Circulating Antibodies. Acta Med. Iug., VIII, 3, 1954, 275—279 (со Lj. Grozdev, B. Karanfilski).
36. Синдром на Chiari-Frommel. ММП, X, 5—8, 1955, 58—61 (со Ј. Георгиевски, Ј. Шукаров).
37. The Effect of Watery Placenta Extract on the Concentration of Circulating Antibodies. Berichte über die ges. Gynäkologie u. Geburtshilfe, 3—4, 1955/56, 116—117 (со Lj. Grozdev, B. Karanfilski).
38. Über den Wirkungsmechanismus wässriger Auszüge aus autolyserter Plazenta (Filatow-Therapie). IIIth Inter. Cong. of Internal Medicine, Stockholm, 1955, II, 428—435.
39. Hypersplenie und Trombozytenumsatz, ГЗМФ, II, 1955, 99—114.

40. По повод на случај со Турнер-синдром. ММП, XI, 1—3, 1956, 30—41 (со Ј. Шукаров).
41. Синдром на спонтана лактација. ММП, XI, 7—12, 1956, 46—50 (со М. Станковски Ј. Шукаров).
42. Туберкулинската реактивност и ретикулозите. ГЗМФ, III, 1956, 117—125 (со А. Садикарио).
43. Bone Marrow in Hypersplenic Children. (Kala-Azar and Metamalaric Hypersplenism). ГЗМФ, IV, 1957, 121—124+tab. (со А. Sadikario).
44. Blood Clotting in Clinical and Experimental Hyposplenism and Hypersplenism. Proc. of the VIIth Inter. Cong. of the Inter. Soc. of Haematology, Rome, 1958, 2, 1—8.
45. Koagulacioni faktori kod nekih dermatozoa. ГЗМФ, V, 1958, 101—106. (со D. Miovski, D. Jenšterle, I. Dejanov).
46. Промет на амоњак при хиперспленизам. ММП, XIII, 4—6. 1958, 63—66 (со Б. Карапилиски, Г. Шестаков).
47. Случај ангиохемофилије. СА, XXXVI, 7—8, 1958, 1—11 (со Ј. Неделковски, И. Дејанов, Н. Серафимов, Д. Арсов).
48. Hemorrhagic Disturbance in Rubella. Acta Med. Jug., XII, 3, 1958, 233—245.
49. Blood Clotting during Prolonged Deep Hypothermia, Proc. of the VIIth Cong. of the Europ. Soc. Haemat., London, 1959, II, 852—858 (со I. Dejanov).
50. Delovanje elektroforetskih frakcija otrova v. ammodytes na koagulaciju krvi in vitro. Arhiv za hijigenu rada i toksikologiju, 10, 1959, 121—130 (со G. a. Šestakov, I. Dejanov).
51. Der Einfluss von Röntgenbestrahlung auf die „frühe“ Phase der Blutgerinnung des Hundes”, ГЗМФ, V, 1959, 101—106 (со В. Карапилиски, I. Dejanov, N. Serafimov).
52. Život trombocita kod hipersplenizma. Bilten transfuzije, V, 4, 1959, 1—10.
53. Искуства во лекувањето на хипертриеозата со радиојод (J 131). ГЗМФ, VI, 1959, 113—115 (со Б. Карапилиски, Д. Арсов).
54. Minor oblici dečje hemofilije. Jug. ped., II, 2, 1959, 155—170 (со I. Dejanov, A. Sadikario).
55. Породична конгенитална хипеконвертинемија. СА, 87, 12, 1959, 1089—1104 (со Д. Арсов, И. Дејанов, Ј. Неделковски).
56. Тестирање на тироидната функција преку РВЈ—131. ГЗМФ, VI, 1959, 119—122. (со Б. Карапилиски).
57. Blood Ammonia Level In Deep Cooled Dogs. Acta Med. Jug., XIV, 3, 1960, 239—245 (со G. Šestakov).
58. Intraperitonealna transfuzija radiohromom markiranih eritrocita. Bilten transfuzije, VI, 9, 1960, 25—30 (со В. Карапилиски).
59. Iskustva u testiranju tiroidne funkcije radiojodom Med. glasnik, XIV, 2a, 1960, 126—131 (со В. Карапилиски).
60. Опсервација на случај со Pickwickian синдром. ММП, XIV, 7—8, 1960, 315—322 (со Т. Стојчевски, Ј. Котевски).
61. Akvirirani cirkulacioni tromboplastinski inhibitor i deficit protrombina kod bolesnika s erythematodesom. Jug. ped., IV., 2, 1961, 117—126 (со А. Sadikario).
62. Einfluss von Hypothermie auf Kapillarpermeabilität und Blutgerinnung. Proc. of the VIIIth Cong. of the European Soc. of Haematology, Wien, 1961, 2, 471—457.
63. Influence of Hypothermia on Investinal Absorption. Acta Med. Jug. XV, 3, 1961, 302—306.
64. Ispitivanje hemostatskog sistema u uslovima duboke hipotermije pasa i pacova. Simpozijum nukl. energ. u med., Beograd, SANU, 1961, 55—64.
65. Poremećaj terminalne koagulacione faze kod bolesnika sa nefrotičnim sindromom. Vojnosanit. pregled, XVIII, 9, 1961, 789—792.
66. Преживување на тромбоцити во хипертермија. ГЗМФ, VIII—IX, 1961/62, 13—17.
67. Heparin-Like Substance in Hypothermic Rats. Die Naturwiss., 48, 15, 1961, 527—528.

68. Примената на радиоактивните изотопи во медицината во НРМ. ММП, XVII, 5—6, 1962, 157—162 (со В. Богданова, В. Долгова-Корубин и др.).
69. Tireoidni klirens sa jodom 132 kod odraslih i dece. III naučnostručni sastanak stručnjaka za primjenu nukl. energ. u med. Zagreb, Med. fakul. Šveučilišta, 1962, 2-(co Bogdanov, V. Dolgova-Korubin и др.).
70. Fibrinogen u limfi. III naučno-stručni sastanak stručnjaka za primjenu nukl. energ. u med., Zagreb, Med. fakul. Sveučilišta, 1962, 14-(co G. Šestakov, B. Karanfilski).
71. Осврт на лекувањето на тиреотоксикоза со радиоактивниот јод¹³¹. ММП, XVIII, 1—2, 1963, 1—10 (со Б. Карапилски, В. Долгова-Корубин и др.).
72. Полицитемија са коагулационим дефектом који је нестао после лечења радиофосфором. CA, 91, 7—8, 1963, 735—739 (со В. Долгова, Б. Карапилски).
73. Хемофилидно профузно кrvавење предизвикано од перорална примена на антибиотик. ММП, XVIII, 9—10, 1963, 214—221 (со X. Дума, Б. Георгиева).
74. Hemostaza kod pasa tretiranih radioaktivnim koloidalним златом. Acta Med. Jug., XVIII, 1, 1964, 45—56 (ко B. Karanfilski).
75. A Simple Assay for Semiquantitative Determination of Disappearance Rate of „Prothrombin” and Factor VII in Rats. Jug. physiol et pharm. acta, I, 2—3, 1965, 201—202.
76. Behaviour of the Prothrombin Complex and Factor VII in the Hypothermic Rat. Jug. physiol. et pharm. acta, I, 2—3, 1965, 202—203.
77. Искуство со сцинтиграф „Јојеф Стефан”. ММП, XX, 1, 1965, 1—10 (со В. С. Богданова, В. Долгова-Корубин, и др.).
78. Testiranje sa rose-bengalom markiranim radioaktivnim 131 J kod nekih patoloških stanja jetre. ГЗМФ, XII, 1965, 5—18 (ко P. Davčev, D. Arsov, B. Vanovski).
79. Примена на радиоренографијата. ММП, XXI, 1, 1966, 2—11.
80. Тромбоцитопенија и тромбеластограма. ММП, XXI, 2, 1966, 13—20 (со Н. Велкова, Б. Георгиевска).
81. Das Verhalten der nicht als Jodid vorliegenden Radiojodfraktionen bei der Isotopen-diagnostik der Schilddrüse. Nuclear-Medizin, 6, 4, 1967, 411—419 (ко G. Šestakov, B. Karanfilski, V. Dolgova-Korubin).
82. Још једна породица са контгениталном хипоконверзијемајом. CA, 95, 3, 1967, 287—292 (со Н. Симова, Г. Темелковски, Б. Георгиевска).
83. Примена на радиофосфор во дијагностиката на кожни тумори со посебен осврт на малигниот меланом. ММП, XXII, 6, 1967, 27—33. (со М. Ефтимовски, К. Дохчев, Д. Миовски).
84. Radioaktivni jod u ispitivanju tireoidne funkcije. Zbornik radova I jug. simp. o štitastoj žlezdi, Beograd, 1967, 104—112 (ко V. Bogdanova, B. Georgieva i dr.).
85. Fibrinolysis and Platelet Adhesiveness in Hypothermic Rats. Jug. physiol. et pharm. acta, III, 3, 1967, 436—439.
86. Experience with Bergna's Assay of Factor VIII Activity. Acta Med. Jug., XXII, 1—2, 1968, 67—76 (ко N. Velkova-Simova B. Georgieva).
87. Ispitivanje evakuacione funkcije želuca pomoću radioizotopa. ГЗМФ, XIV, 1968, 103—110 (ко P. Davčev).
88. Ispitivanje eksudativne enteropatije polivinil-pirolidonskim J 131 testom (PVP—J 131). LV, XC, 8, 1968, 767—773 (ко B. Vanovski, G. Šestakov, P. Davčev).
89. Obeleženi in vivo proteini radiochromom u ispitivanju enteralnog proteinskog gubitka. VIII jug. sastanak o primeni nukl. energ. u med., Osijek, 1968, 55—59.
90. Protein-losing Enteropathy with Liver Cirrhosis. Proc. of the VIIIth Cong. of Gastroenterology, Prague, 1968, 1187—1489 (ко P. Davčev, B. Vanovski, Dj. Šestakov).
91. Radionuclides en otorhinolaryngologie. ГЗМФ, XIV, 1968, 150—155 (ко A. Andrejevska).
92. Radiorenograma kod akutnog streptokokovog glomerulonefrita kod dece. VIII jug. sastanak za primenu nukl. energ. u med., Osijek, 1968, 95—98 (ко A. Sadikario, R. Kotevska, V. Bogdanova).

93. Thyroiditis subacuta — De Quervain и радиојодните испитувања. ГЗМФ, XIV, 1968, 131—140 (со Б. Карапилски, Н. Серафимов).
94. Izotopna limfografija u upoređenju sa limfografijom ušnjanim kontrastima. Radiologija Jug., III, I, 1969, 105—111 (co D. Tevčev, I. Dimitrov).
95. Malignomi pluća u csintigrafiskom i radiografskom prikazu. Radiologija Jug., II, 1969, 91—99 (co D. Tevčev, M. Grunevski и др.).
96. Naše iskustvo sa radiorenografijom kod dece. ГЗМФ, XV, 1969, 255—266 (co R. Kotevska, A. Sadikario, V. Bogdanova).
97. Određivanje položaja placente radioizotopima (Cr—51) i uporedni rezultati sa nekim radiološkim metodama. Radiologija Jug. III, II, 1969, 100—106 (co K. Dolgova, Lj Šukarev и др.).
98. Промените во изотопскиот нефрограм при уринарните инфекции. ГЗМФ, XV, 1969, 219—227 (со А. Садикарио, Р. Котевска).
99. Protein-losing Enteropathy in Patients with Liver Cirrhosis. Digestion, 2, 1, 1969, 17—22 (co P. Davčev, B. Vanovski, B. Šestakov).
100. Familijarna kapilaropatija (M. Willebrand) kod 12 porodica. ГЗМФ, XV, 1969, 49—59 (co A. Sadikario, B. Mladenovski, B. Georgieva).
101. Хеморагиите во стоматолошката практика. ММП, XXIV, 1—2, 1969, 121—130 (со Д. Смилев).
102. Iron Absorption in Methyl Celulose Treated Rats. Iug. physiol. et pharm. acta, VI, 1, 1970, 83—87 (co V. Dolgova-Korubin).

СОДРЖИНА
CONTENTS

ПРИСТАЛНИ ПРЕДАВАЊА И ПРИЛОЗИ
OPENING ADDRESSES AND CONTRIBUTIONS

САМУИЛ БОРИСОВИЧ БЕРНШТЕЈН

О предмете морфонологији (За предметот на морфонологијата) 9

АНДРЕ ВАЈАН

Macédonien maštea „marâtre“ (Македонското маштеа „marâtre“) — 19

ЕОЖИДАР ВИДОЕСКИ

Дијалектната диференцијација на македонскиот јазик (Differentiation dialectale de la langue macédonienne) — — — — — 25

ВЕЛИБОР ГЛИГОРИЌ

Обележје традиција српске књижевне критике (Traites caractéristiques des traditions dans la critique littéraire serbe) — — — — — 41

БРАНИСЛАВ ЃУРЂЕВ

Problem prividne protivrečnosti u svedočanstvima istoriskih izvora (Das Problem des anscheinenden Widerspruches in den Zeugnissen geschichtlicher Quellen) — — — — — — — — — — — — — — — — — — — 53

ДИМЧЕ КОЦО

Главните карактеристики на македонската средновековна уметност (Les caractéristiques principales de l'art médiéval macédonien) — — 63

ХОРАС Г. ЛАНТ

On the Apocryphal Gospel of St. Thomas (За апокрифното евангелие на св. Тома) — — — — — — — — — — — — — — — — — — — 97

ХЕРБЕРТ ПОЈКЕРТ

Die spezifik der Volksdichtungssprache (Спецификата на јазикот на народната поезија) — — — — — — — — — — — — — — — — — — 107

ЈОРДАН ПОП-ЈОРДАНОВ

За термализацијата на неутроните во хетерогени средини (On Thermalization in Heterogeneous Media) — — — — — — — — — — — 125

СИНИША СТАНКОВИЋ	
Истраживања на македонским језерима (Recherches sur les lacs macédoniens)	— — — — — 137
ИСАК ТАЦЕР	
Испитување на функцијата и нагледно прикажување на бубрезите со ортојодхипурат (^{131}I -Ortho-iodhippurate Renography and Kidney Visualization)	— — — — — 151
ДИМО ТОДОРОВСКИ	
Пет репродукции	— — — — — 173

БИБЛИОГРАФИЈА

BIBLIOGRAPHY